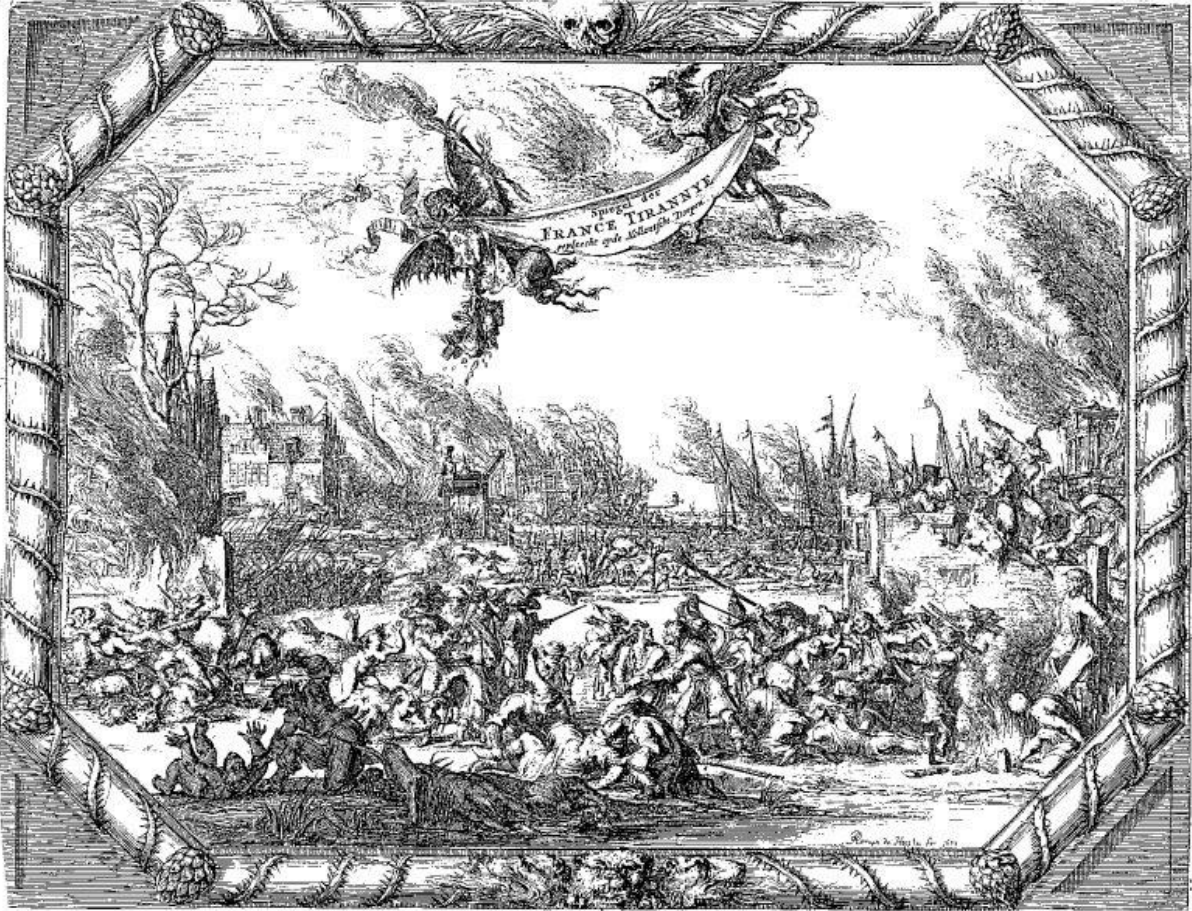

Orlog en Religie in het Kampjaar

Een scriptie over religieuze retoriek in Nederlandse pamfletten, en in het bijzonder over de veranderende Gereformeerde perceptie van de internationale politiek in de jaren 1672 en 1673.

Student: Jorian van der Most (304908)
Begeleider: Prof. Dr. R.C.F. von Friedeburg
Opleiding: Research Master in Early Modern Intellectual History, 2009-2011
Faculteit: Erasmus School of History, Culture and Communication
Universiteit: Erasmus Universiteit Rotterdam

Voorwoord

Bij wijze van dit voorwoord wil ik graag van de gelegenheid gebruikmaken om enkele mensen te bedanken voor hun inzet en steun bij de totstandkoming van deze masterthesis. In de eerste plaats mijn scriptiebegeleider, professor Robert von Friedeburg. Hij heeft mij voorgesteld de samenhang tussen religie en de perceptie van buitenlandse politiek in het Rampjaar te onderzoeken, en vervolgens heeft hij mij tijdens het onderzoeksproces herhaaldelijk feedback gegeven. Met name zijn strakke tijdsplanning was erg belangrijk, omdat de scriptie anders wellicht nooit op tijd was afgekomen. In het afgelopen studiejaar heb ik tevens de kans gehad om een trimester aan de Universiteit van Oxford, in Engeland, te studeren. Mijn tutor aldaar, Dr. Geert Janssen, spitste zijn onderwijsprogramma speciaal toe op onderwerpen die voor deze scriptie van belang konden zijn, en zijn behulpzame suggesties en kritisch commentaar zijn eveneens van onschatbare waarde gebleken. Daarnaast wil ik Michel Reinders graag bedanken omdat hij mij toestond de pamfletten-index van zijn eigen onderzoek naar de pamfletten van 1672 in te zien. Adrie van der Laan, Jaap Nieuwstraten, Ingmar Vroomen, Hans Trapman, Wiep van Bunge, Jesper Schaap, Regina Boot en Richard Velthuizen waren verder allen aanwezig op een op 12 mei 2011 gehouden research seminar van het *Erasmus Center for Early Modern Studies*. In hun aanwezigheid kreeg ik de kans bij wijze van een paper een eerste opzet van mijn literatuur- en bronnenonderzoek te bespreken. Ingmar Vroomen in het bijzonder heeft mij toen op de juiste weg gezet met het opperen van zijn bevinding dat de Arminiaanse controverse gedurende de gehele 17de eeuw een 'hot item' bleef in Nederlandse pamfletten, en dat de buitenlandse politiek hierdoor naar zijn mening in feite altijd een beetje van ondergeschikt belang is gebleven in het publieke debat. Mijn laatste dankwoord gaat uit naar mijn familie, die mij tijdens mijn studieperiode in Rotterdam (en via *Skype* ook in Oxford) onophoudelijk gesteund en gemotiveerd heeft.

Jorian van der Most

Schiedam, 19 augustus 2011

Inhoud

Voorwoord	blz. 1
Inleiding	blz. 5
Deel 1 : Historiografische hoofdstukken	
1. De pamfletten van het Rampjaar in de historiografie	blz. 13
2. De religieuze of kerkhistorische context	blz. 31
3. De politieke en diplomatieke context	blz. 47
Deel 2 : Analytische hoofdstukken	
4. Het publieke debat ten tijde van de oorlogsuitbraak	blz. 65
5. De burgerbeweging in de zomermaanden van 1672	blz. 87
6. Het verdere verloop van het Rampjaar	blz. 123
Conclusie	blz. 157
Literatuurlijst	blz. 163

Inleiding

Pamfletten bieden een inkijk in het verleden, maar zij dienen wel op de juiste wijze geïnterpreteerd te worden. De nieuwsprent op de voorkant van deze scriptie toont één van de bekendste passages uit de zogenaamde ‘Hollandse oorlog’ tussen de Nederlandse Republiek en de Franse koning Lodewijk XIV. We zien hier een *Spiegel der France tirannye gepleecht op de Hollantsche dorpen*, begin 1673 opgetekend door de bekende tekenenaar Romeyn de Hooghe. Franse soldaten brengen een slachting aan onder de arme bevolking van Bodegraven en Zwammerdam. Huizen worden geplunderd en in de brand gestoken, lijken drijven in de gracht en schepen staan in vuur en vlam. Deze confronterende weergave van moord, verbranding, verkrachting en verminking geeft zelfs de moderne lezer een indruk van dood en verderf. Nu is het bekend dat in de laatste dagen van december 1672 een klein Franse legertje onder bevel van de hertog van Luxemburg de bevroren Hollandse Waterlinie is overgestoken op weg naar Leiden of Den Haag. Door het plots invallen van dooi waren de soldaten echter gedwongen hun opmars te staken. Op de terugtocht legden de gefrustreerde Fransen daarop de dorpen Bodegraven en Zwammerdam in de as. De als bijschrift op deze prent uitgegeven beschrijving van Adam Thomasz. Verduyn bevestigt hoe gruwelijk het gebeuren moet zijn geweest: ‘De schade van de goederen, die was nog te overwinnen, maar de ellende van de onnoozele menschen die hier met zo grooten menigthe verbrandt, vermoort, vermoort en verkacht zijn, is niet te beschrijven: de wreedheyt is niet om uyt te spreken.’¹ Uit een gedicht van Govert Bidloo, dat in een andere druk aan de prent van De Hooghe was toegevoegd, klinkt eenzelfde onthutste reactie door: ‘Al die nog iets heeft van Christelijc mededogen, stort tranen, saagt gij ooit bebloeder tafereel? De France moortdorst voert ten walge hier de keel.’² Niet zonder reden is er met betrekking tot het jaar 1672, door zowel historici als tijdgenoten, ook wel gesproken van een Rampjaar!

In hoeverre deze bijschriften nu op waarheid berusten of niet; aan de prent zit hoogstwaarschijnlijk ook een andere doelstelling verbonden. Vermoedelijk wilde De Hooghe het volk motiveren de Nederlandse militaire campagne onder leiding van de Prins van Oranje tegen de vijand die verantwoordelijk was voor deze gruweldaad te steunen. Een groot deel van de Nederlandse Republiek was op het moment van publicatie immers bezet door het in het voorjaar van 1672 binnengevallen en minstens 120.000 man tellende leger van de Franse koning Lodewijk XIV. De Republiek was echter eveneens in oorlog verwickeld met de koning van Engeland en de prinsbisschoppen van Munster en Keulen, die zich allen met Frankrijk hadden verbonden. Terwijl de Engelse vloot zorgde voor dreiging over zee, was onder leiding van de bisschop van Munster tevens een 25.000 man tellend leger het noordelijke deel van de Republiek binnengetrokken. De militaire situatie van de Republiek was in feite hopeloos: vrijwel geheel het land was overmeesterd; alleen de provincies Holland, Zeeland en Friesland bleven in staatse handen. De Nederlandse legerleiding kon dan ook alle mogelijk hulp gebruiken. Het is bovendien bekend dat van de hand van Romeyn de Hooghe in deze periode nog veel meer is verschenen. In een onlangs door Henk van Nierop samengestelde museumuitgave zijn wel 26 prenten verzameld uit het jaar 1672, en nog eens 21 en 27 voor respectievelijk 1673 en 1674. Van Nierop heeft opgemerkt dat het overgrote deel van De

¹ Romeyn de Hooghe, *Spiegel der France tirannye gepleecht op de Hollantsche dorpen* [met bijschrift Adam Thomasz Verduyn] (1673) knuttel 10709.

² Romeyn de Hooghe, *Spiegel der France tirannye gepleecht op de Hollantsche dorpen* [met bijschrift Govard Bidloo] (1673) knuttel 10710.

Hooghe's oeuvre niet bijzonder afwijkt van traditionele nieuws- en decoratieprenten met slechts een illustratieve functie. Wel is het zo dat hij in zijn weergave van de Nederlandse militaire campagne in de loop van 1673 (en ook in latere jaren) de Prins van Oranje vaak een prominente en heldhaftige positie toebedeelde op zijn prenten, en dat hij door zijn kunstige realistische manier van tekenen het lastig maakte voor zijn publiek om onpartijdig te blijven te midden van al het oorlogstumult. In hoeverre diens oranjegezindheid terecht was – De Hooghe staat immers te boek als een republikeinse vrijdenker – is moeilijk te zeggen. Vast staat dat deze spotprententekenaar handig gebruik maakte van de bestaande machtsverhoudingen in de Republiek: zijn pamfletten vonden grote aftrek omdat de bevolking (kennelijk) grote behoefte had aan hoopgevende nieuwsberichten in deze donkere tijd, en de Prins beloonde hem daarnaast met baantjes en financiële steun. De *Spiegel der France tyrannye* werd uiteindelijk zelfs zo succesvol, dat De Hooghe later ook nog het *Advis fidelle* uitbracht, een omstreeks oktober 1673 verschenen bundel met nog eens acht prenten van het uitzonderlijke gebeuren in Bodegraven en Zwammerdam. Door meer pamfletten in oogopslag te nemen kan het op de titelpagina van deze scriptie afgebeelde pamflet dus beter op waarde worden geschat.³

Toch moeten deze prenten veel Nederlanders indertijd bekend zijn voorgekomen. De hoeveelheid relevante pamfletten kan nog breder worden getrokken. De historicus Donald Haks heeft er onlangs op gewezen dat het thema plundering een veelvoorkomend 17de eeuws beeldrepertoire was. Historici stelden volgens hem bovendien al eerder de verwantschap tussen De Hooghe's *Spiegel der France tyrannye* en oudere prenten aan de kaak. Wolfgang Cillessen merkte op dat De Hooghe zich op zijn minst had laten inspireren door de reeks *Les cahiers et les misères de la guerre* van de Franse graveur Jacques Callot. Callot schetste hierin een beeld van de tijdens zijn leven woedende Dertigjarige Oorlog, tussen protestantse en katholieke bondgenootschappen in het Duitse rijk. Diens confronterende weergaves van de monsterring, strijd, plundering en beroving van burgers, dorpen en kloosters moeten onder het geletterde deel van de bevolking anno 1672 nog steeds bekendheid hebben genoten en zijn wellicht gebruikt in de interpretatie van De Hooghe's prenten. Dat de tekenaar zelf ook expliciet heeft getracht Callot's indruk van dood en verderf over te nemen blijkt uit het feit dat één van zijn prenten uit het *Advis fidelle* een duidelijk vergelijkbare beeldcompositie vertoont met een prent van Callot. De historicus Simon Schama, anderzijds, noemde de prentenreeks van De Hooghe terugrijpen op traditionele motieven en prenten uit de Nederlandse Opstand tegen Spanje. Nergens in Europa kreeg de visualisatie van het krijgsbedrijf in de 16de en 17de eeuw immers zoveel aandacht als in de Nederlanden. Bekende kunstenaars als Sebastiaen Vrancx, Pieter Snayers en David Vinckboons lieten het thema bijvoorbeeld veelvuldig terugkeren in hun werk. In 1621 verscheen er zelfs, nota bene onder de titel *Spaensche Tyrannye*, een rijk geïllustreerd boekwerk over de wreedheden die de Spanjaarden in de Nederlanden zouden hebben begaan. Ook hierin zijn verschillende overeenkomsten te vinden met De Hooghe's prenten uit 1672 en 1673. Het publiek zal bijvoorbeeld met een blik van herkenning de prenten van De Hooghe hebben gezien waarin mensen in een met ijsschotsen bedekte rivier werden geworpen, omdat deze handeling ook op een prent over de verovering van Zutphen in 1572 te zien was. Donald Haks heeft er tot slot op gewezen dat het beeldrepertoire later ook nog een vervolg vond in prenten over de vervolging van aan de Nederlandse Gereformeerden verwante

³ Henk van Nierop, 'Profijt en propaganda. Nieuwsprenten en de verbeelding van het nieuws', in: Henk van Nierop, *Romeyn de Hooghe : de verbeelding van de late Gouden Eeuw* (Amsterdam & Zwolle 2008) 66-85.

protestanten in Frankrijk en Savoye. Als voorbeeld noemt hij een prent van Jodocus Hondius III uit 1655, getiteld de *Grouwelyke wreede moord en vervolging aan de Vaudoisen, in Piemont*.⁴

In zijn conclusie weerhoudt Haks zich er jammer genoeg van om op basis van deze wapenfeiten een duidelijke verklaring te geven, wanneer hij stelt: 'Al met al staat wel vast dat de uiteindelijke betekenis van de *Franse tirannie* en het *Advis fidelle* verder gaat dan het verslaan van nieuws en het aanzetten tot vergelding alleen, en ook een oproep inhield tot eenheid, samenwerking en behoud van eigen identiteit.' Wat mijns inziens echter nu juist zo interessant is, is dat zich op de boven besproken pamfletten van De Hooghe een enigszins dubbelzinnig tafereel ontvouwde dat onder het Nederlandse publiek herinneringen kon oproepen aan meerdere conflicten. De vraag die hierdoor opdoemt, is welke van deze conflicten in de beleving van het Nederlandse volk anno 1672 en 1673 de overhand had: welke strijd werd opnieuw opgerakeld? Was dit de strijd om de eigen onafhankelijkheid, voorheen tegen Spanje en nu dus specifiek gericht op de Franse (en Munsterse) bezetter en Engelse agressor? Of was dit de strijd tussen protestanten, of beter gezegd Gereformeerden, en katholieken in het algemeen? Beide conflicten waren in het jaar 1648 min of meer tot bedaren gekomen, toen in de Westfaalse plaatsen Munster en Osnabrück (bij wijze van elf afzonderlijke vredesverdragen) een Europese vrede was bezegeld waarbij een groot aantal landen, waaronder Nederland en Spanje, onder het motto 'cujus regio, ejus religio' – een principe dat werd overgenomen uit de Godsdienstvrede van Augsburg van 1555 – een einde maakten aan de op dat moment bestaande politieke en religieuze geschillen. Om die reden wordt het jaar 1648 traditioneel ook wel als het einde van de Godsdienstoorlogen gezien. Men zou zich echter kunnen afvragen of hier op basis van de gebeurtenissen in het Rampjaar, in ieder geval met betrekking tot Nederlandse situatie, enige nuance in aangebracht moet worden. Dit brengt mij tot de volgende hoofdvraag, die ik in deze scriptie zal proberen te beantwoorden:

- In hoeverre werd de eigentijdse buitenlandse politiek in Nederlandse pamfletten uit het Rampjaar uitgelegd als religieuze oorlog, en op welke manier past het Rampjaar daarmee in grotere lange-termijn-ontwikkelingen in de aard van religieuze beleving?

Zowel voor een bevestigend als een ontkennend antwoord zijn argumenten te bedenken. Het feit dat binnen 'nationale staten' de onderdrukking van religieuze minderheden door toedoen van de Vrede van Westfalen eerder werd bevorderd dan afgeremd, zorgde er natuurlijk voor dat confessionele gevoelens en frustraties ook in de tweede helft van de 17de eeuw levendig werden gehouden. De Franse 'zonnekoning' Lodewijk XIV staat er zelfs om bekend dat hij in 1685, iets meer dan tien jaar na het Nederlandse Rampjaar, het *Edict van Nantes* introk, waarmee in 1598 de Franse burgeroorlog tussen protestanten en katholieken was beslecht, wat ervoor zorgde dat veel Franse protestanten (de Hugenoten) massaal het land uitvluchten, onder meer naar de Nederlandse Republiek alwaar zij een nieuwe minderheid gingen vormen. In het protestantse Engeland was de religieuze situatie in deze periode daarnaast zodanig gespannen, dat zij in 1649 resulteerde in de terechtstelling van de wettige koning Charles I, die onder andere verweten werd in religieuze zaken hoogverraad te hebben gepleegd. De nieuwe bewindhebber Oliver Cromwell pleitte vervolgens openlijk voor een uitgesproken protestants buitenlands beleid, en nadat de Stuart monarchie in 1660 was hersteld begonnen er wederom geruchten de ronde te doen dat de nieuwe koning, Charles II, heimelijk loyaal was aan de Paus. Zijn broer, de latere koning James II, bekeerde in 1673 zelfs openlijk tot het

⁴ Donald Haks, 'De Franse tirannie. De verbeelding van een massamoord', in: Henk van Nierop, *Romeyn de Hooghe : de verbeelding van de late Gouden Eeuw* (Amsterdam & Zwolle 2008) 86-99.

katholicisme, en dit vormde één van de belangrijkste redenen waarom deze in 1688 kon worden afgezet. In de Nederlandse Republiek zelf ligt de situatie eveneens ingewikkeld, doordat de Nederlandse Opstand tegen de Spaanse koning, waaruit onafhankelijkheid voortkwam, zowel op basis van politieke als religieuze motieven kon worden uitgelegd. De opstand begon halverwege de 16de eeuw namelijk als gevolg van de grote onvrede binnen de Nederlandse politieke elite, dat de Spaanse kroon een centralisatiebeleid wilde doorvoeren dat de bestaande (katholieke) kerkelijke hiërarchie zou aantasten. Veel Nederlandse Gereformeerden hebben de uiteindelijke onafhankelijkheidstrijd in navolging van dit prille begin dan ook als strijd om de vrijheid van de Gereformeerde kerk geïnterpreteerd. In die zin is een referentie naar de Nederlandse Opstand in een 17de eeuwse context altijd religieus geconnoteerd.

Zoals gezegd zijn er echter ook argumenten die het tegendeel bepleiten. In de eerste plaats stond Romeyn de Hooghe – de tekenaar die in deze inleiding is uitgelicht – niet bepaald bekend als een godsdienstig man. Zijn persoonlijke godsbeleving was hoogst onorthodox en strookte niet met de leer van de Nederlandse Gereformeerde kerk. Hoewel hij veelvuldig prenten heeft vervaardigd van traditioneel-christelijke beelden voor titelpagina's van vroomheidsliteratuur, en in zijn werk ook herhaaldelijk speelde met uitgesproken protestantse thema's als het afwijzen van kerkelijke hiërarchie en scholastieke theologie, moet hij door zijn pleidooi voor vrij onderzoek en radicale deconstructie van de Bijbel en de geschiedenis van het christendom bij veel predikanten vrijwel zeker in een kwaad daglicht hebben gestaan. De historica Joke Spaans heeft er onlangs op gewezen dat De Hooghe's visie op godsdienst daarom eerder te omschrijven valt als een verlichte (bijna spinozistische) deugdreligie, waarmee hij aansluit bij het post-cartesiaanse klimaat van de tweede helft van de 17de eeuw, waarin filosofie en natuurwetenschap ook van toepassing geacht werden op de staatsvorm en theologie. Het beschermen van de Gereformeerde religie zal bij De Hooghe persoonlijk dus niet hoog op de agenda hebben gestaan.⁵

Daarnaast weten we uit de geschiedenisverhalen dat de directe aanleiding van de Franse aanval in 1672 tevens gevonden moet worden in politieke belangen. Sedert 1668 vormde de Nederlandse Republiek samen met Engeland en Zweden een zogenaamde Triple Alliantie, een bondgenootschap dat ter bevordering van de vrede in Europa tegenwicht moest bieden aan de opkomende militaire expansie van Frankrijk onder Lodewijk XIV. Deze slaagde er echter in om in het geheim een verbond met het protestantse Engeland te sluiten en het was dit verbond dat in het voorjaar van 1672 de weg opende voor een gezamenlijke Frans-Engelse aanval op de Nederlandse Republiek; zonder Engelse steun had Frankrijk de oorlog wellicht nooit aangedurfd. Een ander opvallend feit is de reactie in de Republiek. De Nederlandse overheid was compleet overvallen en kon tegenover al het vijandige wapengekletter aanvankelijk slechts een legertje van niet meer dan 30.000 man sterk stellen. De Nederlandse bevolking was buiten haar zinne! Hoe had dit kunnen gebeuren? In plaats van onmiddellijk alle krachten te bundelen en terug te vechten, werd door oproerige burgers daarom een zondebok gevonden in niemand minder dan Johan de Witt en diens aanhangers. De Hollandse raadspensionaris was de afgelopen decennia de belangrijkste man geweest in de Nederlandse politiek, en zijn bewind had er toe bijgedragen dat de overheidsuitgaven aan het leger waren verwaarloosd en dat de Oranje dynastie, die in het verleden krachtige militaire bevelhebbers had geleverd, buiten de besluitvoering was gehouden. Nu eiste men opnieuw de aanstelling van een

⁵ Joke Spaans, 'Hiëroglyfen. De verbeelding van de godsdienst.', in: Henk van Nierop, *Romeyn de Hooghe : de verbeelding van de late Gouden Eeuw* (Amsterdam & Zwolle 2008) 48-57.

Oranje als legerleider en uiteindelijk ook als stadhouder. Johan de Witt en diens broer Cornelis, anderzijds, werden in augustus door een woedende menigte gelyncht. In tal van steden braken oproeren uit, die de aandacht verschoven van de Franse 'paapse' vijand. Pas toen de rust in de nog niet bezette provincies weer enigszins hersteld was kon de Nederlandse tegenaanval van start gaan. Van een nieuwe godsdienstoorlog was echter niet of nauwelijks sprake – in plaats daarvan ontwikkelde de oorlog zich tot wat ook wel de eerste Grote Coalitieoorlog wordt genoemd. In 1673 versloeg admiraal De Ruyter in verschillende zeeslagen de gezamenlijke Franse-Engelse vloot. Op het land was de Prins van Oranje succesvol en hij slaagde erin, echter wel pas na steuntoezeggingen van het katholieke Spanje en de Duitse keizer, om door te stoten tot de stad Bonn, alwaar een Frans-Keulse leger werd verslagen. In de winter van 1673 op 1674 zouden de laatste Franse en Munsterse troepen het land verlaten. Met Engeland, Munster en Keulen werd in het voorjaar van 1674 vrede gesloten. Een verdrag met Frankrijk volgde later in 1678.

Door meerdere pamfletten uit het Rampjaar dan louter de in deze inleiding aangehaalde nieuwsprent te onderzoeken hoop ik een beter inzicht in de boven geformuleerde problematiek te kunnen bieden. Hierbij dient wel te worden benadrukt dat dit geen boek is over Romeyn de Hooghe – deze tekenaar diende slechts als introductie tot het onderwerp. In deze scriptie wil ik daarentegen de Nederlandse Gereformeerden centraal stellen en kijken naar hun reacties in pamfletten op de ontwikkelingen in het Rampjaar. In hoeverre hebben de meest precieze en orthodoxe lidmaten van deze enige publiekelijk toegestane religie in de Republiek zelf nu eigenlijk gepleit voor het hernieuwen van de Godsdienstoorlogen? Bodden zij weerstand aan de door niet-Gereformeerde pamflettisten als Romeyn de Hooghe verspreide ideologie? Of stond ook bij hen de onafhankelijkheid van Nederland boven religieuze belangen? Ik heb de scriptie hiervoor opgedeeld in twee delen. Het eerste deel bestaat uit drie historiografische hoofdstukken waarin voornamelijk secundaire literatuur zal worden behandeld. Allereerst wordt een schets gegeven van het historiografisch debat omtrent de pamfletten die zijn gepubliceerd in het Rampjaar. Hierbij zal ook aandacht worden besteed aan de betekenis van religieuze retoriek in politieke propaganda. Tevens zullen de hoofdvraag en de precieze afbakening van de onderzoeksperiode van deze scriptie verder worden uitgediept. In het tweede andere hoofdstukken van het eerste deel zal op een meer beschrijvende en inleidende wijze de een overzicht gegeven worden van de geschiedenis van de Gereformeerde kerk in de Nederlandse Republiek, alsmede de politieke en diplomatieke ontwikkelingen die voorafgingen aan het Rampjaar en de diversiteit aan reacties daarop uit het kamp der Gereformeerden. Het is de bedoeling dat deze hoofdstukken ertoe bijdragen dat het Rampjaar in een zo breed mogelijke context kan worden geplaatst. In het tweede deel van de scriptie zullen dan vervolgens in drie hoofdstukken de pamfletten uit het Rampjaar op chronologische wijze worden besproken en geanalyseerd. In de conclusie hoop ik uiteindelijk beide delen met elkaar in verband te kunnen brengen.

Deel 1 : Historiografische hoofdstukken

1. De pamfletten van het Rampjaar in de historiografie

Het Rampjaar – het jaar waarin de Nederlandse Republiek tegelijkertijd aangevallen werd door Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen – is sedert de opkomst van de moderne ‘professionele’ geschiedschrijving eind 19de eeuw altijd vanuit een nationaal perspectief gezien. De focus lag op de opstanden en oproeren in de zomer van 1672. Tot voor kort zijn deze stevast uitgelegd als een partijstrijd: in de eerste plaats tussen de orangistische en de staatsgezinde partij in Nederland. Op de achtergrond speelde daarnaast nog een democratische volkspartij een rol, welke zich tijdelijk allieerde met de orangisten maar spoedig door de Prins van Oranje de rug werd toegekeerd. Later, in 1748 en in de laat 18de eeuwse patriotten beweging, zou deze democratische stem echter opnieuw klinken, waarna haar een plaatsje werd gegeven in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden. Voor historici als Robert Fruin, Conrad Busken Huet, Nicolaas Japikse, Johan Huizinga en in zekere zin ook Pieter Geyl kon de loop van de geschiedenis worden uitgelegd als een bewijs van het gelijk van één van deze partijen.⁶ Ondanks het streven van liberale historici om bij wijze van hoor en wederhoor tot een neutraal, bovenpartijdig en nationaal narratief te komen, is iedereen het er tegenwoordig over eens dat onder deze historici, vanwege hun positivistische ideologie, een vorm van politieke gekleurdeheid werd voortgezet.⁷ Het resultaat van hun inspanningen was een soort teleologische versie van het verleden waarin alle Nederlandse partijen aan het einde van de 19de eeuw zich moesten kunnen vinden. Het jaar 1672 kenmerkte zich volgens de genoemde historici als een nationale Orangistische revolutie, welke zich afzette tegen de louter op basis van economisch gewin handelende staatsgezinde regentenaaristocratie. In het Rampjaar werd duidelijk dat een dergelijke politiek niet in overeenstemming was met de volkswil – wat dat dan ook mocht betekenen. Onder de druk van de Franse en Engelse oorlogsverklaringen in het voorjaar kwam in de zomer van 1672 het Eerste Stadhoudersloze tijdperk op een bloedige en rumoerige manier ten einde met diverse burgeroproeren en de brute moord op de gebroeders De Witt. Met de benoeming van Willem III van Oranje tot stadhouder keerde het tij echter en konden de buitenlandse vijanden van Nederland worden teruggedrongen. In 1672 werd volgens deze liberale lezing van de vaderlandse geschiedenis dan ook een belangrijke stap gezet in het evolutieproces van de moderne Nederlandse parlementaire monarchie onder de hoede van het gematigd protestantse Oranjehuis. Echter; het gevolg van dit sterk nationale perspectief met een focus op een modern ogende roep om democratie, wat nog lang dominant is gebleven in de Nederlandse geschiedschrijving, is dat de onder het volk levende interne verdeeldheid in religieuze zaken en het feit dat de gebeurtenissen van het Rampjaar door ditzelfde volk tevens vanuit een internationaal perspectief werden uitgelegd nog maar nauwelijks zijn belicht.

⁶ Deze opsomming is afkomstig uit het historiografisch debat van Michel Reinders. Hij verwijst hierbij onder meer naar de volgende werken: Robert Fruin, *Verspreide Geschriften*. 10 vols. (Den Haag 1900-1905); Conrad Busken Huet, *Het land van Rembrand. Studies over de Noordnederlandse beschaving in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1987); Nicolas Japikse, *Prins Willem III. De Stadhouders-koning*. 2 vols. (Amsterdam 1930); Johan Huizinga, *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets* (Amsterdam 1998); Pieter Geyl, *Democratische tendenties in 1672* (Amsterdam 1950). Zie voor meer over de liberale geschiedschrijving met betrekking tot 1672 het historiografisch debat van Reinders en Roorda: Michel Reinders, *Printed pandemonium. The power of the public and the market for popular political publications in the early modern Dutch Republic* (Rotterdam 2008) 3-5; D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978) 11-36.

⁷ Geschiedfilosoof Jo Tollebeek heeft opgemerkt dat de basis van hun ‘identificatie van de wetenschappelijke onpartijdigheid en de liberale geesteshouding lag in de weigering van het politieke liberalisme zichzelf te zien als een partij of als een factie die particuliere belangen representeerde.’ – Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1996) 26.

Pionierende onderzoeken naar de pamfletten van 1672

Pieter Geyl was in 1950 eigenlijk pas de eerste historicus die het Rampjaar heeft benaderd vanuit het perspectief van pamfletten. In de voorbije eeuw was veel historisch bronmateriaal bij elkaar verzameld en gecatalogiseerd. Dankzij de jarenlange inspanningen van archivariissen als P.C. Knuttel en G. van Alphen waren uitgebreide collecties van vroegmoderne volkse gelegenheids-drukwerkjes beschikbaar geworden voor historisch onderzoek.⁸ Lange tijd waren deze zogenaamde pamfletten echter afgedaan als propaganda van de in de Republiek bestaande partijen.⁹ Om deze reden hebben veel liberaal-gezinde historici tot op de dag van vandaag slechts in beperkte mate en uitermate selectief gebruik gemaakt van pamfletten als historische bron. Geyl mag dan ook als vernieuwend beschouwd worden in de Nederlandse historiografie toen hij stelde in de pamfletten van 1672 een op schrift stelling van de opinie van het Nederlandse volk zelf te herkennen, en niet zozeer van de elites ten gunste waarvan pamflettisten zich uitspraken.

In Holland, zeker, kwamen zij bij dozijnen van de pers en al het driftige gerucht van die bewogen dagen klinkt er nog uit op. Het is niet altijd gemakkelijk door te dringen in de zin van dat vaak onbeholpen en warhoofdige geschrijf, vol van duistere toespelingen, meestentijds met dikke Gotische letter gedrukt op slecht papier. Maar aan wie zich de moeite getroost, verschijnt het verleden in zijn natuurstaat, ontdaan van de mantel van conventie en interpretatie waarmee de geschiedenis het omhangen heeft. 't Is of men zich temidden van een door angst en razernij ontzinde volksmenigte begeeft. De verwensingen en het gejuuw, het hoongelach om de vernedering of om de doodstuipen van de tegenstander, – welluidend doet het niet aan, maar dat was de werkelijkheid van toen.¹⁰

In het betoog van Geyl wordt de oude nationale liberale geschiedschrijving desalniettemin in iets voorzichtigere termen bevestigd. Er was niet alleen sprake van een van bovenaf aangestuurde partijstrijd tussen Orangisten en aanhangers van het regime van Johan de Witt, maar er speelde eveneens een uit de hand gelopen conflict over de inspraak van burgers in het landsbestuur. Tijdens het Eerste Stadhoudersloze tijdperk werd aan burgers principieel het recht ontzegd om kritiek uit te oefenen en om verzet te plegen. Als gevolg van elitevorming van de regentenklasse had zich een

⁸ Het dient opgemerkt te worden dat het woord pamflet in het Nederland van de 17de eeuw helemaal niet gangbaar was. Men sprak van een blauwboekje, een liedje, een traktaat, een libel of een paskwil, maar er bestond geen duidelijke afbakening welke drukwerken wel tot deze groep behoorden en welke niet. Onlangs is door de literaire historicus Joost Vrieler opgemerkt dat het Middelnederlands weliswaar de term 'panflet' kende – een afgeleide van de benaming van de dunne werkjes van de 12de en 13de eeuwse dichter Pamphilus – maar dit woord geraakte in onbruik en zou pas in de loop van de 18de eeuw terugkeren in de Nederlandse taal. Er wordt tegenwoordig dan ook alleen maar van pamfletten gesproken, omdat dit de term is die in de 19de en vroege 20ste eeuw gebruikt werd door de samenstellers van de eerste nationale archiefcatalogi. Om deze reden is de precieze betekenis van deze historische bron echter altijd enigszins aan de interpretatie van historici zelf onderhevig gebleven. – Joost Vrieler, *Het poëtisch accent. Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten* (Hilversum 2007) 13-18.

⁹ Een in 1897 gepubliceerde studie van P.J. Blok, een pupil van Robert Fruin, over de invloed van pamfletten op de vredesonderhandelingen in Münster van 1643 tot 1648 illustreert deze behandeling van pamfletten. Blok benaderde de door hem onderzochte pamfletten namelijk vanuit een politiek-historisch perspectief: pamfletten waren volgens hem te beschouwen als propagandamateriaal en moesten door de bestuurlijke elite zijn gebruikt om bepaalde politieke standpunten over het volk te verspreiden. Blok kwam op basis daarvan tot de conclusie dat de bekroning van de Nederlandse onafhankelijkheid in 1648 mogelijk was gemaakt doordat een pamflettencampagne voorafgaande aan de tekening van de vrede in Münster er voor had gezorgd dat de onder de bevolking levende anti-Spaanse stemming omgeslagen was in een toenemende angst voor de opkomst van een sterk Frankrijk. De propaganda van de éne partij had de aanhangers van de andere partij weten te overtuigen. – Roeland Harms, *De uitvinding van de publieke opinie: pamfletten als massamedia in de zeventiende eeuw [ongepubliceerd proefschrift]* (Utrecht 2010) 16.

¹⁰ Pieter Geyl, *Democratische tendenties in 1672* (Amsterdam 1950) 2.

jammerlijk verwaarloosde en ontevreden volksklasse gevormd, welke in 1672, toen de Republiek van alle kanten werd aangevallen als gevolg van wanbestuur, het heft in handen nam en zich doormiddel van talloze oproeren tegen de zogenaamde 'Loevestijnsche' regentenfactie keerde. In pamfletten deed het volk volgens Geyl vervolgens een beroep op de Prins van Oranje, wiens bestuurlijke inspraak door de afschaffing van het stadhouderschap eveneens uitgebannen was onder het regentenregime. Op basis van bijzonder knap uitgewerkte contracttheorieën onderbouwden de opstandelingen hun ingrijpen in de regering. In tegenstelling tot wat mannen als Grotius, Hobbes en de la Court hadden beweerd, kon het volk haar vrijheid nooit verliezen aan een wettige overheid, en het stond dit volk dus ook vrij om de eigen positie ten opzichte van de usurperende regenten in ere te herstellen. In de Prins van Oranje en het Stadhouders-ambt zagen zij 'meer dan ooit het symbool van het grote feit dat Republiek geen loutere aristocratie was, geen eigendom van de regenten, maar van het volk.'¹¹ Ondanks het feit dat Willem III, zodra hij aan de macht was gekomen, de burgerbeweging een halt toeriep en er daarmee voor zorgde dat de roep om burgerlijke inspraak niet in noemenswaardige hervormingen resulteerde, is deze overtuiging volgens Geyl blijven voortleven in het nationale geheugen.

Uit een verwijzing in de bijlage van Geyl's *Democratische tendenties in 1672* blijkt dat hij zich bij het formuleren van de boven weergegeven verklaring van de oproeren tevens liet inspireren door een laat 19de eeuwse studie van Dr. J. Hartog, die op zijn beurt weer voortbouwde op de tegenwoordig als bijzonder partijpolitieke beschouwde protestants-christelijke geschiedschrijving van Guillaume Groen van Prinsterer.¹² In *De Patriotten en Oranje van 1747-1787* uit 1882 was namelijk gesteld dat de Gereformeerde kerk vanwege haar democratische dogma's aan de basis had gestaan van het streven naar democratie in de Nederlandse geschiedenis. Als het een echte doopsgezinde predikant betaamde wees Hartog er weliswaar op dat het democratische karakter van ons volk voor een deel kon worden verklaard door de Anabaptistische beweging in de 16e eeuw. De opkomst van het 'in zijne ziel niet minder democratisch Calvinisme' zorgde er echter voor dat 'het beginsel van poorterlijk regt en burgerlijke gelijkheid' nog sterker in de samenleving werd gefundeerd. De in de 17de eeuw opgestelde en tevens veelgebruikte *Catechisatie* van Cornelius Poudroyen moest hiervan getuigen. Aan de zijde der Patriotten hadden zich volgens Hartog in de 18de eeuw dan ook niet zonder reden vele predikanten geschaard die hun driftige ijver voor de kerk uit leerstellige overwegingen hadden vereenzelvigd met een streven naar volkssoevereiniteit, dat overeenkwam met dat van Rousseau's *Contrat Social*.¹³

Geyl erkende het feit dat in de pamfletten naar de burgerbeweging van 1672 sprake was van veel religieuze retoriek, van verwijzingen naar Gods wil en toespelingen op het behoud van Gereformeerde rechtzinnigheid tegenover verraderlijke Arminianen en Socinianen. Volgens Geyl was het echter onjuist om te concluderen dat de verzetstheorieën die hij terugvond in de pamfletten als

¹¹ Pieter Geyl, *Democratische tendenties in 1672* (Amsterdam 1950) 54.

¹² Pieter Geyl, *Democratische tendenties in 1672* (Amsterdam 1950) 58.

¹³ J. Hartog, *De Patriotten en Oranje* (Amsterdam 1882) 75 vgl; hoewel Hartog's verband tussen democratische idealen en de Gereformeerde kerk te betwijfelen valt, en deels ook geweten kan worden aan diens enigszins partijdige vorm van geschiedschrijving, heeft hij er wel degelijk gelijk in gehad dat ook verscheidene predikanten zich bij de 18de eeuwse patriottenbeweging moeten hebben aangesloten. Recent heeft Nick van Sas echter aan de hand van de bekende 'politieke dominee' IJsbrand van Hamelsveld laten zien dat dergelijke predikanten niet zozeer de Gereformeerde leer verkondigden, maar eerder een verbinding trokken tussen de Nederlandse Verlichting, de patriottenbeweging en de voorgenomen Bataafse Omwenteling. – N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 255-263.

gereformeerd konden worden beschouwd. Allereerst was de catechismus van Poudroyen niet representatief voor het gereformeerde gedachtegoed; zij was uitzonderlijk vrijheidslievend. Maximiliaan Teellinck's *Grondighe Verclaringhe over de thien Gheboden* uit 1639, welke zelfs nog van een voorwoord was voorzien door de invloedrijke hoogleraar Gisbertus Voetius, ademde in de ogen van Geyl bijvoorbeeld een hele andere geest uit. In die catechismus werden alle uitleggingen op strikt theologische wijze beargumenteerd, waardoor er voor de opstand tegen Spanje en voor een scheiding tussen goddelijk en menselijk recht in het algemeen geen ruimte was. Daar werd de plicht tot gehoorzaamheid als absoluut beschouwd en dientengevolge gesteld dat een slechte overheid door burgers enkel maar gedragen diende te worden. Als tweede punt merkte Geyl op dat ook Poudroyens leer de burgerbeweging van 1672 niet rechtvaardigen kon – de retoriek van de pamfletten moest volgens Geyl, zoals tevens blijkt uit diens meerdere jaren behandelende studie *Oranje en Stuart* waarin wel enige aandacht is voor de internationale context van de eerste maanden van het Rampjaar maar waarin pamfletten weer grotendeels zijn genegeerd, dan ook op basis van niet-religieuze oorzaken worden verklaard.¹⁴

Noch de Gemeynthe, zegt hij [Poudroyen]. Alleen overheden die het zwaard dragen, hebben het recht van verzet. Zulke mogen in de 16de eeuw de Staten geweest zijn, onder de Staten waren er in de 17de geen. Ik ben nergens de redenering tegengekomen, ofschoon men zou kunnen denken dat die voor de hand lag, dat de burgerwachten op die grond een recht konden doen gelden. In de pamfletten wordt, als men zover gaan durfde, juist wel aan 'de gemeente', aan het volk, het recht toegekend. Daarvoor zou men dus de autoriteit van de catechismus van Poudroyen niet hebben kunnen inroepen. Hartog's bewering dat de Gereformeerde Kerk 'democratisch opvoedde', dat zij 'den nationalen geest voedt en versterkt', en 'Patriotten gekweekt' heeft, gaat veel te ver. Wel kan men zeggen, dat redeneringen als die van Poudroyen de eerste schreden waren op een weg die naar consequenties voeren moest, waarvoor hij echter zeker teruggeschrikt zou zijn,. Als men goed toeziet, zal men ook opmerken dat de leringen die Hartog toejuicht, niet krachtens, maar eer in weer wil van, de strikte kerkleer werden voorgedragen. Poudroyen beroept zich op de historie, op de Acte van Verlatinge, hij begeeft zich in allerlei volstrekt ontheologische beschouwingen.¹⁵

Na Geyl was het Daan Roorda die als eerste weer aandacht bestede aan de pamfletten van 1672, en hij plaatste deze eveneens in een uitgesproken nationaal - in zeker zin zelfs lokaal – kader. Roorda betoogde in diens dissertatie *Partij en Factie*, waarvan de eerste editie uitkwam in 1961, dat de Nederlandse politieke cultuur in de 17de eeuw niet verklaard kon worden op basis van partijvoorkeuren. In lijn met wat sedertdien ook verschillende buitenlandse historici hebben gesteld, beschouwde Roorda de politieke cultuur in de Republiek als een kleinschalige en exclusieve elitecultuur van regenten. Dit was echter geen reden voor gewone burgers om in opstand te komen tegen haar wettige bestuur, zoals Geyl had geopperd. In plaats daarvan diende de 'gewone man' volgens Roorda beschouwd te worden als a-politieke entiteit, die door verschillende elkaar beconcurrerende facties – vaak invloedrijke (regenten) families met een machtsbasis op lokaal niveau – doormiddel van propaganda en omkoperij aangespoord kon worden om in opstand te komen ten behoeve van de belangen van hun 'patroon'. Zowel de opstanden als de pamfletten van 1672 waren in de ogen van Roorda dus van bovenaf gestuurd, en expliciet niet het resultaat van de volkse klasse. Hiermee degradeerde hij de pamfletten in feite wederom tot de status van eenvoudige propaganda, alleen niet van een partij maar van een factie.¹⁶

¹⁴ Pieter Geyl, *Orange and Stuart 1641-1672* (London 1969) 333-400.

¹⁵ Pieter Geyl, *Democratische tendenties in 1672* (Amsterdam 1950) 59-60.

¹⁶ D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978) 1-11.

In diens betoog besteedde Roorda wel enige aandacht aan het kerkelijk leven in de Republiek, doch evenals Geyl verwierp hij deze als invloedrijke factor inzake de oproeren. Anno 1672 waren de controversen tussen kerk en staat namelijk minder fel als zij eerder in de 17de eeuw waren geweest. Er bestond weliswaar een tendens tot prediking tegen aristocratische weelde, en de afkeer die hierdoor levend gehouden werd moest de 'hollende gemeente' in 1672 ongetwijfeld enigszins hebben beïnvloed. Volgens Roorda ging de overgrote meerderheid van de predikanten echter niet zo ver, dat zij de burgerbeweging vanaf hun kansel aanwakkerden. Naast de chiliast Johannes Rothe werd slechts één groepje sektariërs 'roerig' in het Rampjaar. Op de Amsterdamse Labadisten na waren er in de ogen van Roorda ook geen sekten met echte reden tot ondankbaarheid jegens het Loevesteinse regiem. In de nood van de oorlog, waarin het vaderland elk moment kon worden veroverd door vijandige legers, moest er immers toch een andere boodschap verkondigd worden! Door te verwijzen naar het pamflet *Verhael van 't voornaemste* stelt Roorda dat de meeste predikanten hun plicht deden en de gelovigen aanspoorden tot gehoorzaamheid. Een in een bronnenverzameling van Herman Theodoor Colenbrander terug te vinden verslag van de Engelse agent baron De Wique, waarin werd gesteld dat Zeeuwse predikanten de oorzaak waren van alle tumult in de provincie, diende volgens Roorda dan ook verworpen te worden. De invloed van overheidswege op de kerk was inmiddels aanzienlijk geworden. Zelfs de beroeping van predikanten kon in 1672 bijvoorbeeld niet meer plaatsvinden zonder de instemming van plaatselijke regenten. Kerkelijke zaken werden in toenemende mate uiteindelijk door facties beslist. In de beperkte invloed van religieuzen in het Rampjaar herkende Roorda daarom – zonder deze stelling overigens verder uit te werken – het begin van het einde van religie en ideologie als politieke factor van belang.¹⁷

In 1672 kon dus de kerkelijke situatie de partijkeuze van een belangrijk deel van de burgerij nog mee bepalen. Weldra werd dat anders. Verandering treedt in, als de Prins de aristocratie onder zijn hoede neemt en de regentenstand voortgaat zich te conformeren, als de sekten, steeds een uitdaging voor de kerk, van het toneel verdwijnen, als tenslotte de tegenstelling tussen voetianisme en coccejanisme vervaagt, doordat andere kwesties de aandacht opeisen. Als dan bovendien de aristocratische hegemonie van een vanzelfsprekendheid wordt, die nauwelijks enige principiële bestrijding meer uitlokt, dan wordt de interesse van de burger voor de politiek door geen kerkelijke impulsen meer gaande gehouden. Het ideële element in de politiek, in 1672 al niet sterk, wordt nadien in versneld tempo zwakker. De partij wordt een bijna volkomen onwezenlijk element in de politiek, de factie wordt schaamteloos-vanzelfsprekend.¹⁸

Nieuwe perspectieven op het Rampjaar

Na – of wellicht als gevolg van – de inspanningen van Daan Roorda kwam het onderzoek naar 17de eeuwse pamfletten enige tijd stil te liggen.¹⁹ Pas in 1987 kreeg het werkveld een nieuwe impuls met de publicatie van Craig Harline's grensverleggende studie *Pamphlets, Printing, and Political Culture in the early Dutch Republic*.²⁰ Door een nieuw licht te werpen op de productie en distributie van de 17de eeuwse pamfletten plaatste Harline deze historische bron in een bredere context dan louter die

¹⁷ D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978) 59-70.

¹⁸ D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978) 70.

¹⁹ Dat wil natuurlijk niet zeggen dat er helemaal geen studies naar pamfletten verschenen. Een uitzondering op de algemene tendens vormt bijvoorbeeld: Simon Groenveld, *De Prins voor Amsterdam. Reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650* (Bussum 1967).

²⁰ Craig E. Harline, *Pamphlets, printing and political culture in the Early Dutch Republic* (Dordrecht 1987).

van een propagandamiddel voor de elite.²¹ Pamfletten vertolkten volgens zijn bevindingen namelijk niet alleen de belangen van overheid, partij en factie, maar waren met name ook verbonden met een 'Culture of Opposition'.²² In lijn met wat Geyl reeds had gesteld werden zij geschreven dóór en vóór burgers! Ondanks dat de Gereformeerde Kerk en de verschillende lokale overheden aanvankelijk populistische tweespalt brengende polemieken wilde vermijden, werd het Nederlandse publieke debat volgens Harline steeds meer overspoeld met pamfletten waarin sprake was van een simpele en voor vrijwel iedereen te begrijpen religieuze en politieke stellingname. Hoewel verscheidene politieke facties voortdurend invloed probeerden uit te oefenen doormiddel van censuur, kwam Harline uiteindelijk tot de conclusie dat de Nederlandse Republiek vanwege haar grote relatieve persvrijheid een unieke plaats beklede in het 17de eeuwse West-Europa.²³

In navolging van deze herwaardering van het pamflet als historische bron, legde Michel Reinders in 2008 de laatste hand aan een proefschrift waarin de politieke omwentelingen van 1672 opnieuw zijn belicht. Op basis van een vergelijking tussen de in het Rampjaar gepubliceerde pamfletten en andersoortig bronmateriaal als correspondenties, petities, dagboeken en overheidsresoluties kon in zijn *Printed Pandemonium* Roorda's factie theorie ter discussie worden gesteld. De door Roorda onderscheiden opkomst van lokale facties betekende geen einde van het belang van ideologische propaganda – sterker nog, de publieke opinie zou sindsdien altijd een factor blijven waar rekening mee gehouden diende te worden. Toch kwam ook Reinders, evenals Geyl en Roorda, tot de conclusie dat de werkelijkheid zich niet zo makkelijk in een ideologische tweedeling tussen orangisten en staatsgezinden laat vangen. Niet alle regenten die in 1672 uit hun politieke ambt werden ontheven waren namelijk aanhangers van Johan de Witt en diens vertrouwelingen. Reinders merkte echter op dat alle eerdere studies met betrekking tot het Rampjaar slechts gebruik maakten van een handjevol pamfletten. Uitgaande van de grote waarde die Harline aan de Nederlandse pamflettencultuur had toegekend, onderzocht hij daarom als eerste alle pamfletten die uitgebracht werden in 1672, en kwam zodoende met nieuwe bevindingen.²⁴

²¹ Harline baseert zich naar eigen zeggen onder meer op het pionierswerk van Eisenstein, Darnton en Davis: E. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change*, 2 vols. (Cambridge 1979); R. Darnton, *The Business of Enlightenment: The Publishing History of the Encyclopedie, 1775-1800* (Cambridge, Mass., 1979); R. Darnton, *The Literary Underground of the Old Regime* (Cambridge, Mass., 1982); N.Z. Davis, *Society and Culture in Early Modern France* (Stanford, 1975).

²² Doormiddel van een steekproef liet Harline zien dat er gedurende de Nederlandse Opstand – de periode die centraal stond in zijn onderzoek – sprake was van een relatieve toename aan korte en overtuigende pamfletten. Dergelijke drukwerken waren niet alleen goedkoper om te produceren en daardoor meer winstgevend voor drukkers die in de pamflettenverkoop een belangrijke bron van inkomsten zagen, maar ze waren daardoor tevens toegankelijker voor gewone burgers, waardoor de vraag naar pamfletten (vermoedelijk) moet zijn gestegen. Het lezerspubliek betrof volgens Harline dan ook in toenemende mate een brede algemene en niet gespecificeerde groep binnen de Nederlandse bevolking, terwijl de oorspronkelijke functie van pamfletten om de Nederlandse Opstand tegenover het buitenland te verantwoorden geleidelijk aan vervangen werd door de inzet van pamfletten in politieke en religieuze discussies van nationale aard. Dit alles was mogelijk doordat pamfletschrijvers veelal anoniem publiceerden en censuur in de politiek versnipperde Republiek moeilijk toepasbaar was. – Craig E. Harline, *Pamphlets, printing and political culture in the Early Dutch Republic* (Dordrecht 1987) tabel 2, 3, 4, 19 en 26.

²³ Craig E. Harline, *Pamphlets, printing and political culture in the Early Dutch Republic* (Dordrecht 1987) 111-198.

²⁴ Michel Reinders, *Printed pandemonium. The power of the public and the market for popular political publications in the early modern Dutch Republic* (Rotterdam 2008) 5; dit proefschrift is in 2010 tevens

Het resultaat is een uitgebreid chronologisch overzicht van het publieke debat in het Rampjaar. Reinders heeft laten zien op welke manier bepaalde politieke theorieën geleidelijk tot ontwikkelingen kwamen en niet van bovenaf waren opgelegd. Het feit dat burgers bepaalde standpunten steunden en op basis daarvan in opstand kwamen kan op die manier worden uitgelegd als een bewust keuzeprocess. Net als Harline heeft Reinders oog gehad voor de commerciële motieven van pamfletschrijvers en drukkers. Om zichzelf in levensonderhoud te kunnen voorzien moesten zij hun pamfletten immers zodanig schrijven dat ze goed verkocht konden worden. In hun poging tot het overtuigen van een bepaald publiek zagen zij zich dus gedwongen rekening te houden met de interesses en waarden van dat publiek. Lezers moesten het idee krijgen dat de mening van de pamflettist als het ware overeenkwam met hun eigen mening. Politiek handelen wordt volgens Reinders, die op zijn beurt weer refereert naar Burke, Pocock en Skinner, op deze manier altijd beperkt door wat mogelijk is om te legitimeren. Nieuwe radicale ideeën die niet aansluiten bij bestaande overtuigingen zijn altijd gedoemd verworpen te worden. Pamfletschrijvers moesten dus zoeken naar een 'middle way', waar zowel schrijver als lezer zich in konden vinden. Alleen door subtiel een argument te formuleren dat traditioneel voorkwam en in overeenstemming met bestaande gezaghebbende bronnen en wetten oogde te zijn was het mogelijk om succesvol een propaganda boodschap te verspreiden en dus politieke invloed uit te oefenen. Het was volgens Reinders dan ook niet zo dat burgers, zoals Geyl stelde, een soort moderne democratie wilden instellen – in plaats daarvan streefden zij naar een eenmalig vervangen van in hun ogen onbekwame bestuurders. De burgerbeweging van 1672 mag in deze zin niet zozeer als een mislukking, maar juist als één van de weinige succesvolle revoluties uit de Nederlandse geschiedenis worden beschouwd.²⁵

Het traditionele liberale verhaal van het Rampjaar waarin het Nederlandse volk haar natuurlijke voorkeur liet horen voor het Huis van Oranje en (voorlopig nog) tevergeefs streed voor meer democratie lijkt gezien de onderzoeksresultaten van Michel Reinders niet meer houdbaar. Zijn meer dynamische kijk op het tot stand komen van politieke theorie geeft een meer genuanceerd beeld. Reinders focuste zich in zijn boek *Printed Pandemonium* echter met name op binnenlandse politieke aangelegenheden. Hij besteedde weliswaar enige aandacht aan de internationale context van het Rampjaar of aan de religieuze retoriek, welke Geyl en Roorda hadden opgemerkt, maar alleen wanneer dit noodzakelijk was om bepaalde wendingen in de houding van burgers ten opzichte van het eigen bestuur te verklaren.²⁶ De achterliggende reden waarom zoveel burgers zich massaal hebben ingezet binnen een burgerbeweging die de eenheid in gevaar bracht en zorgde voor interne verdeeldheid en oproer – uitgerekend op het moment dat de nood het hoogst was en Nederland onder de voet gelopen dreigde te worden door vanuit het buitenland binnenvallende legers – blijft hiermee nog enigszins onduidelijk. Om een goed inzicht te krijgen in de precieze betekenis van het Rampjaar en de manier waarop de retoriek van de burgerbeweging van 1672 zich verhoudt tot de publieke opinie tijdens andere revoluties en oorlogen in de geschiedenis, is het daarom zaak dat dit ideologische aspect van het Rampjaar nauwkeuriger onder de loep wordt genomen.

omgevormd tot een nederlandstalig boek voor het grote publiek: Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010).

²⁵ Michel Reinders, *Printed pandemonium. The power of the public and the market for popular political publications in the early modern Dutch Republic* (Rotterdam 2008) 7-14, 34-35.

²⁶ In relatie tot de Gereformeerde Kerk zegt Reinders in feite niet veel meer dan dat er sprake is van verwijzingen naar de belangen van deze kerk, en dat de rol van predikanten in het publieke debat vooral niet moet worden overdreven. – Michel Reinders, *Printed pandemonium. The power of the public and the market for popular political publications in the early modern Dutch Republic* (Rotterdam 2008) 38-39.

Als gevolg van de hernieuwde interesse die het boek van Harline met zich meebracht, zijn er de laatste jaren meerdere studies naar Nederlandse pamfletten uit de 17de eeuw verschenen waarbinnen ook aandacht is besteed aan de jaargang 1672. Roeland Harms, die onlangs een dissertatie voltooide over het pamflet als vroegmodern massamedium, heeft er op gewezen dat er buiten de bekende politiek-historische en boek-historische benadering, inmiddels zelfs een onderscheid te maken valt tussen een kunsthistorisch en een literair-historisch onderzoeksperspectief.²⁷ In de (in de inleiding reeds aangehaalde) museumuitgave *Romeyn de Hooghe. De verbeelding van de Gouden Eeuw* staan bijvoorbeeld de artistieke kwaliteiten van illustraties uit pamfletten centraal, terwijl Joost Vrieler en Clazina Dingemanse zich onlangs hebben toegelegd op detailstudies naar de (entertainment) functie van verschillende literaire genres van het pamflet, te weten sonnetten, liederen, echolyriek en praatjespamfletten.²⁸ Een nader onderzoek dat, in navolging van de door Reinders onderscheiden ideologische dynamiek in de pamfletten van 1672, een nieuw uitsluitsel biedt over de precieze betekenis van religieuze retoriek in het Rampjaar laat tot op heden echter nog op zich wachten. Luc Panhuysen heeft er in diens recent uitgebrachte boek over een familiegeschiedenis tijdens het Rampjaar daarnaast op gewezen dat veel historici hun verhaal nog steeds ten onrechte laten eindigen in 1672. Op 1 januari 1673 was de in het voorgaande jaar uitgebroken oorlog met Frankrijk en Engeland echter nog allerminst ten einde. In de ogen van tijdgenoten ging het Rampjaar gewoon door. De op de titelpagina van deze scriptie weergegeven prent van Romeyn de Hooghe is daar het levende voorbeeld van. Daarom stelde Panhuysen een ruimere versie van het Rampjaar voor, wat de mogelijkheid biedt meer aandacht te geven aan de perceptie van de internationale politiek. In relatie tot pamfletten is een dergelijke onderzoeksoepzet echter nog nooit ondernomen.²⁹

Religie en oorlog in de tweede helft van de 17de eeuw

De laatste jaren is er desalniettemin in een breder onderzoeksveld dan dat van het Rampjaar wel meer interesse ontstaan in de rol van religie en de perceptie van de internationale politiek in de laat 17de eeuwse samenleving. In 2009 nog rolde het boek *War and Religion after Westphalia, 1648-1713* uit de persen van de Britse uitgever *Ashgate*.³⁰ De samensteller van deze bundel, de Nederlandse historicus David Onnekink, heeft vraagtekens gesteld bij de traditionele visie om de Vrede van Westfalen van 1648 als einde van de godsdienstoorlogen en het definitieve omslagpunt van de oude middeleeuwse *Republica Christiana* in een modern seculier Europa te betitelen. Volgens hem zijn veel vroegmoderne conflicten door nationaal georiënteerde liberale historici namelijk ten onrecht ontdaan van hun religieuze inhoud.³¹ Onnekink wijst erop dat verscheidene revisionistische historici zich vanaf de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw enigszins hebben weten te ontdoen van de ideologisch gestoelde meta-narratieven van Marxisme en Whiggism, waardoor een herwaardering

²⁷ Roeland Harms, *De uitvinding van de publieke opinie: pamfletten als massamedia in de zeventiende eeuw [ongepubliceerd proefschrift]* (Utrecht 2010) 16-21.

²⁸ Henk van Nierop, *Romeyn de Hooghe: de verbeelding van de late Gouden Eeuw* (Amsterdam & Zwolle 2008); Joost Vrieler, *Het poëtisch accent. Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten* (Hilversum 2007); Clazina Dingemanse, *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600-1750)* (Hilversum 2008).

²⁹ Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam & Antwerpen 2009) 13.

³⁰ David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009).

³¹ De Godsdienstoorlogen zijn bijvoorbeeld uitgelegd als onafhankelijkheidsstrijd of als een overgangsfase in de evolutie van middeleeuwse politieke structuren in moderne natiestaten.

van religie in de buitenlandse politiek eindelijk tot de mogelijkheden is gaan behoren. Gebruikmakend van de theorievorming van de socioloog Emile Durkheim, interpreteerden historici als Mack P. Holt en Natalie Zemon Davis religie als een sociocultureel fenomeen in plaats van als 'a set of dogmatic beliefs.' De Godsdienstoorlogen dienen op die manier te worden verklaard als conflicten tussen 'communities of believers', oftewel conflicten die zowel politieke als religieuze oorzaken hebben en niet louter zijn ontstaan omwille van specifieke geloofsregels. Als reactie op de simpele monocausale verklaringen van voorheen komen steeds meer historici de laatste tijd tot de conclusie dat confessionele ontwikkelingen in samenspel met andere factoren een belangrijke oorzaak zijn van bijvoorbeeld de Dertigjarige oorlog en de Engelse burgeroorlog. Onnekink stelt echter voor de grenzen nog verder te verleggen. Ook wat betreft de periode na 1648 dienen in de historiografie gesloten realistische axioma verworpen te worden en moet het concept religie opnieuw een plaats gegeven worden in historische verklaringen van internationale politieke ontwikkelingen. In de bundel *War and Religion after Westphalia, 1648-1713* zijn daarom een aantal studies naast elkaar gezet, die stuk voor stuk aantonen dat religie ook na 1648 wel degelijk van betekenis was op de besluitvorming en perceptie van de buitenlandse politiek.³²

In relatie tot het Rampjaar is met name het hoofdstuk van Jill Stern interessant.³³ Zij wijst erop dat lang niet alle Nederlanders even blij waren met de Westfaalse Vrede van 1648. In eerste instantie waren er natuurlijk veel katholieken in door de Republiek bezette gebieden als Staats-Brabant, die bij wijze van protest openlijk verklaarden dat zij de Spaanse Koning Filips IV nog steeds als hun wettige heer erkenden. Geschriften van orthodoxe predikanten als Abraham van de Velden, Maximilian Teellinck en Jacobus Stermont anderzijds tonen volgens Stern aan dat ook veel gereformeerden de vrede als een nederlaag ervoeren. In hun ogen was de Vrede van Munster een triomf van de door hen zo gehate Arminianen, die hierdoor eindelijk hun erastische ideeën in de praktijk konden brengen. Stern herkent in de pamfletpolemieken die volgden tijdens het Eerste Stadhouderloze tijdperk deze zelfde religieus gestoelde partijstrijd tussen gereformeerden en de Arminianen, die het in deze periode voor het zeggen zouden hebben gehad. Midden in de rampzalige Eerste Engels-Nederlandse oorlog werden er bijvoorbeeld pamfletten gepubliceerd waarin de tegenspoed waar de Republiek mee te maken had geweten werd aan de Vrede van Munster, aangezien de Spaanse Koning hierdoor de mogelijkheid kreeg doormiddel van Jezuiten en andere sekten de eenheid in de Nederlanden van binnen uit te hollen: 'Peace was but a Trojan Horse'.³⁴ Toen begin jaren '60 Johan de la Court in zijn *Interest van Holland de Vrede van Münster* tezamen met een binnenlandse religieuze tolerantie verdedigde omdat deze volgens hem voordelig waren voor economische welvaart, of toen Johan de Wit in 1663 het noemen van de Prins van Oranje uit het Publieke Gebed

³² David Onnekink, 'Introduction: The 'Dark Alliance' between Religion and War', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 1-16.

³³ Jill Stern, 'A righteous War and a Papist Peace: War, Peace and Religion in the Political Rethoric of the United Provinces 1648-1672', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 197-216.

³⁴ Volgens Stern waren pamfletten waarin een sterk religieuze retoriek in werd gepropageerd echter niet bedoeld om de internationale politiek te analyseren; in plaats daarvan moeten zij worden gezien in een binnenlandse discussie. Dat verklaart waarom sommige gereformeerden zich uitspraken voor de oorlog met Engeland – dan konden immers de sektarische republikeinen uit Engeland verdreven worden en kon de Stuart monarchie, en even later ook het Stadhouderschap van de aan de Stuarts verwante en van oudsher gereformeerde Oranjedynastie in de Nederlanden worden hersteld. Andere gereformeerden, waaronder de Utrechtse hoogleraar Gisbertius Voetius, waren juist tegen de oorlog omdat zij de Engelse Presbyterianen beschouwden als mede-gereformeerden en de bestaande broederstrijd juist als de verkeerde oorlog zagen – eigenlijk hadden de paapse Spanjaarden bestreden moeten worden!

schrapte, legden gereformeerden, zo onderstreept Stern, dit eveneens uit als de goddeloze acties van Arminianen, Mennonieten, Socinianen of Papisten. Johan de Witt werd zelfs vergeleken met de vermeende landverrader Johan van Oldenbarnevelt, die eveneens een vrede met Spanje – het twaalfjarige bestand – had proberen te gebruiken om de positie van de Gereformeerde kerk te ondermijnen. Stern moet toegeven dat het publieke debat in de jaren voorafgaand aan het Rampjaar zich niet echt op Frankrijk toespitste, maar toen de oorlog met Frankrijk in 1672 dan eindelijk uitbrak werd het bestaande anti-Spaanse discours volgens haar door de Gereformeerde pamflettisten eenvoudigweg vervangen door een anti-Franse propaganda met soortgelijke argumenten. Eindelijk kon de oorlog tussen protestanten en de Paapse antichrist worden heropend!

The French invasion of 1672 revitalized the language of war and religion. France was effortlessly substituted for Spain as the threat to Fatherland and faith. It could be argued that in the light of the hostilities the rhetoric of internal political faction found its apogee. Authors deplored the ill preparedness of the Republics soldiery, the factional struggles within the provinces and the declining authority of the public church. All of these faults, it was alleged, were the result of the Treaty of Munster and its effects on the Republic. Arguments about the peace revived as war raged on. The persistence of this strand of political discourse indicates that it was clearly believed to draw a response from those who read or listened to these pamphlets. The treaty of Westphalia notwithstanding, people did not stop being religious and religion did not stop being an important factor in their lives and the way in which they viewed the wider world. The language of war and religion was one of which they were accustomed and one to which they were well suited to respond at this most critical time in the history of the Dutch Republic.³⁵

Uit de andere hoofdstukken van de bundel wordt echter duidelijk dat Sterns bevindingen nog allerminst op een brede consensus kunnen steunen. Emma Bergin komt in haar onderzoek naar de Nederlandse pamflettenreceptie van de *Glorious Revolution* van 1688 – enkele jaren na de door de door veel Nederlandse gereformeerden zo gehate herroeping van het *Edict van Nantes* in Frankrijk – tot een nog sterkere stellingname. Zij concludeert dat niet louter bij predikanten of in overheidspropaganda sprake was van religieuze retoriek, maar in feite in vrijwel alle pamfletten.³⁶ Ook Donald Haks komt op basis van een analyse van het archief van de Nederlandse Staten-Generaal tot de conclusie dat verwijzingen naar protestantisme in de periode 1672-1713 nog cruciaal waren in argumenten voor verdediging van het vaderland.³⁷ K.A.J. McLay herkent echter een geleidelijke afname van verklaringen op basis van goddelijke voorzienigheid in de beschrijving van veldslagen.³⁸ Gezien de vele voorbeelden van allianties tussen katholieke en protestantse landen komen historici als Paul Sonnino, Christopher Storrs, Andrew Thompson en David Onnekink zelf bovendien tot de veel voorzichtigere conclusie dat oorlogen uiteindelijk nog wel religieus werden geïnterpreteerd, maar niet meer religieus werden uitgevochten.³⁹ Mijns inziens merkt Benjamin Kaplan in diens

³⁵ Jill Stern, 'A righteous War and a Papist Peace: War, Peace and Religion in the Political Rethoric of the United Provinces 1648-1672', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 216.

³⁶ Emma Bergin, 'Defending the True Faith: Religious Themes in Dutch Pamphlets on England, 1688-1689', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 217-250.

³⁷ Donald Haks, 'The States General on Religion and War: Manifestos, Policy Documents and Prayer Days in the Dutch Republic, 1672-1713', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 155-176.

³⁸ K.A.J. McLay, 'The Blessed Trinity: The Army, the Navy and Providence in the Conduct of Warfare, 1688-1713', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 103-120.

³⁹ Paul Sonnino, 'Plus royaliste que le pape: Louis XIV's Religious Policy and his Guerre de Hollande'; Christopher Storrs, 'The Role of Religion in Spanish Foreign Policy in the Reign of Carlos II (1665-1700)'; Andrew Thompson, 'After Westphalia; Remodelling a Religious Foreign Policy'; David Onnekink, 'The Last War of Religion? The Dutch and the Nine Years War', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 17-88.

nawoord op de bundel dan ook terecht op dat inzake de rol van religie in de buitenlandse politiek na 1648 nog veel nader onderzoek vereist is.

Clearly, the central question of this volume as to the role of religion in politics and political discourse in Europe after Westphalia does not admit a yes or no answer, and even to couch an answer in terms of more of less religious influence may be unhelpful. More than anything else, perhaps, we need to be more precise as to whom we are talking about. To put it another way, we need to integrate more social history into our political history. For what may not have been a 'religious war' for one person or group may well have been that for another. ... It seems important for us to determine who the authors and audience were of the Dutch pamphlets that couched political issues in terms of confessional antagonisms.⁴⁰

In een bekritiserende bookreview heeft Robert von Friedeburg er bovendien op gewezen dat het oorspronkelijke uitgangspunt van de bundel, namelijk dat veel historici tegenwoordig van mening zijn dat religie geen rol meer speelt in het zogenaamd seculiere 'Westphalian system', in werkelijkheid nog maar voor weinig historici opgaat.⁴¹ Onder rechtshistorici is het bijvoorbeeld al jaren gebruikelijk om Westfaalse vredesverdragen van 1648 niet als de vestiging van een geheel nieuwe Europese volkenrechtsorde te karakteriseren.⁴² Zowel in theorie als praktijk valt de ontwikkeling hiervan terug te leiden tot de late middeleeuwen, wanneer bij verdrag vastgestelde afspraken tussen verschillende 'volkenrechtssubjecten' hun weerslag vonden in de theoretische geschriften van enkele vooraanstaande juristen. Hiermee samenhangend moeten religieuze en dynastieke solidariteit als motieven voor politiek handelen geleidelijk aan naar de achtergrond zijn verplaatst, maar ook in de late 17de eeuw had de nieuwe leer van de 'raison d'état' haar 'voorgangers' nog niet geheel vervangen.⁴³ Net als Onnekink neigen veel historici er tegenwoordig dan ook naar om de Vrede van Utrecht van 1713 als definitief omslagpunt te onderscheiden. Met het besluiten van de Spaanse Successieoorlog werden dynastieke rechten en godsdienstige geschillen immers voor het eerst in een echt volkenrechtelijk verdrag nadrukkelijk afgewezen ten gunste van een seculier algemeen belang, namelijk het indammen van Franse expansiezucht. Bezien vanuit dit oogpunt vertelt *War and Religion after Westphalia, 1648-1713* ons dus niets nieuws. Als gevolg van de recente *War on Terror* tussen

⁴⁰ Benjamin Kaplan, 'Conclusion', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 253.

⁴¹ Robert von Friedeburg, bookreview: 'War and Religion after Westphalia, 1648-1713', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123/1 (2010) 130.

⁴² Zie bijvoorbeeld: A.C.G.M. Eyffinger (red.) *Compendium volkenrechts-geschiedenis* (Deventer 1991); Benno Teschke, *The myth of 1648: class, geopolitics, and the making of modern international relations* (London & New York 2003).

⁴³ Hierbij dient eveneens te worden opgemerkt dat het 17de eeuwse internationale recht in navolging van eeuwenoude procedures uit het Romeinse recht feitelijk nog steeds in de stijl van een religieuze handeling werd geformuleerd. Reeds in de klassieke oudheid werden er namelijk verdragen tussen verschillende stadstaten gesloten en dit gebeurde volgens een procedure of ritueel dat bij de Romeinen bekend stond onder de naam 'ius fetiale'. Een college van twintig priesters, de 'fetialen', onder leiding van de zogenaamde pater patratus was namens het Romeinse volk belast met het onderhandelen met naburige volken en staten over omstandigheden die wellicht tot oorlog konden lijden. Hun hoofdbezigheid vormde het zogenaamde 'res repetere', oftewel het aanduiden van bestaande gravamina en het formuleren van passende compensaties. Hierdoor zijn de fetialen ook wel aangeduid als 'peace-makers'; het was immers hun taak om mogelijkheden te onderzoeken welke een gewapend conflict konden voorkomen. Pas als er geen gehoor gegeven werd aan de 'rerum repetitio', de door de fetialen vastgestelde tussen-statelijke eis, dan was het rechtmatig toegestaan dat de oorlog werd aangekondigd. Overeenkomstig de rituelen vervloekte de eisende partij als het ware zichzelf, als zij er niet alles aan zou hebben gedaan om de oorlog te voorkomen. Hierdoor kreeg de gehele procedure het karakter van een soort godsoordeel. – L.C. Winkel, 'Volkenrechtsgeschiedenis van de Oudheid', in A.C.G.M. Eyffinger, *Compendium volkenrechts-geschiedenis* (Deventer 1989) 8. & Frederico Santangelo, 'The Fetials and their Ius', in *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 51/1 (Londen december 2008) 63-66.

verscheidene Westerse staten en Islamitische fundamentalistische bewegingen (als *Al Qaida*) zijn er tegenwoordig zelfs verschillende sociale wetenschappers en historici die beweren dat religie de laatste jaren aan een comeback bezig is, of in werkelijkheid nooit uit de internationale betrekkingen verdwenen is als factor van belang.⁴⁴ In het licht van dit soort constateringingen heeft Von Friedeburg in diens bookreview opgemerkt dat toekomstig onderzoek zich dan ook niet zozeer moet focussen op verwijzingen naar religie als zodanig, maar naar de specifieke soort van religie welke aangetroffen wordt in de late 17de eeuw.

*Perhaps it would have been helpful ... [to] make a clearer distinction between the meaning of religion before 1650 and after 1650, in particular for European Protestants. The execution of Charles I had sent shock-waves across Europe and religious crusading remained all but illegitimate and did not recover. But in particular Protestants, and in particular the propaganda of William III, began to connect constitutional issues with Protestantism broadly defined. Therefore, the issue for the future is not so much the question whether there was still a place for religion in foreign politics and in particular in war, but what kind of religion.*⁴⁵

De betekenis van religieuze retoriek in politieke propaganda

Er zijn tegenwoordig verschillende historici aan te wijzen die zich aan het beantwoorden van een dergelijke vraagstelling hebben gewaagd. De Britse historicus Jonathan Israel mag hierbij zonder twijfel een pionier worden genoemd. In 1991 kam hij in de door hem samengestelde essaybundel *The Anglo-Dutch Moment* tot de conclusie dat de Glorious Revolution – binnen Engeland van oudsher een vergelijkbare status toebedeeld als de Vrede van Westfalen op het Europese continent – niet louter uitgelegd mag worden als de keuze van het Engelse volk voor een gematigde en tolerante overheid onder controle van het parlement. De vele pamfletten die indertijd circuleerden en het feit dat een circa 15.000 man tellende legermacht de Prins van Oranje vergezelde bij diens landing op Engelse bodem duiden op een heel ander verhaal. De Glorious Revolution was ook een vanuit het buitenland opgezette invasie die mogelijk was gemaakt door een succesvolle propagandacampagne. Israel trof in pamfletten eveneens vele voorbeelden van religieuze retoriek aan, maar zag hierin geen reden om te spreken van een nieuwe religieuze oorlog – de religieuze retoriek fungeerde over het algemeen als propaganda om niet-religieuze politieke doelstellingen mogelijk te maken.⁴⁶ In zijn *The Dutch Republic* vertelt Israel het buitenlandse beleid van de Republiek en de plaats van religie in de Nederlandse samenleving dan ook in aparte hoofdstukken, die grotendeels los van elkaar staan. Zijn versie van het Rampjaar steunt nog hevig op de bevindingen van Daan Roorda, en Israel merkt dan ook slechts zijdelings op dat kerkpolitiek tevens van invloed moet zijn geweest in het ontstaan van de burgerbeweging. Van een verbinding tussen de religieuze godsdienstijver van predikanten enerzijds en de perceptie van de buitenlandse politiek in de grote hoeveelheid propaganda pamfletten anderzijds is zeker geen sprake.⁴⁷ In latere publicaties wordt Israel's standpunt zelfs nog meer genuanceerd. Uit zijn *Second Golden Age Lecture* uit 2004, waarin hij benadrukt dat ook niet-

⁴⁴ Zie bijvoorbeeld: Elizabeth Shakman Hurd, *The politics of secularism in international relations* (Princeton 2008) 3.

⁴⁵ Robert von Friedeburg, bookreview: 'War and Religion after Westphalia, 1648-1713', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123/1 (2010) 130; reeds op 7 januari 2005 heeft Von Friedeburg te Apeldoorn eveneens een paper gehouden waarin een dergelijke opzet met betrekking tot de pamfletten van het Rampjaar werd voorgesteld. Volgend jaar zal er als het goed is een boek uitkomen waarin deze probleemstelling door Von Friedeburg zelf verder zal worden uitgewerkt: Robert von Friedeburg, *Europa in der frühen Neuzeit* (Frankfurt 2012).

⁴⁶ Jonathan I. Israel, *The Anglo-Dutch Moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 2003) 1-48, 105-162, 335-364.

⁴⁷ Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 709-770, 877-888.

gereformeerden als Romeyn de Hooghe en Govert Bidloo dergelijke propaganda publiceerden, wordt duidelijk dat Israel thans geneigd is de religieuze retoriek in propaganda eerder te koppelen aan de goddeloze denkbeelden van de op het Cartesianisme voortbordurende filosoof Spinoza.⁴⁸ Op deze manier kan de religieuze retoriek in pamfletten in feite ingepast worden in Israel's beschrijving van de geleidelijke toename aan betogen voor intellectuele tolerantie – van Coornhert tot aan de Radicale Verlichting – als gevolg waarvan onze moderne seculiere samenleving zou moeten zijn ontstaan.⁴⁹

Ondanks deze feitelijk areligieuze opstelling heeft Jonathan Israel met zijn oeuvre wel een enorme stimulans veroorzaakt voor het onderzoek naar de rol van religieuze propaganda in vroegmoderne politieke ontwikkelingen, met name in de Nederlands-Engelse betrekkingen in de tweede helft van de 17de eeuw.⁵⁰ In 1995 wees Steven Pincus als eerste op de veranderende ideologische motivering van het Engelse buitenlandse beleid tijdens de eerste en tweede Engels-Nederlandse oorlogen, welke van oudsher eigenlijk altijd als economische handelsoorlogen of louter politiek gemotiveerde machtsstroebeelen waren afgedaan.⁵¹ In lijn met een eerder door Simon Groenveld aangekaart verband tussen de Engelse burgeroorlog en de eerste confrontatie tussen Engeland en de Nederlandse Republiek, onderstreepte Pincus de sterk religieuze motivering van de economisch juist zeer nadelige oorlogsuitbraak tussen beide landen in 1651.⁵² Waar de Engelse Republiek echter nog ten strijde trok om het protestantisme en republicanisme te beschermen tegen de goddeloze bedreiging van Nederlandse expansiedrift, verklaarde de Engelse gerestaureerde monarchie de Nederlanders in 1664 de oorlog omwille van hun ongeremde economische ambitie en bevordering van staatsondermijnende religieuze pluriformiteit. In de tussenliggende periode had zich in Engeland als gevolg van politieke ontwikkelingen een nieuwe gematigde politieke elite gevormd met een meer seculiere visie op de internationale politiek.

Although the wars fought against the Dutch do not represent the simple replacement of a religious by an economic foreign policy, they do suggest a profound shift in the content of English political culture. When members of the Rump discovered, to their surprise and dismay, that appeals to a common Protestantism and republicanism were insufficient for the Dutch to unite with them in a common crusade against the Whore of Babylon and monarchial tyranny, they were force to rethink seriously their own ideological presuppositions. The broad spectrum of English

⁴⁸ Jonathan I. Israel, *Monarchy, Orangism, and Republicanism in the Later Dutch Golden Age. Second Golden Age Lecture delivered on Thursday 11 March 2004* (Amsterdam 2004) passim.

⁴⁹ Jonathan I. Israel, 'The intellectual debate about toleration in the Dutch Republic', in J.I. Israel, C. Berkvens-Stevelinck, G.H. Posthumus Meyes (eds.), *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic* (Leiden, 1997) 3-36; Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750* (Oxford 2002) passim.

⁵⁰ Reeds in 1953 had Kenneth Haley in zijn boek *William of Orange and the English Opposition* laten zien hoe in opdracht van Willem III uitgegeven propagandapamflet *Englands Appeal* in 1673 beslissend kon zijn in het veranderen van de mening van het Engelse Parlement inzake de Derde Engels-Nederlandse Oorlog. Dat werk had in 1968 nog een vervolg gekregen in een paper van C.R. Boxer. In diens *Some second thoughts upon the Third Anglo-Dutch War* betoogde Boxer dat de boodschap van *Englands Appeal* in meerdere pamfletten over de oorlog terug gevonden kon worden, waaronder ook de uit Nederland afkomstige *Consideratien over den Tegenwoordigen Toestant van het Vereenigde Nederland, De Worsteling Jacob* en *The Interest of these United Provinces*. Hierna was het onderwerp echter nauwelijks meer serieus aangeraakt. – K.H.D. Haley, *William of Orange and the English Opposition, 1672-1674* (Oxford 1953); C.R. Boxer, 'Some second thoughts on the Third Anglo-Dutch War, 1672-74', in *Transactions of the Royal Historical Society* 5/19 (1969) 67-94.

⁵¹ Steven Pincus, *Protestantism and Patriotism, Ideologies and the Making of the English Foreign Policy, 1650-1668* (Cambridge 1996).

⁵² Simon Groenveld, 'The English Civil Wars as a cause of the First Anglo-Dutch War, 1640-1652', in *The Historical Journal* 30/3 (1987) 541-566.

Protestant opinion now aligned itself along a line marked by two well-defined poles. Some Englishmen and women – predominantly the religious radicals – determined that, since God demonstrated by innumerable and irrefutable signs that the world was in its last days and that the godly in England were certainly among those who lead the way in the final struggle against the Antichrist, all those who put up the least resistance to their designs would be but stubble unto their swords. ... Others, though they were also committed Protestants, were not convinced that the millennium was so near at hand. For these men and women the Lord had not clearly demonstrated a single way to godliness. ... When the Nominated Parliament resigned and the religious radicals were defeated, then, much more was decided than the fate of an illegitimate Parliament. A language which appealed exclusively to the Bible and divine inspiration was forever banished for the center of the political stage. While the radicals had demanded the destruction of the Whore of Babylon and the fulfillment of the prophecies of the Book of Revelation, the Cromwellian moderates adopted a foreign policy aimed at obstructing the political machinations of the aspiring universal monarch Philip IV of Spain. In so doing, they were concerned above all to protect the English national interest.⁵³

Uit andere publicaties van Pincus blijkt dat volgens hem de religieuze retoriek die terug te vinden is in veel pamfletten langzaam uitgehoud raakte, waardoor voor religieuze argumenten op den duur nauwelijks meer een rol van betekenis was weggelegd. In 1673 bijvoorbeeld, tijdens de derde Engels-Nederlandse oorlog, kon de dominante publieke opinie van een anti-Hollandse naar een Francofobisch oriëntatie verschuiven – niet omwille van religieuze motieven, maar omdat politieke ontwikkelingen ervoor hadden gezorgd dat Frankrijk een grotere bedreiging leek te gaan vormen voor Engeland dan de Nederlandse Republiek.⁵⁴ Pincus beschouwt de Glorious Revolution van 1688 bovendien ook niet als de culminatie van een religieus conflict tussen het protestantse Engelse volk en haar katholieke koning James II, maar als een afwijzing van mercantilistisch absolutisme. Zoals ook is betoogd door J.R. Jones en Gijs Rommelse, was met de Engels-Nederlandse oorlogen het ongelijk van het protectionistische en imperialistische buitenlands beleid van de Engelse kroon aan het licht gekomen.⁵⁵ In het jaar 1688 kwam de Engelse ‘bourgeoisie’ daarom in opstand en legde doormiddel van het consolideren van een grotere politieke autonomie van handelaren en een toename aan religieuze tolerantie het fundament voor de 18de en 19de eeuwse Industriële Revolutie.⁵⁶ Aan het einde van de 17de eeuw was vrijwel iedereen het er volgens Pincus over eens dat het tijdperk van religieuze oorlogvoering was afgesloten. Het Engelse buitenlandse beleid was zonder twijfel nog steeds ‘protestants’ en ‘anti-paaps’, maar dan wel in toenemende mate uitgedrukt op een Erastische niet-religieuze manier. Beschuldigingen van universele monarchie hadden in de ogen van Pincus uiteindelijk niets meer van doen met de onderdrukking van de vrijheid van consciëntie, zoals in de 16de eeuw het geval was, maar werden uitgelegd aan de hand van onwenselijke commerciële en culturele invloeden waardoor de internationale publieke orde zou worden ondermijnd. Religieuze retoriek was toen, net als Israel had betoogd, louter nog propaganda!⁵⁷

Hoewel er bij Israel en Pincus wel sprake is van een verandering in de waarde die in het verleden aan religieuze argumenten werd toegekend, maken beide historici gebruik van een tamelijk

⁵³ Steven Pincus, *Protestantism and Patriotism, Ideologies and the Making of the English Foreign Policy, 1650-1668* (Cambridge 1996) 446-447.

⁵⁴ Steven Pincus, ‘From Butterboxes to Wooden Shoes: The Shift in English Popular Sentiment from Anti-Dutch to Anti-French in the 1670s’, in *The Historical Journal* 38/2 (1995) 333-361.

⁵⁵ J.R. Jones, *The Anglo-Dutch Wars of the Seventeenth Century* (London & New York 1995) 224; Gijs Rommelse, ‘The role of mercantilism in Anglo-Dutch political relations, 1650-74’, in *The Economic History Review* 63/3 (2010) 591-611.

⁵⁶ Steven Pincus, *1688, The First Modern Revolution* (New Haven & London 2009) 476-486.

⁵⁷ Steven Pincus, *Protestantism and Patriotism, Ideologies and the Making of the English Foreign Policy, 1650-1668* (Cambridge 1996) 450.

onveranderlijke definitie van het begrip religie in relatie tot de internationale politiek. Er zijn de laatste jaren echter ook verschillende stemmen opgestaan voor een meer dynamische interpretatie van de betekenis van religie in de vroegmoderne tijd. Benjamin Kaplan heeft er onlangs bijvoorbeeld op gewezen dat religieuze pluriformiteit in een samenleving niet altijd hoeft samen te gaan met een idealistisch pleidooi voor intellectuele tolerantie. In veel samenlevingen in de 17de eeuw, waaronder die van de Nederlandse Republiek, leefden verschillende religies nu eenmaal naast elkaar. Religieuze co-existentie dwong mensen simpelweg tot oplossingen van meer praktische aard. In veel gevallen resulteerde dat in de creatie van een soort private sfeer waarin mensen hun persoonlijke religie mochten praktiseren, terwijl publiekelijk alleen de dominante geloofsovertuiging werd erkend.⁵⁸ Er was dus sprake van een sociale verplaatsing van het begrip religie, van de publieke orde waarin de universaliteit van een bepaalde geloofsstroming kon worden benadrukt, naar wat Peter van Rooden heeft omschreven als ‘the inner selves of the members of the new moral community of the nation.’⁵⁹ Volgens Judith Pollmann zorgde deze situatie ervoor dat gelovigen in de late 17de eeuw zichzelf in private sfeer een eigen niet-confessionele vorm van religie konden aanmeten waarbinnen ook begrip of interesse mogelijk was voor de religie van andersgelovigen, terwijl deze zelfde mensen op maatschappelijk vlak vaak nog steeds de uniformiteit en morele eenheid van de publieke – in Nederlands geval Gereformeerde – religie voorstonden.⁶⁰ De van oudsher aanwezige mogelijkheid tot uitbraken van religieuze woede en godsdienstijver bleef, zo heeft Willem Frijhoff opgemerkt, op deze manier altijd bestaan – ‘like the sword of Damocles floating over the interconfessional system’⁶¹ – maar in vreedstijd verkreeg het begrip religie geleidelijk aan een bredere betekenis. Om deze reden hebben Joke Spaans en Wieb van Bunge recentelijk voorgesteld de veranderende relatie tussen kerk en staat rond 1700 te benaderen vanuit het onderscheid dat Ernst Troeltsch aan het begin van de 20ste eeuw maakte tussen ‘Altprotestantismus’ en ‘Neuprotestantismus’. Waar de confessionele religie van de protestantse reformatoren in de 16de eeuw niet veel meer was dan een gemodificeerde versie van het middeleeuwse christendom, hadden de ‘nieuwe protestanten’ van de late 17de eeuw hun religie zodanig gemoderniseerd door verschillende humanistische, anabaptische en spirituele elementen in de eigen geloofsbeleving op te nemen, dat zij respect konden opbrengen voor andere religies en het bestaan van een seculier niet-religieus wereldbeeld.⁶²

Met betrekking tot de perceptie van de internationale politiek wordt deze benadering van religie het beste geïllustreerd door Tony Claydon.⁶³ Hij wijst erop dat, hoewel het Engelse buitenlandse beleid in de loop van de 17de eeuw in toenemende mate uitgelegd werd als verdediging tegen het streven naar universele monarchie van andere landen, religieuze verwijzingen hiermee niet onmiddellijk naar de achtergrond verdwenen. Claydon laat in zijn boek *Europe and the Making of England* zien dat de Engelsen in de periode waarin hun land uitgroeide tot wereldmacht allerminst een toevlucht zochten

⁵⁸ Benjamin J. Kaplan, *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* (Cambridge MA, 2007) 172-197.

⁵⁹ Peter van Rooden, ‘Jews and religious toleration in the Dutch Republic’, in H.F.K. van Nierop, R. Hsia (eds.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge, 2002) 146.

⁶⁰ Judith Pollmann, ‘The bond of Christian piety: the individual practice of tolerance and intolerance in the Dutch Republic’, in H.F.K. van Nierop, R. Hsia (eds.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge, 2002) 51-71.

⁶¹ Willem Frijhoff, *Embodied Belief. Ten Essays in Dutch Religious Culture* (Hilversum 2002) 44.

⁶² In dit onderzoek zal ook de persoonlijke religie van Romeyn de Hooghe nader worden onderzocht, maar het is vooralsnog nog wachten op de eerste onderzoeksresultaten. – Joke Spaans & Wieb van Bunge, *Fault line 1700: early Enlightenment conversations on religion and the state* (NWO research proposal 2009).

⁶³ Tony Claydon, *Europe and the Making of England 1660-1760* (Cambridge 2007).

tot wat hij noemt een xenofobisch secularisme, maar dat zij in plaats daarvan juist heel veel verplichtingen voelden ten opzichte van geloofsgenoten en mede-christenen elders in Europa. Uit reisverslagen en indertijd gepubliceerde geschiedenisboeken blijkt bovendien dat er een toenemend begrip ontstond voor Christenen van een andere overtuiging dan het eigen Anglicanisme of Protestantisme. Zelfs voor katholieken kon men op den duur een zekere vorm van sympathie opbrengen. Deze ontwikkeling weerspiegelt zich volgens Claydon in verscheidene discussies en pamfletpolemieken. Anders moeilijk te begrijpen partijpolitieke ontwikkelingen op nationale schaal kunnen namelijk wel verklaard worden wanneer men erkent dat er in het laat 17de en begin 18de eeuwse Engeland sprake was van een breed gedragen besef van de internationale verplichtingen van de eigen overheid. Alleen door de gemeenschappelijke overtuiging dat de Franse koning Lodewijk XIV met diens vermeende streven naar universele monarchie een bedreiging vormde voor de vrede in Christelijk Europa en niets minder dan het voortbestaan van het Protestantisme zelf op het spel stond, was het immers mogelijk dat de op binnenlands beleid sterk met elkaar van mening verschillende Tories en Whigs in 1688 overeenkwamen om hun wettige koning James II te verjagen ten gunste van Willem III en diens vrouw Mary. In de ogen van Claydon moet een dergelijke internationale religieuze loyaliteit zeker tot halverwege de 18de eeuw een niet te onderschatten politieke invloed zijn gebleven en ook voor latere perioden is het nog maar de vraag of het terecht is dat historici de perceptie van de buitenlandse politiek louter op seculiere basis proberen uit te leggen. Verwijzingen naar een Europese christelijke identiteit mogen volgens Claydon in ieder geval zeker niet simpelweg voor propaganda van een eigenlijk seculier beleid worden uitgemaakt.

Belonging to this body [of a universal Christendom] meant far more than acknowledging institutional churches elsewhere. It meant helping to defend the territories of these churches against non-Christian attack. It meant behaving in a Christian manner towards members of those churches, and punishing those who did not. It meant working for peace and harmony between Christians and modeling England domestically so she could best take on these duties. In short, the universal church to which the English felt they belonged was a moral, political, military and cultural body as well as an ecclesiastical one. Given this, it probably needs a more encompassing label, and here we are unlikely to do better than contemporaries who talked of 'Christendom'. Although historians have assumed this concept was drained of meaning at the reformation, the people we will be studying used the word all the time; and when they did, it had real purchase. Christendom was not simply a rhetorical alternative to Europe, but described an identity, a set of obligations and values, which demanded action to defend and fulfill. In its way therefore, 'Christendom' was as real and pressing a concern as England or Protestantism. It is impossible to understand restoration, late Stuart or early Georgian people without understanding this.⁶⁴

Opzet van deze masterthesis

In navolging van de bovengenoemde auteurs zal in deze masterthesis de relatie tussen religieuze retoriek en de perceptie van de buitenlandse politiek in de pamfletten van 1672 en 1673 worden onderzocht. Uit dit korte historiografisch overzicht blijkt dat er nog maar weinig overeenstemming bestaat over de precieze rol van religie als ideologische drijfveer in de internationale arena van de late 17de eeuw. Sommige historici, zoals Jill Stern en Emma Bergin, blijken een rechte lijn te trekken tussen religieuze retoriek voor en na het sluiten van de Vrede van Westfalen. Andere historici, waaronder Jonathan Israel en Steven Pincus, beschouwen argumenten waarin verwezen wordt naar religie in deze periode op den duur als louter propaganda. Een laatste groep onderzoekers herkent tot slot een verandering in de betekenis van religie, die zich uiteindelijk doorgewerkt moet hebben in de interpretatie van de contemporaine internationale politiek. Hoewel het laatste woord in deze discussie nog niet is gesproken, kan wel worden gezegd dat het te kort door de bocht gaat om, zoals

⁶⁴ Tony Claydon, *Europe and the Making of England 1660-1760* (Cambridge 2007) 123-124.

Geyl in diens *Democratische tendenties in 1672* stelde, op basis van het wel of niet overeenkomen van religieuze retoriek uit pamfletten met indertijd populaire catechismes, te concluderen of religie wel of niet een ideologische factor van belang moet zijn geweest in een bepaald conflict. Alleen al het feit dat er volgens sommige historici ook zoiets bestaat als een 'nieuw protestantisme' toont aan dat religie in meerdere verschijningsvormen aan het Rampjaar verbonden kan zijn geweest.

Ook Roorda's factie theorie is in dit geval niet steekhoudend. De constatering dat predikanten in vreedstijd voor orde en tucht preekten, wil overeenkomstig de redenering van Willem Frijhoff niet zeggen dat deze zelfde predikanten in tijden van crisis geen andere mening waren toegedaan. Uit het onderzoek van Michel Reinders is bovendien gebleken dat het pamflet *Verhael van 't voornaemste*, waarop Roorda de beperkte rol van religieuzen in de oproeren van het Rampjaar heeft gebaseerd, geschreven is door Theofilus Naeranus, een aanhanger van de regentenpartij van Johan de Witt, oftewel een overtuigd tegenstander van het tumult van de burgerbeweging die zijn lezerspubliek opzettelijk wilde overtuigen om van deelname aan de oproeren af te zien. De specifieke context van dit pamflet heeft vermoedelijk mede de rol bepaald die hierin aan religie is toegeschreven. Bovendien mag het opgemerkt worden dat het door het veelvuldig gebruik van het medium van pamfletten ook niet nodig was dat veel predikanten zich voor de burgerbeweging inspanden. Er hoefden slechts weinig predikanten pamfletten te schrijven om een zeer groot publiek te bereiken. Het lijkt mij daarom op zijn plaats om bij wijze van slot van dit historiografisch overzicht, een aanbeveling te herhalen welke onlangs door de cultuurhistoricus Joris van Eynatten is geformuleerd, nadat hij tevergeefs op zoek was gegaan naar een in officiële 17de eeuwse religieuze doctrines vastgelegd concept van oorlogvoering omwille van religie. Volgens hem is het namelijk zaak, wanneer men ideologische rechtvaardigingen van oorlog en revolutie wil verbinden aan religieuze ethiek, dat de focus van onderzoek niet op religieuze dogma's maar op de specifieke context ligt waarin de betreffende argumenten tot stand zijn gekomen.

*We may safely conclude that a full-blown concept of holy war was largely absent from seventeenth and eighteenth-century Dutch moral theology, and, by implication, that historical Calvinism (or Protestantism in general) was not inherently belligerent. In fact, seventeenth-century religious ethics concerning just war may have been more "secular" than has been assumed in much research—and, concomitantly, the role of thinkers like Hugo Grotius in the actual dissemination of the secular just war tradition less pronounced. This is not to say that seventeenth-century Calvinism was even remotely pacifist (contemporary theological reflection on Dutch colonial policies of piracy, plunder, and slavery would make an interesting research topic). However, historical analyses of such ethical issues as just and holy war would do well to concentrate on historical contexts rather than religious traditions. Different contexts give rise to different ethics. ... If apocalyptic hatred justified war in the sixteenth century, nationalist enmity did so in the nineteenth. Justifications of violence religionis causa and ideological motives for war are contingent, not on religions, but on the historical contexts in which those religions operate.*⁶⁵

In deze masterthesis wil ik daarom proberen te laten zien dat het verloop van het publieke debat tijdens het Rampjaar, in tegenstelling tot wat Geyl en Roorda impliceerden, niet los gezien mag worden beschouwd van een specifieke religieuze en internationale context. Het enkele pagina's terug genoemde chronologisch overzicht dat is opgesteld door Michel Reinders biedt de ideale mogelijkheid om dit aan te tonen, en te onderzoeken wat in deze periode precies de relatie was tussen de in pamfletten terug te vinden religieuze retoriek en de ideologische perceptie van de buitenlandse politiek. Als aanvulling op de door Michel Reinders onderzochte pamfletten wil ik, uitgaande van Panhuysens afbakening van een langer Rampjaar, tevens een verkennend onderzoek

⁶⁵ Joris van Eynatten 'Religionis Causa. Moral Theology and the Concept of Holy War in the Dutch Republic', in *Journal of Religious Ethics* 34/4 (2006) 26-27.

doen naar de pamfletten van 1673 tot aan de Vrede van Westminster in februari 1674. Gezien het feit dat de burgerbeweging van 1672 toen reeds uit elkaar was gevallen, de internationale verhoudingen enigszins waren veranderd, en de omstandigheden waarin pamfletten werden gepubliceerd dus drastisch gewijzigd waren, ligt het voor de hand dat toen ook de historische context waarin religie opereerde moet hebben afgeweken van de situatie in het jaar ervoor. Of de ideologische benadering van religie en buitenlandse politiek hierbij ook mee veranderde en op wat voor manier deze ontwikkeling plaatsvond, lijkt mij gezien het gebrek aan consensus in het historiografisch debat het onderzoeken waard. Het is immers maar de vraag in hoeverre de bestaande verklaringsmodellen van historici als Stern, Pincus en Claydon aansluiten bij de in deze masterthesis centraal staande casus.

Om het onderzoek niet te breed en daardoor onoverzichtelijk te maken zal ik mij beperken tot pamfletten uit de knuttelcollectie van de *Koninklijke Bibliotheek* in Den Haag, wat verreweg de grootste verzameling is van deze bronnensort is in Nederland.⁶⁶ Daarbij zal de nadruk liggen op verhouding tussen de aanwezige religieuze argumenten binnen de dominante ideologie in verschillende perioden van het Rampjaar en de stellingname van de Nederlandse Gereformeerde Kerk – de kerkstroming waarvan Geyl al opmerkte dat de naam veelvuldig genoemd werd in de door hem onderzochte pamfletten. In lijn met de aanbeveling van Joris van Eynatten zal ik er daarbij vanuit gaan dat het standpunt van de gereformeerden tijdens het Rampjaar zich het beste laat lezen door inzicht te verkrijgen in de polemieken waarin Gereformeerden pamfletten produceerden – niet door louter te kijken naar meer algemene catechismes. Hoewel veel pamfletten anoniem werden gepubliceerd waren het gelukkig met name predikanten die wel onder de eigen naam werken uitgaven. Daarnaast is in veel pamfletten zoals gezegd letterlijk gerefereerd naar de belangen van de Gereformeerde kerk. Hierdoor moet het mogelijk zijn om na te gaan in hoeverre de religieuze retoriek tijdens het Rampjaar nu eigenlijk gereformeerd genoemd mag worden, en op welke punten en onder welke omstandigheden afgeweken werd van een dergelijk gereformeerd standpunt.⁶⁷

⁶⁶ W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek. Bewerkt, met aantekeningen en een register der schrijvers voorzien* ('s-Gravenhage 1889-1920).

⁶⁷ Onlangs is er in Amsterdam een onderzoek van start gegaan naar Orangistische kerkpreken van Gereformeerde predikanten. Hoewel het erg interessant is wat de uiteindelijke uitkomst hiervan wordt, duiden de voorlopige resultaten erop dat de gekozen onderzoeksmethode weinig oog heeft voor de specifieke intellectuele of ideologische context waarin de onderzochte bronnen zijn geschreven. Door louter naar legitimeringen in kerkpreken te kijken bestaat bovendien het gevaar tot een eenzijdig beeld van de geschiedenis alsmede de positie van de gereformeerden te komen. De onderzoeker in kwestie, Matthijs Wieldraaijer, publiceerde onlangs een artikel in het tijdschrift *Dutch Crossing* waarin hij stelde dat de oorlog tussen de Republiek en Lodewijk XIV door predikanten als religieuze oorlog werd beschouwd, '[since] in their account of both revolutions [1672 en 1688], it is very hard to separate neatly the religious arguments from the secular. Even legitimations based on constitutional and legalistic thought were often expressed in confessional and providential terms.' In deze conclusie is geen afweging opgenomen van de verschillende verklaringsmodellen met betrekking tot het soort van religie of de functie van religie. Ik hoop door te kijken naar pamfletten, wat mijns inziens veel diversere bronnen zijn, in deze scriptie een ietwat dynamischer beeld te schetsen, waarbij meer in detail getreden kan worden over de relatie tussen religie en de actuele (zowel de dominante als de door de overheid voorgeschreven) perceptie van de buitenlandse politiek. – Matthijs Wieldraaijer, 'Good Government and Providential Delivery: Legitimizations of the 1672 and 1688/89 Orangist Revolutions in Dutch Sermons', in: *Dutch Crossing* 34/1 (2010) 42-58.

2. De religieuze of kerkhistorische context

Het is jammer dat de pamfletten van het Rampjaar door historici nooit expliciet in verband zijn gebracht met de belangen van de Nederlandse Gereformeerde Kerk, ondanks dat naar dit instituut herhaaldelijk door pamflettisten wordt verwezen. Zoals in het vorige hoofdstuk aan de orde is gekomen hebben mannen als Geyl en Roorda altijd enige reserve getoond om de oproer en chaos in verband te brengen met het ordelijke en tucht uitdragende Calvinistische geloof. In een meer kerkhistorisch onderzoekgebied is het desalniettemin bekend dat de religieuze situatie in de Republiek altijd een probleem is geweest, een punt van twist. Gedurende de gehele 17de eeuw hebben zegmannen van uiteenlopende politieke en religieuze stromingen hun zorgen geuit dat verdeeldheid inzake dit punt nog eens de ondergang van dit kleine landje zou betekenen. Niet voor niets vormt thans uitgerekend de vroegmoderne samenleving van Nederland hét onderzoekgebied van historici die geïnteresseerd zijn in praktische oplossingen waardoor verschillende religieuze sekten, zij het bij wijze van een fragile status-quo, naast elkaar wisten te leven zonder elkaar herhaaldelijk naar de keel te vliegen. In het vorige hoofdstuk is reeds kort aandacht besteed aan het 'nieuwe protestantisme' dat private religieuze uitingen in bijvoorbeeld schuilkerken met zich meebracht. Nu wil ik daarentegen de houding van de Gereformeerde Kerk zelf in deze kwesties belichten. Uit verscheidene kerkhistorische publicaties blijkt namelijk dat onder Gereformeerden door de tijd heen allerminst een breed gedragen consensus of partijstandpunt heerste. De religieuze verdeeldheid in de samenleving had ook binnen de groep meest Orthodoxen van het land splijting veroorzaakt vanwege onenigheid hoe met andersgelovigen in binnen- en buitenland moest worden omgegaan. Sommige Gereformeerden stelden hun hoop op de seculiere overheid; anderen probeerden juist op theocratische wijze hervormingen door te voeren. Naarmate de tijd vorderde zijn in deze verschillende reacties bovendien ook weer ontwikkelingen en veranderingen waar te nemen, waarvan het grote omslagpunt door verschillende historici ongeveer in de periode rondom het Rampjaar wordt gesitueerd. In de jaren hierna zouden de Gereformeerden een niet te onderschatten bevolkingsgroep blijven – na de instroom van vele Franse Hugenoten als gevolg van de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 zouden zij wellicht nog een kleine opleving krijgen – maar in de context van verdeeldheid onder de eigen gelederen was uitgerekend in deze periode de aanvankelijk zo sterke zelfstandige politieke stellingname voorgoed verloren gegaan.⁶⁸

⁶⁸ In dit hoofdstuk is het niet mijn bedoeling om een compleet historiografisch overzicht te geven van de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk. In plaats daarvan wordt aan de hand van een aantal gevestigde auteurs een algemeen overzicht geschetst van de opmerkelijke positie van de Gereformeerde Kerk in de Republiek en de verschillende manieren waarop mensen die zichzelf als Gereformeerd beschouwden met deze positie omgingen. Mijn belangrijkste leidraad vormt Philip Benedict's *Social History of Calvinism*, aangezien hij als geen ander de ontwikkeling van het Calvinisme in een sociaal en internationaal perspectief heeft geplaatst. Voor de Arminiaanse controverse heb ik tevens voortgebouwd op A.Th. van Deurzen's *Bavianen en Slijkgeuzen*. Met betrekking tot de opkomst van de nieuwe filosofie, en voor een handig overzicht van alle feitjes en jaartallen in de Nederlandse geschiedenis in de 17de eeuw is Jonathan Israel zonder twijfel de beste bron. De Nadere Reformatie heb ik tot slot benaderd aan de hand van de alom geprezen introductie van Fred van Lieburg. – Philip Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven & London 2002); A.Th. van Deurzen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974); Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996); Fred A. van Lieburg, 'From pure church to pious culture. The further Reformation in the seventeenth-century Dutch Republic', in W. Fred Graham (red.), *Later calvinism. International perspectives* (Kirkville 1994) 409-429.

De opmerkelijke positie van de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden

Het is tegenwoordig onder historici algemeen bekend dat de Nederlandse Opstand tegen de Spaanse koning tevens in een religieuze context moet worden gezien. Hoewel de centralisatiepolitiek van Karel V en Filips II al langer onvrede en weerstand had opgeroepen bij de Nederlandse Staten-Generaal en in lagere politieke organen, was het pas met de Beeldenstorm van 1566 dat de bom pas werkelijk losbarstte. Het is echter onjuist om in deze eerste volksbeweging van de Reformatie in de Nederlanden enkel een Gereformeerd, dat wil zeggen Calvinistisch, motief te herkennen. Ook van de later zo sterke band tussen de Prins van Oranje en de Gereformeerden was nog niet echt sprake. Het Calvinisme was slechts één van de protestantse stromingen die in deze streken op enige aanhang konden rekenen. Veel Nederlanders bleven tot op het laatste moment de kerk van Rome trouw, en een groot deel van de opstandelingen – Nicodemisten genaamd – sloten zich om niet-religieuze motieven bij het verzet aan. Uit het buitenland binnenkomend reformatorisch gedachtegoed fungeerde hooguit als katalysator van een al langer bestaande politieke onvrede. Zelfs de bestaande anti-katholieke houding kan voor een groot deel op basis van niet-religieuze motieven worden verklaard. Door Filips II aangebrachte wijzigingen in de bisschoppelijke hiërarchie betekenden namelijk een grotere macht voor de centrale overheid, ten koste van lokale bestuurders. Het gehate inquisitiebeleid van de koning werd in grote steden als Antwerpen bovendien opgevat als een belemmering voor de handel en welvaart, omdat buitenlandse kooplieden hierdoor werden afgeschrikt. Philip Benedict concludeerde daarom in zijn standaardwerk over het Calvinisme in Europa: 'For every author who likened the Dutch struggle for independence to the liberation of ancient Israel from the yoke of Egypt, another depicted the long war of independence as a battle to preserve the traditional liberties of the region against tyranny, including ecclesiastical tyranny.'⁶⁹ Jonathan Israel heeft er daarnaast op gewezen dat in de beginjaren van de Nederlandse Opstand weliswaar veel katholieke kerken leegstroomden, maar dat mensen niet automatisch overgingen naar een Protestantse kerk. Er was eerder sprake van een algeheel kerkverzuim.⁷⁰

De Gereformeerde Kerk kenmerkte zich in deze periode nog als een geloofsgemeenschap in wording, en het is zeker niet zo dat zij nooit een kans heeft gehad om uit te groeien tot de alles overkoepelende volkskerk van de Nederlanden. In verschillende vormingsdocumenten van de nieuwe Republiek werd het calvinisme tot publieke kerk verheven, terwijl het openlijk praktiseren van de katholieke eredienst op den duur werd verboden.⁷¹ Dat uitgerekend de volgelingen van Calvijn deze eer ten deel is gevallen, en de andere protestantse stromingen in de Nederlanden nooit tot publieke kerk verheven zijn, ligt vrij voor de hand. Waar Luthers afzweren van de Roomse Paus de instigator was van het Protestantisme in Europa, kan de leer van tweede generatie Reformator

⁶⁹ Philip Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven & London 2002) 201.

⁷⁰ Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 397-403.

⁷¹ In zogenaamde eerste Unie van Brussel van 1577, welke volgde op de Pacificatie van Gent, werd bepaald dat in Zeeland, Holland, en de graafschappen Buren en Bommel louter calvinisme werd toegestaan en in de andere gewesten alleen de katholieke godsdienst. In de Unie van Utrecht uit 1579 werd deze situatie aanvankelijke gewijzigd: in ieder gewest zou ruimte zou zijn voor zowel het catholicisme als het calvinisme. Met het vorderen van de opstand werd het echter steeds moeilijker om publiekelijk het catholicisme goed te keuren zonder Spaansgezind te lijken. Het duurde dan ook niet lang voordat de Unie van Utrecht het symbool zou worden van een uitgesproken calvinistisch karakter van de Nederlandse Opstand en de Republiek die hieruit voortkwam.

Johannes Calvijn het beste als één van de vervolmakingen van dit proces worden beschouwd.⁷² Bij Benedict lezen we dat onder veel protestanten halverwege de 16de eeuw een verlangen ontstond om bij wijze van alternatief op de Kerk van Rome een volledig nieuwe kerkorganisatie op te zetten waarmee het spirituele leven kon worden gestructureerd en de publieke orde opnieuw met een religieuze moraal kon worden onderbouwd. Luther had sinds de jaren 1530 zijn volgelingen in de Nederlanden en andere toen nog katholieke streken geadviseerd geen clandestiene bijeenkomsten te houden en de door de overheid gesteunde Roomse religie trouw te blijven. Als reactie op de rampzalig uitgekakte opstand der wederdopers in Munster in 1534 was het Nederlandse anabaptisme door Menno Simons omgevormd tot een soort pacifistische vroomheidsbeweging. Calvijn stimuleerde vanaf 1554 zijn volgelingen echter om de katholieke eredienst niet meer te bezoeken en in plaats daarvan zelf gemeentes te vormen en eigen procedures te ontwikkelen om de sacramenten toe te dienen. Als gevolg van Calvijns rechtvaardiging van verzet dat tegen Gods gebod inging, waren zijn aanhangers bijzonder strijdvaardig en zij begonnen in veel steden al spoedig aan separatistische gemeentevorming en hielden geheime predicaties in de openlucht, de zogenaamde hagenpreken. Het spreekt voor zich dat de Gereformeerden hierdoor duidelijk meer dan de andere protestantse stromingen in dit land affiniteit moeten hebben gehad met het verzet tegen de katholieke Spaanse koning. Daarnaast leek hun ideaal van kerkorganisatie een goed alternatief te bieden op de oude situatie.⁷³

Achteraf gezien pakte de geschiedenis echter anders uit. Door hun streven van een vrijwel totale greep op het leven van de gelovigen kwamen de Gereformeerden al snel in conflict met de overheid in de nieuwe Nederlandse Republiek. De cultuurhistoricus A. Th. Van Deurzen laat in de beginhoofdstukken van zijn *Bavianen en Slijkgeuzen* zien dat de eerste fase van hagenpreken al snel achter werd gelaten, en dat de Gereformeerden hun gewoontes en leerstellingen spoedig steviger trachtten te funderen.⁷⁴ De alternatieve kerkorganisatie moest immers nog wel opgebouwd worden! Daarom werden in alle gereformeerde gemeentes kerkraden opgericht om het geloofsleven binnen de gemeente in goede banen te leiden. De eerste regionale synode van de gereformeerde kerk op Nederlands grondgebied werd vervolgens in 1572 in Edam bijeengeroepen. De eerste nationale

⁷² Bij Benedict wordt Calvijns vervolmaking van de Reformatie als volgt geïllustreerd: 'Although many passages in the first edition of the Institutes [of Calvin] have been shown to be close paraphrases of ideas expressed by one or another of these authors [Luther, Melancthon, Bucer and Zwingli], Calvin sifted what he read and organized his ideas around distinctive points of emphasis of his own. Perhaps the most frequently sounded note in his writings is his tightly conjoined emphasis on God's absolute control of all that occurs on earth and man's consequent obligation to serve and glorify the all-powerful God who created him. God is not simply the reactor of all things, but their everlasting 'Governor and Preserver' who 'sustains, nourishes, and cares for everything he has made, even to the least sparrow.' He is also the fount of all good – indeed, he was so good that he had his only son assume human flesh and purchase our redemption by suffering an agonizing death. In gratitude, human beings should bend all of their efforts to serving him: "we are not our own: in so far as we can, let us therefore forget ourselves and all that is ours. Conversely, we are God's: let us therefore live for him and ide for him. We are God's: let his wisdom and will therefore rule all our actions. We are God's: let all the parts of our life accordingly strive towards him as our only lawful goal.' And again: 'The whole life of Christians ought to be a sort of practice of godliness, because we have been called to sanctification.' Because the key to serving God lay in subordinating the individual will to God's and in cleaving to his commandments, it followed for Calvin, as it had for Zwingli and Bullinger, that worship that deviated from the pattern commanded in the Bible was a grave lapse of duty.' – Philip Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven & London 2002) 85.

⁷³ Liek Mulder e.a., *Geschiedenis van Nederland: Van prehistorie tot heden* (Baarn 2000) 110.

⁷⁴ A.Th. van Deurzen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974) 1-217.

Synode werd uiteindelijk in 1578 in Dordrecht gehouden. Omdat het geloof volgens Calvijn niet op onwetendheid maar op kennis beruste werden catechismes aangenomen van waaruit gelovigen konden worden onderwezen. Iedere Christen moest precies weten hoe hij leven moest. Het gevolg was dat in veel gemeenten een tot in detail voorgeschreven Christelijke zede, vroomheid en levenstucht al gauw zodanig op een voetstuk werd geplaatst, dat in de praktijk niet eens iedereen die tot de kerk wilde toetreden onmiddellijk toegelaten werd. Ook hiervoor werden uitgebreide procedures ingesteld om uit te zoeken of iemand wel of niet zondig was, wat er toe leidde dat veel kerkbezoekers hun verdere leven slechts de status van 'liefhebber' hadden en nooit een volledig lidmaatschap binnen de gemeente verkregen. Bij iedere avondmaalsviering – dus ongeveer drie tot vier maal per jaar – zouden deze onderzoeken en beproevingen herhaald te worden, aangezien in de regels vastgelegd was dat alleen echte lidmaten hieraan deel mochten nemen. Alle gelovigen werden gedwongen zich te onderwerpen aan de kerkelijke regels, en het gebeurde niet zelden dat zij hun vrijheid van een zondig leven moesten bewijzen in een openbare schuldbelijdenis. De Gereformeerde Kerk moest boven alles namelijk een 'pure kerk' zijn.⁷⁵

Naar de mening van veel regenten gingen sommige predikanten en kerkenraden echter veel te ver in hun morele veroordelingen, welke soms ook in strijd waren met de seculiere wetgeving. Als het aan deze Gereformeerden lag konden bijvoorbeeld alleen diegene die hun goedkeuring hadden aangesteld worden op belangrijke functies, en konden alleen gedoopte of aanvaarde lidmaten van de kerk huwen of aanspraak maken op armenzorg. Regenten die een fortuin hadden vergaard in de handel werden ergerlijk gewezen op het belang van de eerlijkheid van economische transacties, en stadsmagistraten werden opgeroepen tot het bestraffen van zedeloosheid, dronkenschap, sabbat schending en weeldezucht. De regenten hadden vanwege hun ambt echter te maken met burgers van meerdere overtuigingen en het was voor hen daarom onacceptabel dat de Gereformeerde Kerk zoveel mensen buitensloot omdat zij geen goede gelovigen zouden zijn. Het was zeker niet zo dat de regenten uitgesproken niet-religieus of niet-gereformeerd waren, maar hun Christelijke idealen weken wel af van de bovengenoemde standpunten. De regenten verlangden eerder een meer algemeen protestantse kerk die alle Nederlanders een onderkomen gaf – dat was ook de reden waarom het Calvinisme tot publieke kerk was benoemd. Nu, echter, zagen zij zich genoodzaakt om ook niet-gereformeerde kerken en scholen een hand boven het hoofd te houden. Zo hielden veel steden er een eigen systeem van armenzorg op na om de gaten die het Gereformeerde diaconaat liet vallen op te vullen. Daarnaast werden bij wijze van schuilkerken ook samenkomsten van andere geloofsstromingen gedoogd. Omdat de stadsmagistraten verantwoordelijk waren voor de salariëring van de Gereformeerde predikanten eisten zij bovendien matiging van hun nogal puriteins voorkomende opvattingen. Ook kon via het bepalen van de agenda's van synodes en inspraak in de benoeming van predikanten invloed worden uitgeoefend.⁷⁶ Anders dan in bijvoorbeeld Zürich, Geneve en Schotland, waar kerk en overheid veel meer met elkaar op één lijn lagen, kon de kerkelijke tucht in de Nederlanden om deze reden nooit zodanig strikt gehanteerd worden als de echte calvinisten dit het liefst hadden gezien.⁷⁷ Zij bleven slechts een bevoorrechte minderheid van hooguit een derde van de totale bevolking. Gedurende de 16de, 17de en 18de eeuw konden

⁷⁵Fred A. van Lieburg, 'From pure church to pious culture. The further Reformation in the seventeenth-century Dutch Republic', in W. Fred Graham (red.), *Later calvinism. International perspectives* (Kirkville 1994) 409-412.

⁷⁶A.Th. van Deurzen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974) 218-226..

⁷⁷ Philip Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven & London 2002) 201.

Lutheranen, Doopsgezinden en zelfs Katholieken hun geloof blijven praktiseren, zij het in publiekelijk minder aanwezige schuilkerken. In de loop van de tijd zouden in de Republiek bovendien verscheidene migrantenkerken worden opgericht, groeide het aantal praktiserende katholieken, en zagen andersoortige geloofsgemeenschappen als die van de Collegianten en Socinianen het levenslicht. Op de grote vergadering van 1651 zou deze situatie zelfs officieel worden bevestigd, en ook in 1672 was deze religieuze pluriformiteit nog aan de orde van de dag.⁷⁸

Verscheidene aanzetten tot theologische matiging onder de Gereformeerden

De Gereformeerden waren vanzelfsprekend niet blij met hun status van bevoorrechte minderheid. Men beseftte dat, wilde de Gereformeerde Kerk ooit het Nederlandse geloofsleven kunnen domineren, het nodig was om de eigen religieuze regels beter te onderbouwen. Reformatoren als Luther en Calvijn hadden nooit veel aandacht besteed aan precieze theologische debatten welke van oudsher op universiteiten hadden plaatsgehad, maar met het vormgeven van de nieuwe Gereformeerde kerk ontstond er onder protestantse theologen al spoedig de behoefte om doormiddel van logica Bijbelse en ander leerstellige problemen op te lossen welke door de nieuwe inzichten van de Reformatie waren ontstaan. Waar het vroege protestantisme werd gekenmerkt door een sterk Platonische openbaring gebaseerd op de Heilige Schrift, begonnen mannen als Theodorus Beza in Geneve, William Perkins in Engeland en Antonius Walaeus in de Nederlanden terug te grijpen naar de middeleeuwse scholastiek.⁷⁹ De in 1575 opgericht Universiteit van Leiden werd weldra één van de Europese centra van Gereformeerd theologisch debat. Het grootste twistpunt was Calvijns leer van de predestinatie. De reformator was zelf nooit heel diep ingegaan op de precieze relatie tussen de Zondeval van Adam en de Goddelijke uitverkiezing van de gelovigen die uiteindelijk naar de hemel zouden gaan. Uit Benedicts beschrijving van diens behandeling van de predestinatie wordt duidelijk dat Calvijn dit concept eerder had gebruikt om zijn grotere Reformatorische programma te rechtvaardigen.⁸⁰ Begin 17de eeuw was de predestinatie echter opgenomen in de door Gereformeerden als bindend geachte leerboeken, catechismes en geloofsbelijdenissen. In navolging van Beza werd de predestinatie nu door een grote groep theologen verdedigd met het argument dat God reeds voor de Zondeval had besloten wie uitverkoren zouden zijn en wie niet – een zogenaamd ‘supralapsarisch’ standpunt. Hierbij werd alle menselijke keuzevrijheid weggecijferd. Mensen waren van nature slecht en zondig. De enige redding lag in Gods

⁷⁸ Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 2000) 400.

⁷⁹ Philip Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven & London 2002) 297-305.

⁸⁰ Benedict beschrijft Calvin's predestinatieleer als volgt: 'Calvin wrote, 'the covenant of life is not preached equally among all men, and among those to whom it is preached, it does not gain the same acceptance either constantly or in equal degree.' In a world governed by an omnipotent God, this can be for only one reason: 'Eternal life is ordained for some, eternal damnation for others.' To the fear that telling people their salvation derives from God's inscrutable will may destroy their motivation to live an upright life, Calvin replied, 'Scripture does not speak of predestination with intent to rouse us to boldness that we may try with impious rashness to search out God's unattainable secrets. Rather, its intent is that, humbled and cast down, we may learn to tremble at his judgment and esteem his mercy ... Paul teaches that we have been chosen to this end: that we may lead a holy and blameless life. If election has as its goal holiness of life, it ought rather to arouse and goad us eagerly to set our mind upon it than to serve as a pretext for doing nothing.' The proper use of predestination was to teach those with faith that their believe derives from God's eternal counsel and would endure through all tribulations. Used in this way, it was, Calvin insisted, a comforting and fortifying doctrine.' – Philip Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven & London 2002) 90.

genade, doch alleen sommigen ontvingen deze, anderen niet. Gods keuze was volgens deze uitleg van de predestinatie echter ondoorgrondelijk en de mens kon hier niets aan veranderen: hij was daarom gedoemd tot onderwerping aan Gods geboden. Het is deze 'Precieze' of 'Fijne', enigszins theocratische stellingname die door veel historici als typisch Gereformeerd en daarmee representatief voor de 17de eeuw is beschouwd.⁸¹

Er waren echter ook verscheidene Gereformeerde theologen, die een andere meer 'Rekkelijke' mening waren toegedaan. Volgens hen betekende de bovenbeschreven stelling namelijk dat God de oorzaak van de menselijke zonden moest zijn, en dat kon nooit het geval zijn. De Leidse hoogleraar Arminius kwam hierdoor, enigszins in lijn met de ideeën van Philip Melancthon, tot een nieuwe uitverkiezingsleer, waarbij al diegene uitverkoren waren van wie God voorzien had dat zij goede gelovigen zouden zijn. In de ogen van Arminius was Christus immers voor alle mensen gestorven. Het feit dat, zoals Calvijn stelde, desalniettemin niet iedereen naar de hemel zou gaan, kon in deze 'infralapsarische' visie alleen maar verklaard worden doordat ieder mens de mogelijkheid had geen gehoor te geven aan zijn Goddelijke plicht tot geloven. Een mens kon vanwege zijn vrije wil van het geloof afmaken, of juist ervoor kiezen om als een goed christen te leven.⁸² Arminius' standpunt werd door verschillende Gereformeerden gedeeld: met name veel 'liefhebbers' die vanwege de 'supralapsarische' uitleg weinig uitzicht op verlossing hadden moesten zich tot de nieuwe inzichten hebben aangetrokken. Het standpunt verkreeg echter ook veel tegenstand. Nadat Arminius' volgelingen na diens dood in januari 1610 een remonstrantie aanboden aan de Staten van Holland waarin de nieuwe verkiezingsleer uiteen werd gezet, vormde zich onder leiding van een andere Leidse hoogleraar, Franciscus Gomarus, een Contra-Remonstrantse tegenpartij welke de zogenaamde Remonstranten of Arminianen ervan betichtte een niet-calvinistische – dat wil zeggen onjuiste – geloofsopvatting erop na te houden. Arminiaanse predikanten werden voor de kerkenraden gedaagd, zodat procedures tot ontheffing uit hun ambt in werking konden worden gezet. De Arminianen lieten dit echter niet zomaar gebeuren en zochten hun steun bij de stedelijke overheden in de Republiek. Er bestonden, zoals hierboven reeds aan de orde is gekomen, immers al jaren spanningen en onduidelijkheden over de precieze machtsverhouding tussen regenten en de Gereformeerden. Johannes Uytenbogaert, die de leiding van de beweging op zich had genomen, probeerde bij deze strijd aan te haken en publiceerde onmiddellijk een traktaat waarin uiteen werd gezet dat de Arminianen de kerk ondergeschikt achtten aan de seculiere overheid.⁸³ De Arminianen stonden in een Erasmiaanse geest de bredere, door regenten zo gewilde, algemene protestantse volkskerk voor, waarin onderscheid werd gemaakt tussen belangrijke geloofsregels en minder relevante bijzaken waarover geen consensus noodzakelijk was. Op deze manier hoopten zij theologische tweespalt te vermijden, welke door de volgens hen tiranniserende tegenpartij juist werd aangewakkerd.⁸⁴

Hoewel het waar is dat de Arminianen hierdoor meer volgelingen uit de regentenklasse kregen en de Gomaristen het meer moesten hebben van leervaste predikanten en gewone gelovigen was er

⁸¹ A.Th. van Deurzen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974) 227-240.

⁸² Philip Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven & London 2002) 305-311.

⁸³ M. Th. Uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 46-51.

⁸⁴ Bruce Mansfield, *Phoenix of His Age. Interpretations of Erasmus c 1550-1750* (Toronto 1979) 115-151.

aanvankelijk echter nog geen sprake van een klassenconflict, zoals in het verleden wel eens door historici is gesteld. Uitgerekend in de periode dat de oorlog met de Spaanse koning door het sluiten van het Twaalfjarig bestand in 1609 in een iets rustiger vaarwater was terecht gekomen, werden zowel van Remonstrantse als Contra-Remonstrantse zijde vele pamfletten uitgebracht om zo veel mogelijk Nederlanders naar de kant van één van beide partijen te trekken. Van Deurzen heeft erop gewezen dat het oorspronkelijk louter theologische geschil op deze manier kon uitgroeien tot een conflict waarin twee volksmassa's tegenover elkaar kwamen te staan.⁸⁵ De spanningen liepen zo hoog op dat alleen een bindende Nationale Synode nog uitkomst leek te kunnen bieden. Uiteindelijk trokken de Arminianen in 1618 aan het kortste eind nadat stadhouder Maurits zich aan de zijde van de meer dogmatische tegenstander schaarde, en bij wijze van een politieke staatsgreep de overwinning afdwong. Hoewel de Gomaristen niet in alle punten in het gelijk werden gesteld door de in Dordrecht samengekomen afgevaardigden (waaronder ook enkele buitenlandse Calvinistische delegaties), werden de voorstellen van de Remonstranten verworpen en verboden.⁸⁶ Volgens Van Deurzen is Maurits keuze niet onlogisch, aangezien deze zoon van Willem van Oranje als Gereformeerde opgegroeid was in een Nederland waarin Calvinistische dogma's een zeer belangrijke plaats innamen. Het moet echter ook niet over het hoofd worden gezien dat een aantal zeer machtige Hollandse regenten, waaronder Hugo Grotius en Johan van Oldenbarnevelt, zich op basis van irenische motieven voor de Arminianen hadden uitgesproken. Het kwam Maurits dus niet slecht uit dat deze politieke concurrenten van de stadhouder na de overwinning van de Gomaristen voor verraad werden veroordeeld. Oldenbarnevelt moest het zelfs met de dood bekopen, terwijl Grotius gevangen werd gezet en even later het land uit vluchtte. Op enkele kortstondige oproeren in de jaren volgend op de Synode van Dordrecht na, verloor de Remonstrantse partij haar populariteit onder het gewone volk. Gereformeerd Nederland kon opnieuw – en zelfs in iets aangescherpte zin – aan de welbekende kerkelijke tucht en calvinistische ordelijkheid worden onderworpen. De 'Preciezen' leken het van de 'Rekkelijken' te hebben gewonnen.⁸⁷

De standpunten van Arminius en Uytenbogaert zouden desalniettemin blijven voortleven binnen een kleinschalige ondergrondse elitebeweging waar louter mensen uit de regentenklasse zich toe aangetrokken voelden. Ook in de volksmond zou de term 'Arminiaan' in het vervolg van de 17de eeuw nog herhaaldelijk terugkomen, maar dan als scheldwoord voor de regentenpartij. Hoewel het in veel gevallen valt te betwijfelen of het hierbij werkelijk nog om Arminiaanse invloeden ging, was de controverse over kerkelijke rechtzinnigheid en de relatie tussen kerk en overheid in 1618 allerminst tot een einde gekomen.⁸⁸ Zolang Maurits in leven was werd het de Arminianen onmogelijk gemaakt om hun godsdienst te praktiseren en overheerste de in Dordrecht vastgelegde orthodoxie, maar na de dood van de stadhouder in 1625 ontspande de situatie enigszins. Onder diens opvolger Frederik Hendrik, waarvan gezegd wordt dat hij zich minder door religieuze motieven liet leiden,

⁸⁵ A.Th. van Deurzen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974) 310-345.

⁸⁶ Het supralapsarische standpunt van Gomarus werd niet in diens exacte bewoordingen bevestigd, en er werd gekozen om af te zien van een theologische onderbouwing die afbreuk zou doen aan het mystieke van de predestinatie. – Philip Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven & London 2002) 311.

⁸⁷ A.Th. van Deurzen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974) 298-310.

⁸⁸ Van Lieburg spreekt in dit verband dan ook van een 'phyrrus-overwinning' voor de Gomaristen. – Fred A. van Lieburg, 'From pure church to pious culture. The further Reformation in the seventeenth-century Dutch Republic', in W. Fred Graham (red.), *Later calvinism. International perspectives* (Kirkville 1994) 411.

konden verscheidene vooraanstaande Remonstranten terugkeren uit ballingschap en in 1630 werd hen zelfs toegestaan om er een eigen schuilkerk op na te houden in Amsterdam. Twee jaar later werd de *Athenaeum Illustré* opgericht, waardoor voorheen uit hun ambt ontheven Remonstrantse geleerden als Casparus Barlaeus en Gerardus Vossius opnieuw een academische aanstelling konden krijgen. Nogmaals twee jaar later openden de Remonstrantse broederschap tevens een bescheiden seminarie. In de daaropvolgende decennia ontwikkelden deze instellingen zich tot een waar centrum van Bijbel exegese. Beïnvloed door het humanisme stelden Remonstrantse auteurs als Simon Episcopius – en vanuit het buitenland ook de nog steeds in ballingschap levende Hugo Grotius – met behulp van historische en filologische tekstkritiek de letterlijke interpretatie van vele Bijbelpassages ter discussie. Sommige verhalen waren namelijk met elkaar in tegenspraak en andere verhalen konden om historische redenen nooit door de personen opgeschreven zijn, waarvan de Gereformeerde leer het auteurschap claimde. Vanzelfsprekend leverden deze bevindingen opnieuw spanningen op met de heersende orthodoxie, maar het strijdtoneel bleef vooralsnog beperkt tot academische kring.⁸⁹

In deze zelfde periode zagen de Gereformeerden hun leerstellingen eveneens ondermijnd vanuit een andere intellectuele hoek. Jonathan Israel spreekt in dit verband zelfs van een heuse ‘sceptische crisis.’⁹⁰ De opkomst van de natuurwetenschappen en de wiskunde als gevolg van de invloed van geleerden als Simon Stevin, Willebrord Snellius, Petrus Ramus en Tycho Brahe, en de geleidelijke verspreiding van Copernicus’ en Galilei’s radicale ideeën met betrekking tot het heelal, hadden de weg vrijgemaakt voor een abstractere perceptie van de werkelijkheid. De Franse filosoof René Descartes was omstreeks 1630 de eerste die de in religieuze kringen gebruikelijke omschrijvingen van de wonderen van Gods creatie probeerde te reduceren tot eenvoudige wiskundige formules. Uitgaande van een epistemologie, gebaseerd op twijfel, ontwikkelde hij een nieuw mechanistisch wereldbeeld, waarin weliswaar plaats was voor twee verschillende godsbewijzen, maar waarmee tevens de stoelpoten onder de dogmatische scholastieke discussies van theologen werden weggezaagd. Hiermee legde Descartes de basis voor het latere radicale systeem van Spinoza, doch het dient voorop gesteld te worden dat bij lange na niet alle aanhangers van de nieuwe filosofie zo ver wilden gaan – zelfs Spinoza’s *Ethica* zou niet eerder dan na diens overlijden in 1677 in druk verschijnen. De Cartesianen, die met name in academische kringen snel in aantal toenamen, kenmerkten zich wel door een meer rationale benadering van het Christendom. Ook zij manifesteerden zich in Bijbel exegese en ook zij kwamen meer dan eens tot conclusies welke afweken van de in de Synode van Dordrecht vastgelegde Gereformeerde leer. De opkomst van de nieuwe filosofie betekende bovendien niet alleen een ondermijning van de eenheid binnen de Gereformeerde kerk. Halverwege de 17de eeuw laaide het oude conflict tussen de Gereformeerden en de overheid eveneens weer op. Het waren immers de regenten, die er verantwoordelijk voor waren dat de Cartesiaanse goddeloosheid werd gedoogd en doormiddel van vele boekpublicaties in staat was zich te verspreiden. Na de dood van stadhouder Willem II in het najaar van 1650 was, omdat er geen duidelijke opvolger in het Oranjehuis aangewezen kon worden, besloten geen nieuwe stadhouder aan te stellen. Hierdoor was de door sommige Gereformeerden voor ‘Arminiaans’ uitgescholden regentenklasse, onder aanvoering van de Hollandse raadspensionaris Johan de Witt, de machtigste partij geworden, en heerste er een klimaat van relatieve tolerantie ten opzichte van

⁸⁹ Philip Benedict, *Christ’s Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven & London 2002) 312-313. 335-338.

⁹⁰ Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 646.

andersdenkenden dat in het *Interest van Holland* van de Leidse lakenhandelaar Pieter de la Court op provocerende wijze werd verdedigd. Predikanten en theologen werden geadviseerd om de Heilige Schrift minder er op na te slaan, omdat hun onverdraagzame godsdienstijver niet goed voor de welvaart zou zijn! In de periode voorafgaand aan het Rampjaar werden uiteindelijk alleen Sociniaanse en andersoortige anti-trinitarische opvattingen, welke alom als gevaarlijk en moreel verwerpelijk werden beschouwd, actief door de overheid bestreden.⁹¹

De Coccejaanse en Voetiaanse tegenreactie

De aantasting van de Gereformeerde principes door het Arminianisme en Cartesianisme riep vanzelfsprekend weerstand op. Verscheidene kerkhistorici hebben er, zoals hieronder zal blijken, zelfs op gewezen dat deze weerstand tot een hoogtepunt kwam in dezelfde periode als de burgeroproeren van 1672. Dat wil echter niet zeggen dat de nieuwe ideeën tevens niet zonder sympathie bleven in het orthodox Gereformeerde kamp. Van de Groningse hoogleraar Samuel Maresius is bijvoorbeeld bekend dat hij in beginsel niet afwijzend was tegenover de filosofie van Descartes. Maresius onderkende een zekere vrijheid tot filosoferen, en verzette zich er alleen tegen dat de Cartesianen zich ook begonnen te mengen in theologische discussies als de Bijbel exegese.⁹² In Leiden reageerde de hoogleraar Johannes Coccejus – overigens tot frustratie van Maresius – door een nieuw theologisch systeem te propageren waarin, alle Cartesiaanse argumenten ten spijt, wederom een letterlijke interpretatie van de Bijbel mogelijk was. Coccejus had het eveneens niet zo op de scholastiek en stond daarentegen open voor een meer historische methode. Uitgaande van een soms allegorische lezing van de Schrift, definieerde hij verscheidene Bijbelpassages als profetieën van latere gebeurtenissen.⁹³ Op die manier kon de geschiedenis worden uitgelegd als een lange weg van bevrijding die uiteindelijk zou uitmonden in het koninkrijk van God. Zonder twijfel was Coccejus' theologie bijzonder apocalyptisch van aard, en zij is daardoor ook zeker niet te karakteriseren als een pleidooi voor ideologische tolerantie. Het einde der tijden was daarentegen in zicht en het zou niet lang meer duren voor alle mensen op aarde samen Christelijke feesten zouden vieren. Na de beëindiging van de Dertigjarige Oorlog in 1648 was de zogenaamde periode van Laodicea aangebroken, waarin de kerk op aarde een bloeitijd zou gaan beleven en het evangelie aan alle volken zou worden verkondigd. In de ogen van Coccejus was het rijk van de pauselijke antichrist

⁹¹ Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 652-646, 1005-1013.

⁹² Malcolm de Mowbray, 'Libertas Philosophandi. Wijsbegeerte in Groningen rond 1650', in H.A. Krop, J.A. van Ruler en A.J. Vanderjacht, *Zeer kundige professoren. Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996* (Hilversum 1997) 45-46.

⁹³ Benedict legt dit kernpunt uit Coccejus' theologie als volgt uit: 'As Cocceius understood the twofold covenant God had made with humankind, the first part had taken the form of a covenant of works, by which God had inscribed the essence of the moral law in Adam's heart, promising eternal happiness in return for obedience to this law. After the Fall, a second pact had been established between the Father and the Son by which those who believed in Christ would be saved despite their sins. This covenant of grace had a twofold 'economy.' It was initially found with Abraham and his descendants in expectation of Christ and announced through the many prefiguration's of Christ evident in the Old Testament. Its precise features were then revealed with Christ's coming and the revelation the New Testament, which instituted a new set of sacraments and permitted believers to grasp more firmly the essence of the moral law. Cocceius's conviction that the covenant of grace was already revealed, albeit obscurely, to Abraham and his descendants encouraged him to advance many allegorical and typological readings of Old Testament passages, which he saw as everywhere prefiguring the later work and teachings of Christ.' – Philip Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven & London 2002) 339-340.

in de 16de eeuwse Reformatie zo goed als ten einde gekomen, en nu zou er eindelijk een periode van vrede voor alle gelovigen komen.⁹⁴

Zonder werkelijk in strijd te zijn met de Gereformeerde leerstellingen, betekende Coccejus' historische methode dat oudtestamentische gebruiken als de zondagsrust en andere kernpunten van de Orthodox-Gereformeerde tucht in belang en noodzakelijkheid afnamen. Met de komst van Christus in het Nieuwe Testament hadden deze Goddelijke geboden in feite hun rechtsgeldigheid verloren, en was er een nieuw verbond tussen God en de mensheid in werking getreden. Samen met collega hoogleraar Abraham Heidanus schreef Coccejus zelfs een traktaat – tot ergernis van andere meer orthodoxe Gereformeerden – waarin werd benadrukt dat ook in de conclusies van de Synode van Dordrecht geen strikte handhaving van de zondagsrust was opgenomen.⁹⁵ Gezien haar neiging tot matiging, sloot de Coccejaanse theologie meer aan bij het standpunt der regenten, wat er toe leidde dat gedurende het Eerste Stadhouderloze tijdperk bij predikant-benoemingen de voorkeur van de overheid veelal uitging naar volgelingen van Coccejus.⁹⁶ De Coccejanen hebben zich desalniettemin nooit zo sterk voor de suprematie van de overheid over de kerk uitgesproken als de Arminianen tijdens de bestandstwisten hadden gedaan. In plaats daarvan lijkt Coccejus eerder voor een tussenweg te hebben gepleit – wellicht enigszins vergelijkbaar met het standpunt dat de Deventerse hoogleraar Vedelius in 1637 had verdedigd.⁹⁷ Deze stellingname was echter wel een theologische overweging en geen praktische tactiek. Coccejus vreesde namelijk dat dogmatische praktijken en geschillen in de kerk de toekomst van het rijk van God – dat wil zeggen de bekering van vreemde niet-christelijke en niet-Gereformeerde volken – zouden kunnen vertroebelen. Kerk en overheid moesten daarom in harmonie naast elkaar bestaan, en dit betekende dat beiden elkaar niet moesten beconcurreren maar juist versterken. Met overheidsinvloed in kerkelijke zaken – en in

⁹⁴ Coccejus fundeerde deze voorspellingen in een complete zevenperioden leer. De eerste periode betrof de jaren direct volgend op de Hemelvaart van Christus, waarin de eerste verkondiging van de Bijbelse boodschap aan heidenen plaats had gevonden. De tweede periode was de tijd van de Joodse oorlogen, waarin het specifieke Oudtestamentische verbond tussen God en het volk van Israël een bredere betekenis kreeg door de verspreiding van joden en christenen over de wereld. Tijdens het keizerschap van Constantijn de Grote ging vervolgens de derde periode in, waarin de profetie van het duizendjarig rijk in vervulling ging. Deze periode kwam dan ook ten einde tijdens de regeerperiode van Lodewijk van Beieren (1282-1347). De vierde periode kenmerkte zich, overeenkomstig de profetieën, als het rijk van de Antichrist, die in de gedaante van de Paus de eenheid onder de Christenen probeerde te ondermijnen. De vijfde periode ving aan tijdens de Reformatie. Met dit einde van de spreekwoordelijke Babylonische gevangenschap ontstond er weer hoop onder de christenen, maar vanwege de vele Nicodemisten was het aanstaande koninkrijk van God nog niet voltooid. De zesde periode, welke werd gedomineerd door de bloedige Dertigjarige Oorlog, vervulde in die zin een reinigende functie, doch het zou pas de zevende periode zijn waarin deze lang verwachte voorspelling eindelijk werkelijkheid zou worden. – W.J. van Asselt, 'Ultimum tempus nobis imminet. Eschatologische structuren van de theologie van Johannes Coccejus.', in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis/ Dutch Review of Church History* 76 (1996) 189-226.

⁹⁵ Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 983-994, 1007.

⁹⁶ Dit betekent echter niet dat de Coccejanen ook uit de regentenklasse afkomstig waren. Vele coccejaanse theologen waren daarentegen juist afkomstig uit het gewone volk. – Femke van de Kolk, *Het Sion in of buiten de Republiek? Een comparatieve analyse van het gereformeerd natiebesef vanuit theologisch perspectief bij coccejanen en voetianen in de 17e en begin 18e eeuw. [ongepubliceerde masterthesis]* (Universiteit Utrecht 2009) 45.

⁹⁷ M. Th. Uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 56-63, 224.

zekere zin dus ook het bijbehorende gedogen van andersgelovigen in binnen- en buitenland – had Coccejus om deze reden geen enkel probleem.⁹⁸

Een groot deel van de Nederlandse Gereformeerden kon zich echter niet vinden in deze Coccejaanse pogingen tot theologische matiging van de eigen doctrines – hierin herkenden zij dezelfde ‘rekkelijkheid’ als de Arminianen tijdens de bestandstwisten hadden gepropageerd. Onder het toezien oog van de Utrechtse hoogleraar Gisbertus Voetius – een leerling van de ‘precieze’ Franciscus Gomarus – werden daarom al sinds de jaren ’30 van de 17de eeuw talloze traktaten gepubliceerd waarin de nieuwe ideeën voor ‘indirect atheïsme’ werden uitgewerkt. Iedereen die aanzette tot cartesiaanse twijfel en godvruchtige gelovigen stimuleerde louter dat voor waarheid aan te nemen wat zij zelf konden beredeneren, handelde per definitie in strijd met Gods geboden en deze mensen dienden dan ook bestreden te worden. De Coccejanen waren nog wel Bijbelvast, maar zij gingen volgens Voetius veel te ver mee met de nieuwe filosofie – het was heel kwalijk om Gods geboden historisch te interpreteren.⁹⁹ Voetius en zijn volgelingen wezen er terecht op dat veel Coccejanen vaak zelf ook Cartesiaan waren. Het feit dat zij zichzelf desalniettemin ‘Gereformeerd’ bleven noemen, toonde volgens de Voetianen aan dat de Gereformeerde Kerk in de loop van de 17de eeuw in feite de algemeen protestantse volkskerk was geworden waar de verraderlijke ‘Arminiaanse’ regenten van oudsher naar hadden gestreefd.¹⁰⁰ Voetius’ nadruk op innerlijke geloofsbeleving en op precieze navolging van Gods geboden in het dagelijks leven stonden lijnrecht tegenover de veeleer irenische heilsboodschap van Coccejus.¹⁰¹ In de ‘precieze’ leer, welke in Utrecht werd gedoceerd, stond het weliswaar bijten kijf dat de macht van de wereldse overheid van God afkomstig was. De (Gereformeerde) kerk had echter een geestelijke of spirituele macht, welke niet ondergeschikt was aan de wereldlijke overheid. Zij kon op basis daarvan juist aanspraak maken op bescherming van de overheid – de overheid had hiertoe een morele verplichting – en het was volgens Voetius zelfs aan de kerk geoorloofd om gebruik te maken van de middelen van de overheid. Kortom, in de ogen van de Voetianen moest de overheid de nieuwe ideeën, die leefden onder de Nederlandse gelovigen, actief bestrijden en de Gereformeerde tucht afdwingen die volgens hen door de Schrift werd voorgeschreven.¹⁰²

De Voetiaanse kritiek op de bovenbeschreven veranderingen stond echter niet op zichzelf, maar kan worden opgevat als onderdeel van een breder streven tot ‘Nadere Reformatie’.¹⁰³ Eigenlijk al vanaf

⁹⁸ Femke van de Kolk, *Het Sion in of buiten de Republiek? Een comparatieve analyse van het gereformeerd natiebesef vanuit theologisch perspectief bij coccejanen en voetianen in de 17e en begin 18e eeuw*. [ongepubliceerde masterthesis] (Universiteit Utrecht 2009) 36-55; W. J. van Asselt, *Johannes Coccejus* (Kampen 2008) 40-41, 76.

⁹⁹ Philip Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven & London 2002) 329-348.

¹⁰⁰ Fred A. van Lieburg, ‘From pure church to pious culture. The further Reformation in the seventeenth-century Dutch Republic’, in W. Fred Graham (red.), *Later calvinism. International perspectives* (Kirkville 1994) 412.

¹⁰¹ Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 2000) 367.

¹⁰² M. Th. Uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 60-61.

¹⁰³ Het Studiecentrum Stichting Nadere Reformatie, waardoor veel onderzoek gedaan wordt naar deze beweging, hanteert de volgende definitie: ‘De Nadere Reformatie is die beweging binnen de Nederlandse Gereformeerde Kerk in de zeventiende en achttiende eeuw, die in reactie op de verflauwing van of een gebrek aan levend geloof de persoonlijke geloofsbeleving en godsvrucht centraal stelde en van hieruit inhoudelijke en procedurele reformatieprogramma’s opstelde, bij de bevoegde kerkelijke, politieke en maatschappelijke

het prille begin van hun opmars in de Nederlanden waren er Gereformeerden geweest die van mening waren dat de Reformatie in de 16de eeuw, of na de Synode van Dordrecht in 1618, nog niet voltooid was. De Reformatie diende volgens hen juist opgevat te worden als een voortgaand proces, dat verdere doorwerking moest krijgen in het dagelijks leven van gelovigen, van de gemeente en de kerk als geheel, en – niet onbelangrijk – tevens van de overheid. De Zeeuwse priester Willem Teelinck (1579-1629) wordt over het algemeen als de eerste vertegenwoordiger gezien van deze beweging in ons land, maar zijn levensverhaal bewijst tevens dat de Nederlandse Nadere Reformatie in een bredere internationale context dient te worden uitgelegd. Teelinck had namelijk enige tijd gestudeerd bij geloofsgenoten in Engeland en hij was daar in aanraking gekomen met de Puriteinse traditie van ‘experimental predestinarianism’, ook wel bekend onder de naam ‘practical divinity’.¹⁰⁴ In navolging van de eerder genoemde William Perkins was er in Engeland een heel genre aan piëtistische literatuur ontstaan, waarin uitgelegd werd hoe gelovigen konden ontdekken of ze uitverkoren waren of niet. Er verschenen vele boeken waarin een juiste Puriteinse manier van leven in vroomheid uiteen werd gezet en waarin aandacht besteed werd aan de vele Goddelijke tekens waarmee God de uitverkiezing van mensen kenbaar zou maken. Auteurs als Lewis Bayly en later de meer evangelicale Richard Baxter konden hun lezers op deze manier enige troost bieden tegenover de onzekerheid die de Gereformeerde Predestinatieleer met zich meebracht, zonder dat zij hiervoor op Arminiaanse wijze Calvinistische doctrines hoefden te wijzigen. De Engelse Puriteinse Gereformeerden keerden zich af van de vele Roomse tradities die in ere werden gehouden door de Anglicaanse staatskerk en focusten hun geloofsleven op een vrome levensstijl, waarin bijvoorbeeld zondagsrust en een verbod op dansen en theater werden benadrukt. Teelinck nam deze ideeën mee terug naar Nederland en verspreide ze over de bevolking van zijn woongebied Zeeland. Zijn Puriteinse oproep bleef hier niet zonder weerslag, en tijdens de Synode van Dordrecht pleitte de Zeeuwse delegatie reeds voor een strengere handhaving van de zondagsrust dan bij andere Nederlandse Gereformeerden op dat moment gebruikelijk was. Hoewel dit tevens met economische motieven verklaard kan worden, hebben de bewoners van de Republiek meest zeevarende gewest tevens de gehele 17de eeuw herhaaldelijk hun verwantschap met hun (Puriteinse) geloofsgenoten in Engeland geuit.¹⁰⁵

De Nadere Reformatie zou desalniettemin pas uitgroeien tot een landelijke beweging nadat Voetius zich enkele decennia later voor de zaak ging inzetten, en de beweging in de Utrechtse Universiteit een solide verspreidingsbasis kreeg.¹⁰⁶ Bij verschillende historici is te lezen hoe door predikanten en

organen indiene en/of in aansluiting hierbij zelf een verdere hervorming van kerk, samenleving en staat in woord en daad nastreefde.’ – C. Graafland, W.J. op 't Hof en F.A. van Lieburg, ‘Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling’, in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 19 (1995) 105-184.

¹⁰⁴ Philip Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven & London 2002) 317-329.

¹⁰⁵ Fred A. van Lieburg, ‘From pure church to pious culture. The further Reformation in the seventeenth-century Dutch Republic’, in W. Fred Graham (red.), *Later calvinism. International perspectives* (Kirkville 1994) 413-420.

¹⁰⁶ Ondanks het feit dat veel geschriften van Engelse auteurs tevens in ons land werden uitgebracht, baseerde de beweging zich op dat moment echter niet meer louter op een exclusief Puriteins gedachtegoed. Verschillende historici hebben er op gewezen dat er ook sprake was van beïnvloeding vanuit de middeleeuwse (voor reformatorische) devotie, waaronder de *Imitatio Christi* van Thomas a Kempis, en het Franstalige Piëtisme van een man als Jean Taffin (1529-1602). Tevens werden niet alle Puriteinse ideeën overgenomen van Engelse auteurs. Engelse neigingen tot separatisme hebben bijvoorbeeld niet of nauwelijks gevolg gekregen in Nederland. De Nadere Reformatie bleef een kerkelijke beweging. Men redeneerde dat God de Gereformeerde kerkorganisatie tijdens de Nederlandse Opstand tegen Spanje niet zonder reden aan de Nederlanders had

kerkenraden in de jaren '40, '50 en '60 vervolgens een grootschalige campagne op touw werd gezet, waarin niet alleen gepleit werd voor zondagsrust, maar ook voor minder tolerantie ten opzichte van andersdenkenden, en tegen ordinair volksvermaak als theaterspelen en andere onzedelijke praktijken. Mannen als Jodocus van Lodenstein, Andreas Essenius, Cornelis Gentman, Johannes Teellinck, Abraham van de Velde, Theodorus à Brakel en Jacobus Koelman waren er heilig van overtuigd dat de almachtige God de Nederlanders zwaar zou straffen als zij niet stopten met alle verkwisting, overspel, prostitutie en ketterij, en hun leven niet aan God zouden gaan weiden. De Nadere Reformatie bleef niet zonder succes. Met name noodtoestanden die als een teken of straf van God konden worden geïnterpreteerd werkten de beweging in de hand, en in verscheidene steden lukte het om de schouwburg te sluiten of orgels uit de kerken te laten verwijderen – enigszins afhankelijk van de precieze samenstelling van de lokale stadsmagistraat.¹⁰⁷ In deze context van rampen en tekenen van God is het dan ook niet verbazingwekkend dat de Nadere Reformatie met name in 1672, toen de Republiek van alle kanten door buitenlandse machten aangevallen werd en een Goddelijk ingrijpen bij uitstek vrij voor de hand lag, veel gehoor kreeg in de samenleving. In veel steden moeten toen hervormingsprogramma's zijn opgesteld door kerkenraden, en dankzij het werk van de predikant-historicus C.J. Meeuse en enkele van zijn collega's is het ons thans bekend dat verschillende predikanten achteraf ook hebben toegeven dat zij tijdens het Rampjaar grote verwachtingen hadden gekoesterd dat de lang gewenste hervormingen eindelijk doorgevoerd zouden worden. Veel van deze verwachtingen werden niet bewaarheid, maar het dient wel te worden opgemerkt dat het de Nadere Reformatoren nooit om chiliastische eindtijdsverwachtingen was gegaan. Net als de Coccejanen, verwachtten ook deze Voetianen geen andersoortig vredelijk dan waarin men leefde: het was de aardse samenleving zelf die hervormd moest worden.¹⁰⁸

De opkomst van het Gereformeerd Piëtisme aan het einde van in de 17de eeuw

Het einde van de Nadere Reformatie wordt door historici op verschillende manieren uitgelegd. Jonathan Israel zegt er feitelijk niet meer over dan dat de beweging op den duur verdrukt werd door wat hij noemt het opkomende Cartesiaanse tolerantie denken. Volgens hem viel de laatste grote opleving van de Nadere Reformatie in Holland in feite samen met de groeiende vrees voor Lodewijk XIV en het veronderstelde internationale katholieke offensief in de jaren volgend op het Rampjaar. Hij benadrukt dat het Coccejaans-Voetiaanse conflict op politieke wijze werd beslecht. In 1677 kwamen beide partijen binnen de Amsterdamse kerkenraad tot een compromis, waarin uiteengezet werd dat de verschilpunten niet van essentiële aard waren. Ondanks dat ook de jaren erna er nog steeds sprake was van voorstellen tot het sluiten van danslokalen, vond er tevens een toenemende dialoog plaats, 'eerst onder het meest geletterde deel van de bevolking, en daarna in de samenleving als geheel.' Voortaan zouden vacatures van predikanten beurtelings vervuld worden door de ene en de andere stroming. Op bovenlokale schaal vond dit hervinden van de harmonie in de

geschonken. – Zie over deze onderwerpen: W.J. op 't Hof, 'De invloed van het puritanisme in de Nederlanden', in W. van 't Spijker e.a., *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed* (Zoetermeer 2001) 273-339; W.J. op 't Hof, 'Geïmporteerde vroomheid? De zeventiende-eeuwse Nederlandse gereformeerde vroomheid in internationaal perspectief', in Karel Davids (red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800* (Leuven 1995) 83-105.

¹⁰⁷ Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 761-770; Fred A. van Lieburg, 'From pure church to pious culture. The further Reformation in the seventeenth-century Dutch Republic', in W. Fred Graham (red.), *Later calvinism. International perspectives* (Kirksville 1994) 420-423.

¹⁰⁸ C.J. Meeuse, 'Het rampjaar 1672 en de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie', in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 16/1 (1992) 17-27.

Gereformeerde Kerk haar navolging in een besluit van de Staten van Holland uit 1694, waar – mede door de afwijzende houding van stadhouder Willem III tegen enkele Gereformeerde voorstellen tot anti-coccejaanse maatregelen – een gedetailleerd reglement werd opgesteld om de kerkelijke spanningen te doen afnemen. Op de langere termijn waren al deze verschijnselen volgens Israel uiteindelijk deel van een en hetzelfde proces: ‘Naarmate de Verlichting veld won en het besef van de nieuwe filosofie en wetenschap groeide, verzwakte in de samenleving langzaam maar zeker de invloed van zowel theologisch dogma’s als het gezag van de kerken.’¹⁰⁹

Historici die, anders dan Israel, niet de Republiek’s intellectuele geschiedenis als geheel centraal stellen, maar juist de 17de eeuwse ontwikkelingen binnen de Nederlandse Gereformeerde Kerk in een bredere kerkhistorische context proberen te plaatsen, vinden het lastiger om de einddatum van de Nadere Reformatie vast te stellen. Philip Benedict en Fred van Lieburg, bijvoorbeeld, beschouwen de dogmatische Voetiaanse hervormingsbeweging als een onderdeel of fase van een bredere Europese ontwikkeling in de richting van het Gereformeerde Piëtisme van de 18de eeuw.¹¹⁰ Zoals overigens ook Israel heeft erkend, waren de Engelse Puriteinen en Nederlandse Gereformeerden namelijk niet de enige kerkstromingen waarbinnen een radicaal maatschappelijk hervormingsprogramma tot onderwerp van discussie werd verheven; ook de Doopsgezinde, Remonstrantse en Waalse kerken in de Republiek raakten verdeeld door een strijd tussen ‘preciezen’ en ‘rekkelijken’. De Nederlandse Gereformeerden zagen deze splijtende krachten echter, veel meer dan Israel ons doet vermoeden, met lede ogen aan. Met name de situatie in de Waalse kerk, die innig met de publieke Gereformeerde kerk verbonden was, heeft grote invloed gehad op hun doen en late. Rond 1670 liepen de gemoederen hierin zodanig op dat de ‘precieze’ Jean de Labadie zelfs uit de kerk stapte en een schuilkerk startte in zijn eigen woning in Amsterdam.¹¹¹ Van Voetius zelf is bovendien bekend dat hij reeds in de jaren ‘50 in zijn correspondentie herhaaldelijk kritiek heeft geuit op Independentste en anti-nomalistische ontwikkelingen onder bepaalde groepen Puriteinen in Engeland.¹¹² Van Lieburg stelt dat de Voetiaanse vleugel in de Gereformeerde Kerk door al deze afsplitsingen zodanig aangeslagen raakte, dat zij langzaam begon in te zien dat de zo gewilde hervorming van de maatschappij als geheel er vermoedelijk nooit van zou komen. De Gereformeerden wezen een mogelijk schisma echter van de hand en kwamen vrijwel unaniem tot de conclusie dat de Nadere Reformatie altijd binnen de bestaande kerkorganisatie moest plaatsvinden – Jacobus Koelman die in 1676 uit de kerk werd gezet moet nadrukkelijk als een uitzondering beschouwd worden. In het tumult van 1672 beleefde deze binnen kerkse intolerante hervormingsbeweging nog wel een kleine opleving, maar toen de rust zich herstelde, zonder dat de Nadere Reformatie ook maar een beetje was voltooid, was volgens Van Lieburg in feite de laatste kans op een totaal ‘pure’ kerk verloren

¹⁰⁹ Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 737-740, 761-770, 1138.

¹¹⁰ Philip Benedict, *Christ’s Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven & London 2002) 490-532; Fred A. van Lieburg, ‘From pure church to pious culture. The further Reformation in the seventeenth-century Dutch Republic’, in W. Fred Graham (red.), *Later calvinism. International perspectives* (Kirkville 1994) 423-428.

¹¹¹ De bijeenkomsten van deze Labadisten kregen veel bekendheid doordat ook de beroemde Anna Maria van Schurman deel uit ging maken van de groep.

¹¹² Deze wetenswaardigheid is mij ter oore gekomen tijdens het niet-gepubliceerde paper ‘Foreign reformed churches and England’s Second Reformation’ van Anthony Milton op het *Low Countries Seminar* van het *University College London* (28 januari 2011). Dat Voetius in dit standpunt echter niet alleen stond blijkt uit: M. Th. Uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 102-113.

gegaan. Achteraf gezien werden in 1674 en 1682 in respectievelijk Utrecht en Zeeland de laatste programma's tot het bereiken van dit ideaal opgesteld.¹¹³

In de lezing van Van Lieburg betekende het einde van het politieke streven naar een Nadere Reformatie echter allerminst het einde van de Gereformeerde 'precieze' Orthodoxie. Onder de noemer van 'Gereformeerd Piëtisme' vond zij daarentegen een theologische doorstart. Ongeveer gelijktijdig met het overlijden van Voetius zelf verlegde een nieuwe generatie 'Voetianen' het accent van een streven tot verandering van de maatschappij als geheel naar alternatieve, meer op het privéleven van de individuele gelovigen gerichte, strategieën voor de verspreiding van vroomheid in kerk en maatschappij. In de 18de eeuw troffen de Gereformeerden nog steeds vele mistanden aan in kerk, volk en overheid, en – zo heeft de historicus C. Graafland reeds jaren geleden benadrukt – het gevaar hiervan werd door hen binnen eigen kring ook nog steeds veelvuldig met waarschuwend vinger onder de aandacht gebracht. Toch was er ook wat veranderd – in relatie tot de 18de eeuw wordt niet voor niets gesproken van Gereformeerd Piëtisme. 'Er is signalering van de zonde, er is aankondiging van het oordeel, maar er is geen verwachting, geen hoop meer op een werkelijke reformatie van kerk en volk.'¹¹⁴ In de 18de eeuw zien we de vele verwijzingen naar verschillende Reformatoren en middeleeuwse devoten langzaam verdwijnen. Vanwege het falen van de Nadere Reformatie zagen veel Gereformeerden het einde naderen en voelden zij zich gedwongen om dit aan te kondigen, in de hoop op de valreep nog zo veel mogelijk zielen te redden door hen tot bekering te brengen. Deze enigszins negatieve en sterk individualistische ondertoon sloot goed aan bij de reeds genoemde Puriteinse traditie van 'experimental predestinarianism', die in de Nederlandse Republiek een vervolg had gekregen – met name de zogenaamde 'Gereformeerde geschiedschrijving' of 'Predikanten-geschiedschrijving', waarin lering werd getrokken uit 'het wonderwerk der historie', beleefde een bloeitijd.¹¹⁵ Boekjes uit dit genre gingen in de 17de eeuw reeds als warme broodjes over de toonbank, in de 18de eeuw nam de populariteit alleen maar toe. De accentverschuiving van de Gereformeerde Orthodoxie is dus niet alleen het resultaat van een falen van de Nadere Reformatie – zij is ook het product van het succes van één specifiek element hiervan. In die zin is het Gereformeerde Piëtisme, met de nadruk op de innerlijke niet-wereldse geloofsbeleving, zelfs op te vatten als een radicalisering van de Gereformeerde Orthodoxie.¹¹⁶

¹¹³ Fred A. van Lieburg, 'From pure church to pious culture. The further Reformation in the seventeenth-century Dutch Republic', in W. Fred Graham (red.), *Later calvinism. International perspectives* (Kirkville 1994) 423-428.

¹¹⁴ C. Graafland, 'Het eigene van het gereformeerd Piëtisme in de 18e eeuw in onderscheid van de 17e eeuw', in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 11/2 (1987) 39.

¹¹⁵ De aan het *Studiecentrum Stichting Nadere Reformatie* verbonden historicus R. Kuiper benadrukt dat deze boeken kunnen worden gezien als reactie op de in dit hoofdstuk besproken pogingen tot theologische mateging: 'De predikanten-geschiedschrijving heeft het unieke karakter van de Nederlandse geschiedenis onderstreept door in aansluiting op het humanistische vergelijkingsstramien – waarbij de vergelijking met de klassieke cultuur doorgaans werd gemaakt – de parallel met het oudtestamentische Israël te maken. Ze heeft dit unieke karakter ook onderstreept door het bijzondere ingrijpen van God in de strijd tegen Spanje aan te wijzen ... De "elementen", met name water en wind, streken op Goddelijk bevel méé. Dit laatste punt is van historiografisch belang omdat het een perceptie van dit Goddelijk ingrijpen veronderstelt, die in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw onder invloed kwam te staan van een rationalistisch natuurbeeld, zoals dat met name door Descartes werd uitgedragen. Natuurbeeld en historiebeeld, zoals Huizinga het noemde, kwamen met elkaar in conflict.' – R. Kuiper, 'Het wonderwerk in de historie. Anti-cartesianisme in de gereformeerde geschiedschrijving van de zeventiende en achttiende eeuw', in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 15/1 (1991) 15.

¹¹⁶ C. Graafland, 'Het eigene van het gereformeerd Piëtisme in de 18e eeuw in onderscheid van de

Het is tot slot de ironie van de geschiedenis dat uitgerekend als gevolg van deze radicalisering de Voetianen en Coccejanen elkaar weer vonden. De opkomst van het Gereformeerd Piëtisme dient namelijk niet alleen te worden beschouwd als een ontwikkeling die zich beperkte tot één van beide stromingen. Waar bij de volgelingen van Voetius de verkiezing 'haar historische gestalte verkreeg door de bevindelijke vernieuwing van de verkorene', werd in de Coccejaanse traditie het historische verbond dat God met de mensheid gesloten zou hebben eveneens verinnerlijkt.¹¹⁷ Anders dan historici als Geyl, Roorda en Israel het doen voorkomen, en ook anders dan het woord 'orthodox' in feite impliceert, is het standpunt van de Nederlandse Orthodoxe Gereformeerden in de hier besproken periode bijzonder aan verandering onderhevig gebleken. Waar tot en met de Synode van Dordrecht in 1618 een belangrijke plaats was weggelegd voor de predestinatie, kwam naarmate de tijd vorderde steeds meer nadruk te liggen op de individuele beleving en bevindelijkheid. In strijd met de theologie van Gomarus – doch wellicht meer in overeenstemming met de oorspronkelijke bedoelingen van Calvijn – had de verkiezing in de 'piëtistische' Nadere Reformatie beweging een duidelijk actief element gekregen, waarbij gelovigen werden geappelleerd tot vroomheidsbeoefening. Op den duur ontstond hierdoor zelfs ruimte voor een evangelische en soms zelfs activistische prediking. Uiteindelijk begonnen de 'preciezen' op die manier steeds meer eenzelfde standpunt inzake de invloed van de overheid in te nemen als de 'rekkelijken' sedert het begin van de eeuw hadden gedaan. Coccejus' matigende houding is in dat opzicht een voorbode gebleken. Wanneer we het 17de en 18de eeuwse Piëtisme vervolgens met elkaar vergelijken, dan blijkt dat in de Gereformeerde literatuur in toenemende mate een accent komt te liggen op de eeuwigheid en het bovennatuurlijke, op de mystiek en de verwondering. Hoewel de positie van bevoorrechte minderheid nooit werd los gelaten, liet de Gereformeerde kerk langzaam haar voorheen zo sterke verbinding met wetenschap en cultuur los, en distantieerde zich door het centraal stellen van de subjectieve geloofsbeleving meer van maatschappelijke nieuwigheden als de Verlichting. Deze isolatie was, zo weten wij nu, haar redding, omdat hierdoor voor het eerst sinds het ontstaan van de Nederlandse Republiek een methode werd gevonden om met de religieuze pluriformiteit in de samenleving om te gaan, zonder daarbij de seculiere overheid voor het hoofd te stoten en scheurende geschillen onder de eigen gelederen te veroorzaken. Eindelijk leek er een vorm van rust in de Gereformeerde Kerk te zijn aangebroken.¹¹⁸

17e eeuw', in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 11/2 (1987) 46-47.

¹¹⁷ C. Graafland, 'Het eigene van het gereformeerd Piëtisme in de 18e eeuw in onderscheid van de 17e eeuw', in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 11/2 (1987) 48.

¹¹⁸ C. Graafland, 'Het eigene van het gereformeerd Piëtisme in de 18e eeuw in onderscheid van de 17e eeuw', in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 11/2 (1987) 37-53.

3. De politieke en diplomatieke context

Waar historici tegenwoordig al enigszins gewend zijn geraakt de geschiedenis van de Gereformeerde kerk als een intellectuele strijd van actie en reactie uit te leggen, is dat in de geschiedschrijving van pamfletten jammer genoeg nog niet ingeburgerd. Michel Reinders is in feite de eerste onderzoeker die pamfletten in een afgebakende periode in de context van een interactief debat, heeft onderzocht, waarbij pamflettisten niet zo zeer weergeven hoe mensen werkelijk dachten maar eerder waarvan zij anderen dachten te kunnen overtuigen. Wanneer we deze benaderingswijze eveneens toepassen op de rol van religie in het publieke debat en de perceptie van de buitenlandse politiek die door pamfletten uitgedragen wordt, is het mijns inziens mogelijk om een helderder beeld te krijgen van de confessionele politieke stellingnames in de periode na 1648. Ook op het gebied van buitenlands beleid werden Gereformeerde beginselen namelijk in de toenemende mate genegeerd en afgevlakt: met het beëindigen van de oorlog tegen de katholieke Spaanse koning was een seculiere ‘raison d’etat’ de boventoon gaan voeren, waarin niet-religieuze politieke en economische belangen soms haaks stonden op gevoelens van confessionele verwantschap. In dit hoofdstuk wil ik (bij wijze van inleiding op de volgende hoofdstukken) daarom allereerst een kort overzicht schetsen van de belangrijkste politieke ontwikkelingen die aan de basis hebben gestaan van de gebeurtenissen die zich in 1672 voltrokken. In lijn met de traditionele economische of politiek geïnteresseerde geschiedschrijving, waar deze master thesis juist een aanvulling op moet vormen, volgt hieronder een achtergrondverhaal van hetgeen er in deze jaren precies gebeurd is op nationaal en internationaal gebied. Daarbij zal ik door enkele voorbeelden uit te lichten tevens enige aandacht besteden aan de wijze waarop uit confessionele hoek in pamfletten op deze ontwikkelingen is gereageerd, en hoe deze reacties dienen te worden geïnterpreteerd.¹¹⁹

Gedurende het Eerste Stadhoudersloze tijdperk hebben verschillende gereformeerden, precies zoals Jill Stern heeft opgemerkt, hun onvrede geuit over de Vrede van Munster met het katholieke Spanje. Anders dan het betoog van Stern doet vermoeden betekende de wens om de strijd tegen de vijanden van het Gereformeerde geloof te hervatten echter niet per definitie een verlangen tot terugkeer naar de chaos van de 16de en vroeg 17de eeuwse Godsdienstoorlogen. Tijdens de Eerste en Tweede Engelse oorlog zijn er dan ook zowel orthodoxe predikanten geweest die zich in pamfletten tegen of die zich voor het buitenlandse beleid van de nieuwe publieke orde hebben uitgesproken – in beide gevallen zonder daarbij de eigen gereformeerde identiteit te niet te doen. Het feit dat in de 17de eeuw – zoals in het vorige hoofdstuk uitgebreid is aangetoond – binnen de Nederlandse Gereformeerde Kerk geen consensus bestond over de wijze waarop moest worden omgegaan met andersgelovigen, betekent dat we niet vreemd moeten opkijken dat ook inzake de buitenlandse politiek verdeeldheid bestond. Niet alle Gereformeerden waren dezelfde mening toegedaan als het

¹¹⁹ Uit het historiografisch debat is gebleken dat het Rampjaar vaak is uitgelegd als Orangistische, democratische of factionele revolutie. In 1672 kwam – daar zijn de meeste historici het over eens – een einde aan een langdurige politieke partijstrijd die was ontstaan tijdens de laatste fase van de Nederlandse Opstand. Hoewel ik in deze masterthesis in het bijzonder de religieuze inhoud van de pamfletten uit deze periode nader aan het licht wil brengen, kan niet ontkend worden dat het Rampjaar inderdaad een lange voorgeschiedenis heeft gehad welke slechts zijdelings met de kerkgeschiedenis is verbonden. In dit hoofdstuk wil ik daarom een kort overzicht schetsen van de belangrijkste politieke ontwikkelingen die aan de basis hebben gestaan van de gebeurtenissen die zich in 1672 voltrokken. De oorlogsverklaringen van Engeland, Frankrijk, Münster en Keulen in het voorjaar, en de daarop volgende oproeren in de zomer, kunnen namelijk niet los gezien worden van eerdere internationale spanningen en conflicten in het voorgaande Eerste Stadhoudersloze tijdperk.

ging om de verspreiding van de eigen 'ware religie' in het buitenland. Waar sommige fanatici als ware martelaren alle religieuze onderdrukking – volgens hen de enige reden waarom niet alle mensen het gereformeerde geloof praktiseerden – wilden uitbannen, waren er ook confessionelen die de eigen veiligheid vooropstelden.

Jill Stern heeft eveneens geconstateerd dat niet al de door haar onderzochte Orthodox Gereformeerde pamfletten eensgezind waren in hun perceptie van de buitenlandse politiek, maar zij heeft mijns inziens de achterliggende redenen en uiteindelijke gevolgen hiervan niet voldoende overzien. Daarom prefereer ik hieronder gebruik te maken van een ooit onder de hoede van Pieter Geyl vervaardigd proefschrift van de heer M.Th. Uit den Bogaard, getiteld *De Gereformeerden en Oranje tijdens het eerste Stadhoudersloze tijdperk*. In dit in 1955 gepubliceerde boek heeft de auteur, die hierna jammer genoeg nooit meer een historische publicatie heeft uitgegeven, op een tamelijk voorzichtig en beschrijvende wijze aangetoond hoe de Nederlandse gereformeerden en de Prins van Oranje in hun belangen in de jaren voorafgaand aan 1672 door ontwikkelingen in de buitenlandse politiek langzaam na elkaar waren gekomen.¹²⁰ Uit den Bogaards analyse kenmerkt zich echter niet zozeer door een duidelijke conclusie. Zijn boek leest meer als een chronologisch overzicht van de verschillende reacties van de Gereformeerden in de door hem onderzochte periode. Mijns inziens blijkt hieruit – overigens zonder dat Uit den Bogaard dit zelf opmerkt – dat de Gereformeerden in de periode voorafgaand aan het Rampjaar een veel meer diepgaande en dynamische perceptie van de internationale politiek hadden ontwikkeld dan Jill Stern het heeft doen voorkomen. Terwijl Orangisme op den duur ook katholieken en vrijdenkers wist aan te spreken omwille van de vermeende gematigdheid van Willem de Zwijger en Fredrik Hendrik, lukte het sommige Gereformeerden tot op zekere hoogte ook om hun standpunt acceptabel te maken voor een breder publiek.¹²¹

Nieuwe politieke verhoudingen

In het Eerste Stadhoudersloze tijdperk werden de Gereformeerden als gevolg van ontwikkelingen in de internationale politiek herhaaldelijk voor een blok gezet. Het afzweren van het stadhouderschap

¹²⁰ In tegenstelling tot wat men wellicht zou verwachten hebben auteurs als Jill Stern en Jonathan Israel echter nooit naar dit werk gerefereerd. Aangezien de auteur zich met betrekking tot de pamfletten van het Rampjaar bij de conclusies van zijn leermeester Geyl aansloot, heb ik dit werk in het bovenstaande historiografisch debat dan ook niet expliciet hoeven te behandelen. Uit den Bogaard schrijft namelijk: 'De tot waanzin opgezweepte massa, van wier geestestoestand tal van blauwboekjes getuigen, kan men zeker niet met de naam 'Gereformeerd' kwalificeren, zonder aan dat woord zijn eigenlijke betekenis te ontnemen.' - M. Th. Uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het eerste Stadhoudersloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 251.

¹²¹ Evenals in het vorige hoofdstuk is het ook in dit hoofdstuk niet mijn bedoeling een compleet historiografisch overzicht te geven. Met betrekking tot de pamfletten van het Rampjaar is dit in feite ook reeds gebeurd. In dit hoofdstuk wil ik bij wijze van een introducerend overzicht de te behandelen pamfletten van een context voorzien. Ik heb hiervoor met name gebruik gemaakt van het overzichtswerk van de geschiedenis van de Nederlandse Republiek van Jonathan Israel. Met betrekking tot de positie van de stadhouder in de periode voorafgaand aan het Eerste Stadhoudersloze tijdperk heeft Simon Groenvelds boek over het prinselijk beleg van Amsterdam in 1650 zich een handige bron getoond. Bij de beschrijving van seculiere theorieën om internationaal orde te verkrijgen heb ik mij tot slot laten leiden door de politiek theoretische bevindingen van Martin van Gelderen. – Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996); Simon Groenveld, *De Prins voor Amsterdam. Reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650* (Bussum 1967); Martin van Gelderen, 'Universal Monarchy, The Rights of War and Peace and the Balance of Power: Europe's Quest for Civil Order', in Bo Strath, Hans-Ake Persson (ed.), *Reflections on Europe. Defining a Political Order in Time and Space* (Brussels 2007) 49-71.

betekende namelijk dat andere belangen dan strikt confessionele de dienst uit gingen maken. De meeste historici zijn het er over eens dat, hoewel in de opstandige Nederlandse gewesten nooit een soeverein vorst aan de macht was gekomen, onder het bewind van stadhouder Maurits zich desalniettemin een besluitvormings systeem had ontwikkeld waarbinnen het Huis van Oranje doormiddel van patronage verhoudingen sterk de dienst uitmaakte. Zeker sedert de staatsgreep van 1618 kan er op zijn minst van een monarchaal element in het bestuur van de Republiek worden gesproken. De invloeden, belangen en bevoegdheden van de Oranjes waren echter met name geconcentreerd op militair gebied. Het waren daarom hun van oudsher grootste concurrenten – de meer economisch geïnteresseerde regenten uit Holland – die het voortouw namen bij de vredesbesprekingen in Munster. Het succes van deze onderhandelingen resulteerden reeds in het laatste jaar van het bewind van Frederik Hendrik in de eerste barsten in de machtsbasis van de stadhouder. Willem II zorgde vanaf zijn aantreden in 1647 voor een kortstondig herstel van de oude situatie maar de zaak escaleerde toen de Vrede van Münster alsnog gesloten werd en Holland, en in het bijzonder het rijke Amsterdam, haar aanzienlijke aandeel in de financiële ondersteuning van het stadhouderlijk leger drastisch wilde verlagen. In 1650 ging de stadhouder zelfs over tot een belegering van de stad Amsterdam in de hoop de Hollandse regenten door deze intimidatie op de knieën te krijgen. Deze actie leek aanvankelijk nog enigszins succesvol uit te pakken.¹²²

Het vroegtijdig overlijden van Willem II later dat jaar zorgde er echter voor dat van diens plannen om de oorlog met Spanje en het oude bondgenootschap met Frankrijk te hervatten en de gevallen Engelse koning Charles II, met wie de stadhouder nauwe familiebanden onderhield, opnieuw op de troon te zetten, uiteindelijk niets is terecht gekomen. Er was bovendien geen duidelijke opvolger voor het stadhouderschap: Willems enige zoon en erfgenaam – de latere Willem III – werd pas enkele dagen na het overlijden geboren. De Hollandse regenten wisten de rest van de Republiek er vervolgens van te overtuigen voorlopig geen nieuwe stadhouder aan te stellen, en na een lang debat werden deze nieuwe machtsverhoudingen in de Grote Vergadering van 1651 uiteindelijk bevestigd. Onmiddellijk werden verscheidene tegenstanders van het vroegere stadhouderlijke bewind vrijgelaten uit Slot Louvestijn waar zij gevangen waren gezet. Vanaf nu domineerden de Hollandse regenten de Nederlandse politiek. Zoals in de vorige hoofdstukken ook al eens aan bod is gekomen, zou onder tegenstanders van dit nieuwe bewind desalniettemin met weemoed worden teruggedacht aan de Oranjes van weleer. Het Eerste Stadhouderloze tijdperk – door tijdgenoten ook wel de periode van de Ware Vrijheid genoemd – was aangebroken, maar dit betekende allerminst dat de politieke situatie vrij van spanningen was. Ontwikkelingen in de internationale politiek zouden het Hollandse leiderschap in de komende twee decennia herhaaldelijk ondermijnen.¹²³

Het eerste probleem vormde buurland Engeland. Dat land was in de voorafgaande jaren geteisterd door een hevige burgeroorlog, waardoor haar economische positie ernstig was verslechterd. Er was ooit een tijd geweest waarin Engelse schepen veel handel dreven in het Oostzeegebied, maar hier hadden de Nederlanders al eerder een dominantie afgedwongen. Na 1630 werd dit echter goedge maakt doordat Engeland gebruik kon maken van het Spaanse verbod op Nederlandse schepen in de Middellandse Zee. Door interne spanningen tussen koning en parlement enerzijds, en de Nederlandse vrede met Spanje anderzijds, werd deze Zuid-Europese handel geleidelijk aan echter

¹²² Simon Groenveld, *De Prins voor Amsterdam. Reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650* (Bussum 1967) 5-31.

¹²³ Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 771-784.

ook overgenomen door kooplieden uit de Republiek, en de betreffende producten werden zelfs in Nederlandse schepen naar de Engelse havens vervoerd. Nadat koning Charles I was terechtgesteld, en de rust begin jaren '50 onder het dictatoriale bewind van Oliver Cromwell enigszins begon terug te keren, ontstond er grote onvrede onder Engelse handelaren en schippers over het Nederlandse, en dan met name Hollandse, handelsoverwicht. Nadat jarenlange politieke onderhandelingen over een nauwer samengaan van Engeland en de Republiek in een door Cromwell gewenst protestants machtsblok stuk liepen door de starre houding van de Hollandse regentenpartij, sloeg deze onvrede over in een enigszins vijandige houding. In augustus 1651 werd door het Engelse parlement de Acte van Navigatie aangenomen. Al het Nederlandse vervoer van Zuid-Europese producten naar Engelse havens werd verboden, evenals de pas opgebloeide Nederlandse handel met de Engelse koloniën in het Caraïbische gebied. In de Republiek werd deze wet vanzelfsprekend niet in dank ontvangen, maar ze vormde niet de directe aanleiding voor de Eerste Engelse Oorlog. Het feit dat Nederlandse koopvaardij schepen echter in toenemende mate door Engelse patrouilles werden geënterd in door Engeland geclaimde wateren, kon daarentegen niet langer worden genegeerd. Na een kleine 'defensieve' schermutseling van luitenant-admiraal Maarten Harpertsz. Tromp was het uiteindelijk Engeland dat op 10 juli 1652 als eerste de oorlog verklaarde.¹²⁴

Een reeks bloedige zeeslagen volgde met aan beide zijden heftige verliezen. Toen het echter bleek dat de sedert de Nederlandse Opstand enigszins ontmantelde Nederlandse vloot niet in staat was om de tegenstander in een directe confrontatie te verslaan, sloeg de aanvankelijk hoopvol gestemde Nederlandse publieke opinie geleidelijk aan om in een betoog voor beëindiging van het conflict. De Engelse vloot leek de strijd om de Noordzee zelfs te gaan winnen. Tegenstanders van het bewind van de Hollandse regenten grepen hun kans en er waren verschillenden – waaronder ook veel Gereformeerden – die de terugkeer van het stadhouderschap onder het Oranje huis verlangden. Het was duidelijk geworden dat een snelle overwinning die de Engelse Republikeinen kon verdrijven – bijvoorbeeld ten gunste van de in ballingschap levende en aan de Oranjes verwante Charles II – er niet van zou komen. De enige reden dat de Republiek de oorlog niet verloor lag in het feit dat Holland via een bondgenootschap met Denemarken in staat was om de Engelse handel door de Sont volledig lam te leggen. Daarnaast werd in de Middellandse Zee een uit de Levant afkomstige Engelse retourvloot door Nederlandse schepen buigemaakt en zorgde de Indische heerschappij van de VOC voor uitsluiting van Engelse handelsschepen in grote delen van Azië. Op 8 mei 1654 werd daarom door twee uitgeputte partijen de vrede getekend. De economische machtsbalans van voor de oorlog werd niet gewijzigd, maar de Acte van Navigatie van 1651 werd niet teruggedraaid. Daarnaast werd Johan de Witt, de man die in 1653 het raadspenionarijsschap van Holland op zich genomen had, 'gedwongen' om de Acte van Seclusie te tekenen, waardoor aan het Republikeinse Engeland werd beloofd de Prins van Oranje nooit tot stadhouder te benoemen. Toen deze aanvankelijk geheime clause publieke bekendheid verkreeg riep dit wederom grote verontwaardiging op onder de tegenstanders van de Hollandse regenten. Cromwell zou desalniettemin nooit een vriend worden van De Witt en de spanningen tussen beider landen bleven bestaan.¹²⁵

De restauratie van de Stuart monarchie in Engeland in 1660 had aanvankelijk veel hoop gebracht op verbetering van de relaties met Engeland. Tegenstanders van het regentenregiem hoopten dat de nieuwe koning de Prins van Oranje aan het stadhouderschap zou helpen, terwijl De Witt en de zijnen

¹²⁴ Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 784-787.

¹²⁵ Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 787-800.

rekenden op een intrekking van de Acte van Navigatie. Vanuit de Republiek werden vele giften gezonden ter felicitatie van de monarch. Johan de Witt zag zich later zelfs gedwongen de Prins van Oranje tot 'kind van de staat' te benoemen en beloofde dat deze bij meerderjarigheid zitting mocht nemen in de Raad van State. Spoedig bleek echter dat Charles II het economische beleid van Cromwell wilde voortzetten, en hij eiste bovendien schadevergoedingen voor VOC interventies in Indië. In plaats van afnemen, liepen de spanningen tussen de Republiek en Engeland juist steeds meer op. In het voorjaar van 1665 werd door de Engelsen officieel de oorlog afgekondigd, waarna het scenario van de Eerste Engelse Oorlog zich herhaalde. Nu was de vloot van de Republiek echter sterker dan tijdens de vorige confrontatie tussen beide landen, en ondanks enkele verliezen en een lastig bondgenootschap tussen Charles II en de bisschop van Münster, lukte het admiraal Michiel de Ruyter om de slag om de Noordzee in zijn beroemde tocht naar Chatham in het voordeel van de Nederlanders te doen uitpakken. Door het aan het licht komen van de affaire van Henri Buat – een orangist die door verraad met Engeland het Hollandse regentenregiem omver wilde werpen – werd de positie van Johan de Witt ten opzichte van zijn tegenstanders in eigen land bovendien iets verstevigd. Engeland zag zich gedwongen om in juli 1667 te Breda een vernederende vrede te ondertekenen. De Acte van Navigatie werd eindelijk versoepeld door de Duitse landen als natuurlijk economisch achterland van de Republiek te beschouwen.¹²⁶

De Gereformeerden in het nauw gedreven

Voor de Gereformeerden vormden Engels-Nederlandse oorlogen, en dan met name de eerste van de twee, een ware ramp! Dit betekende immers dat de Republiek in een strijd verwickeld raakte met een land dat, hoewel de kerkorganisatie aldaar anders geregeld was, eveneens als Gereformeerd geclassificeerd werd. Vanwege de populariteit van Engelse religieuze literatuur is het bovendien niet vreemd dat er onder veel Nederlandse gelovigen een groot verwantschaps gevoel bestond ten opzichte van overzee. De zaak werd nog eens extra ingewikkeld gemaakt door het feit dat de Engelsen in 1649 hun rechtmatige koning ter dood hadden veroordeeld, de eenheid van de Anglicaanse kerkorganisatie vaarwel hadden gezegd, en sedertdien eveneens als een republiek door het leven gingen, waar allerlei protestantse sekten publiekelijk godsdienstvrijheid bezaten. Dit stelde de Nederlandse Gereformeerde begin jaren '50 voor een lastige keuze: moest men Engeland als geloofsgenoot beschouwen en de oorlog tussen beide landen afwijzen, of dienden de Engelsen – door een contemporaine observant beschreven als 'Puriteynen, Brunisten, Independenten, Mennisten, ja een deel Godloose Socinianen'¹²⁷ – vanwege hun bedreiging voor de Nederlandse vrijheid bestreden te worden?

M.Th. Uit den Bogaard heeft er in zijn boek *De Gereformeerden en Oranje tijdens het Eerste Stadhoudersloze tijdperk* op gewezen dat predikanten reeds voor de aanvang van de oorlog van mening verschilden over de positie die tegenover Engeland ingenomen diende te worden. Voor sommige Gereformeerden waren de Engelsen door God gezonden bestrijders van de gehate eigen regentenpartij, anderen legden een verband tussen de tegenstanders in deze oorlog en de Roomsden tijdens de Bartholomeusnacht van 1572. Uit den Bogaard wijst erop dat, waar de Nederlandse

¹²⁶ Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 844-857.

¹²⁷ *Veen-boers |praetjen, tusschen drie gebuyren kees, laep en Syme [...] raeckende den tegenwoordigen staet der Vereenighde Nederlandtse Provintien, ende 'tParlement van Engelandt* (1652) knuttel 7235; geciteerd vanuit M.Th. uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het Eerste Stadhoudersloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 116.

overheid aanvankelijk nog hoopte een militaire confrontatie te voorkomen, een predikant als Ds. Stermont zich in het voorjaar van 1652 – als reactie op enkele collega's die niet onwelwillend stonden tegen de door de Engelse Republikeinen beoogde coalitie met Nederland – al sterk uitsprak tegen de Engelse koningsmoordenaars, die hij verweet de eenheid binnen de (internationale) Gereformeerde Kerk te bedreigen waardoor zij in feite vergelijkbaar waren met alle dienaren van het Roomse Babel.¹²⁸ Hierop werd hij door de Staten van Holland een maand geschorst. Uit een later anoniem gepubliceerd pamflet dat aan dezelfde Stermont is toegeschreven blijkt dat deze predikant een royalistische sympathie koesterde. De terugkeer van de in ballingschap levende Charles II zou het einde der sektariërs betekenen, en Stermont pleitte daarom voor een Nederlandse interventie om de Stuart monarchie te herstellen.¹²⁹ Uit den Bogaard heeft deze opruiende stelling uiteindelijk zelfs omschreven als een legitimistische omwerking van wat in *de Vindiciae Contra Tyrannos* al werd verdedigd.¹³⁰

Ook na de Engelse oorlogsverklaring bleef Stermonts stellingname omstreden, en toen de Nederlandse overheid in de loop van de oorlog meer wilde aansturen op vrede met Engeland werd ze helemaal moeilijk houdbaar. Een staatsgezinde pamflettist merkte op: 'Maar desen Lasteraar, wat redenen konne hem bewegen om soo syn Souverain te lasteren? ...Wat kan hier anders de oorsaek van syn, als een bitteren haet tegen syn hooge Overheyt, of een loon, hem by syn Hoogheyt of die van sijn huys toegeseyt, om te prediken na haer welgevallen?'¹³¹ Evenals van andere Gereformeerden is het bekend dat Stermont met weemoed terugdacht aan de oorlog met Spanje onder de succesvolle militaire leiding van de Prins van Oranje – nota bene een familielid van Charles II. Zijn pamflet is dan ook te lezen als een beschuldiging aan het adres van de regentenregering, dat die zich te vriendelijk ten opzichte van andere staten op stelde. In lijn met dit standpunt doken er in het publieke debat in deze periode ook verscheidene pleidooien op voor de herinvoering van het militaire leiderschap van het Oranje huis. Niet alleen Engeland, Frankrijk en Spanje, maar ook de Nederlandse regenten, werden hierbij allen als vijanden van de ware Gereformeerde religie gezien. Allen waren zij onderdeel van wat ook wel een Paaps moordverbond werd genoemd. Het meest felle en vurige betoog dat deze stelling propageerde vormde het anoniem uitgebrachte pamflet *de Ondeckinghe van den nederlandschen Cancker* uit 1653, welke door Aitzema ookwel als het fameus pasquil is aangeduid.¹³²

'Men hoort deze quade Regenten, als ze vrij zijn, veel spreken van den ouden Heer, dat de noodt ons wel dwingen sal tot hem weer te keeren, daer sy 't op aen-leggen ... zijn 't (= die regenten) geen Verraders van haer Vaderlant, die alle Papisten en Spaens-gesinde so carresseeren?' Die regenten zijn bovendien 'grootte voor-standers van

¹²⁸ Het gaat hier om een preek van Ds. Stermont die werd gepreikt op 10 maart 1652. Uit den Bogaard meldt dat de preek ons is bewaard in de bundel *Geloutert Silver in een Aerden Smelt-kroes, in verscheydene predicatien voorgestelt* (Amsterdam 1666). – M.Th. uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het Eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 105.

¹²⁹ Jacobus Stermont, *Eenvoudich advys om met de meeste spoet ende de minste schade te gheraken uyt den schadelicken oorloch met Engelant* (1652) knuttel 7257.

¹³⁰ M.Th. uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het Eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 112.

¹³¹ *Consideratien / op eenige resolutien genomen by de [...] Staten van Holland ende VVest-Vriesland, tegens eenige predikanten in den Hage: ende specialijk tegen Jacob Stermond* (1652) knuttel 7325; geciteerd via: M.Th. uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het Eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 124.

¹³² M.Th. uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het Eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 104-112.

*Barneveldt en de gheheele Arminiaensche factie, die in 't Jaar van 18 en 19 de Gereformeerde Religie uyt het Landt meynden te bannen, de Prince van Orangien, Prins Maurits te vermoorden, met de Apingaert aan te spannen, de Paepsche Religie opentlijck toe te laten, de Burghers haer Privilegien te ontnemen.' Deze regenten willen de Staten-Generaal geheel afschaffen, de religie plaatselijk regelen, ja de Rooms en zelfs de vrijheid van godsdienst oefening geven. Prins Willem II voorzag, dat zij zijn huis wilden te gronde richten om daarna, in samenwerking met Engeland, in de Republiek geheel heer en meester te worden. Maar 'dat genereus en nobel Jongh-bloet' heeft zich 'aengheset' ... om Amsterdam van deze heren te verlossen. Nu heulen de regenten met Engeland, zoals eertijds met Spanje! Er zijn twee geneesmiddelen nodig: herstel van het oude geloof en 'Vorders is tot ons behout noodich, datmen de Regeeringhe in haer ouden Staet brenge, op de oude Forme; doe waren wy geluckigh, nu ongeluckigh: doe was de Regeeringhe binnen en buyten in hoogh-achtinghe, nu overal in verachtinge: doe voer yder wel, nu qualyck. En voor eerst so moeder nootsakelijck na den ouden voet een Capiteyn-Generaal gemaect worden, daer al de quade Heeren tegen woelen, als teghen de Doodt; waer wort erghens een Oorloge sonder Hooft gevoert?'*¹³³

Een meer genuanceerde Gereformeerde stellingname

Niet geheel onlogisch riepen pamfletten als de *Ondeckinghe van den nederlandschen Cancker* grote weerstand op bij meer staatsgezinde pamflettisten. In replieken werden de anti-Cromwelliaanse predikanten onder andere uitgemaakt voor 'Jesuitische Puritainen' en 'Schotse Roer-vincken'.¹³⁴ Gereformeerden die juist voor vrede met geloofsgenoten wilde preken om de nieuwe geloofsstrijd op een meer ordelijke manier te laten verlopen – niet in de minste plaats de invloedrijke hoogleraar Voetius in eigen persoon – waren door al deze onenigheid over de religieuze aard van Engeland gedwongen hun mede-gereformeerden in Nederland te overtuigen met meer genuanceerde en breder onderlegde argumenten. Was de Gereformeerde Kerk immers niet groter dan onze kleine Republiek? Was de Reformatie die nagestreefd behoorde te worden niet een beweging die de grenzen van politieke entiteiten overschreed, en vereiste zij daarom niet een beter uitgedachte tactiek? Een goed en illustratief voorbeeld van de stellingname binnen de Voetiaanse vleugel vormt de casus van de Goudse predikant Jacobus Sceperus, die van mening was dat de gevoerde oorlog feitelijk de verkeerde oorlog was – deze dominee is bovendien extra interessant omdat ook in 1672 en 1673 nog pamfletten van hem zijn verschenen.¹³⁵ Om niet onmiddellijk de woede van de overheid

¹³³ *Ondeckinghe |van den Nederlandtschen cancker waer mede't gheheele lichaem van onsen staet deerlijck is besmet* (1653) knuttel 7441; geparafraseerd door: M.Th. uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het Eerste Stadhoudersloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 121-122.

¹³⁴ Zie bijvoorbeeld: *Den Engelschen |duyvel ontdeekt door een botte schelm, in twaalf artikelen van Cromwels geloof: vyt-ghestrooydt teghens de Louvesteynsche heeren en hare adherenten* (1652) knuttel 7301; M.Th. uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het Eerste Stadhoudersloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 120-121.

¹³⁵ Aan Sceperus' Orangezindheid, en de daarbij behorende afkeer van het Hollandse regentenbeleid, hoeft niet te worden getwijfeld. Nog in 1646 had hij een boekje uitgegeven genaamd *Verbaesde verwonderingh der Castilianen, en danckbare vreughde der Vereen. Nederlanders over het innemen van ... Hulst en desselfs .. sterckten .. door .. Frederik Henrick*. Zoals de titel al doet vermoeden was het geschrift opgedragen aan de Oranje stadhouder, die de opstandige Republiek opnieuw een belangrijke overwinning had bezorgd. Sceperus verlangde indertijd net als veel tijdgenoten naar het einde van de slopende oorlog tegen de Spaanse koning. Over de manier om tot vrede te komen verschilde hij echter van mening met de Hollandse regenten die in Munster onderhandelingen aan het voeren waren. Gesterkt door de Nederlandse overwinning bij Hulst voorzag Sceperus een vrede waarbij alle onrecht van de Spaanse tirannie volledig rechtgezet zou worden, waarbij privilegiën en godsdienst volledig hersteld zouden worden. Niet een compromis, maar doorvechten moest men – juist nu het leger van de Prins al zo ver was gevorderd. 'Den hemel schijnt u Batavieren tot een Versekerde Vrede te willen helpen / niet door onderhandelinghe met Castilien, of middelinghe van Romen, ofte Venetien, binnen Munster, maer door uwe groote en vele Overwinningen / waer door uwen Staet versterckt / en uwen Vyant verswackt wordt.' – Jacobus Sceperus, *Verbaesde verwondering der Castilianen, en danckbare vreughde der Vereenighde Nederlanders over het innemen van de stad Hulst [...] door [...] Frederick Henrick* (1646) 143, knuttel 5216.

over zich heen te krijgen liet Sceperus in een pamflet uit 1653 de loffelijke verwijzingen naar het vroegere stadhouderschap grotendeels achterwege – in de eerste druk van het pamflet worden de Oranjes zelfs helemaal niet genoemd.¹³⁶ Zijn betoog nam, geheel in tegenstelling tot wat Jill Stern beweerde, de Vrede van Munster van 1648 juist als een uitgangspunt. De Nederlanders werden juist herinnerd aan de eigen verworven vrijheden, en deze moesten nu worden verdedigd met de intentie om de rust onder de Gereformeerde staten in Europa te herstellen.

*Ghedenckt / dat ghy / ten tijden van uwen Claudius Civilis, door Duytslandt ende Vranckrijck / zijt gheroemt geworden als Liefhebbers en Oorsaeckers van de Vrijhey. Tacit: Lib. 4. Historia. Dat ghy / neeves uwe geassocieerde Landschappen, Steeden, en aenhorighe Landen, soo onlanx / binnen Munster in Westphaelen, voor de ooren en ooghen der Gesanten by na van gansch Europa, verklaert ende erkent zijt voor Vrije en souveraine Staten, Provintien, Landen, ende Landschappen. Soude ghy dan uwe Vrije Ruggen laeten buygen, en tot Boogen, en Bruggen maecken van Slavernije / voor u Selven / ende uwe Buyren? Souden de Raets-Caemre van uwe Vrije Staeten begluert: en de Vrijhey van der selve Beraetslaeginghen onderkropen worden door Vremdelingen, welcke Nydich aen affgunstich zijn oover uwe Welvaert?*¹³⁷

In diens *Manasse tegen Ephraim* stelde Sceperus de oorlog tussen de Republiek en Engeland gelijk aan een Gereformeerde broedertwist, vergelijkbaar met het ongemeen tussen de Bijbelse broers Manasse en Ephraim. Hij verhaalde allereerst hoe Jacob ooit de jongste van beide broers voor de oudste had gezegend. Heden ten dage was het precies zo. Holland was als een Ephraim, oftewel de jongste broer die door God het meest begunstigd was in voorspoed. Engeland – Manasse in de vergelijking – was simpelweg jaloers op haar Gereformeerde medebroeders. Sceperus wijst erop dat Nederland niets schadelijks jegens Engeland gedaan had en altijd op vrede uit was geweest – de Republiek had de Engelsen zelfs niet terecht gewezen toen zij hun koning wilden doden. Engeland had dus, evenals de Bijbelse koning Benhadad, moedwillig een oorzaak gezocht om de Republiek aan te vallen en daarmee alle verwantschap en bestaande verdragen in de wind geslagen. Niets anders dan nijd en afgunst van de Engelsen waren de oorzaak van de ontstane oorlog.¹³⁸ Het was daarom niet zo dat Sceperus idee van de vrede inhield dat Nederland zich zo maar over moest geven aan de vijand. De eisen op basis waarvan Engeland over een beëindiging van haar wapengekletter wilde praten waren volgens hem bijzonder onredelijk. De Goudse predikant was geenszins een voorstander van de coalitie tussen Engeland en de Republiek – deze was bovenal niet doenlijk omdat aan beide zijden van de Noordzee andere gewoontes en gebruiken heersten die moeilijk met elkaar te verenigen waren.¹³⁹ De bezetting van enkele steden in Holland en Zeeland, alsmede schadevergoedingen en de opening van de Schelde waren daarnaast al helemaal onbespreekbaar.

¹³⁶ Uit den Bogaard heeft echter alleen naar de derde en vermeerderde druk van dit pamflet gekeken. Onder de pamfletnummer 7435 en 7436 zijn desalniettemin ook nog exemplaren van het betreffende pamflet van Sceperus (nummer 7437) te vinden. – M.Th. uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het Eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 124-125.

¹³⁷ Jacobus Sceperus, *Manasse teegen Ephraim: dat is Engelandt teegen Hollandt.* (1653) 21, knuttel 7437.

¹³⁸ Jacobus Sceperus, *Manasse teegen Ephraim: dat is Engelandt teegen Hollandt.* (1653) 17, knuttel 7437.

¹³⁹ 'Want hoe sulle die gheene coalesceren, die door de Zee gesyden in ael, in Leeven, en Manieren; in Burgerlijcke, en in Bloet-Rechten, in Schattinghen, Gelt-Vindinghen, en andere Oplaegen; in het bestieren van de kercke en andere Kerckelijcke Ghebruycken en Ghewoonten, verscheyden zijn. Oock hoe souden de Kercken deeser Landen Coaleseren willen / met soodaenighe / welcke in ghevoelen ontkent de Verborghentheeden van den Christelijcken Gods-dienst, en het ghebruyck der H: Sacramenten, bedenckelijck, en met recht van Nieuwigheeden, ende Kettereijen verdacht zijn? Meede / hoe sou het Vrije Volck van het Vereenight Neederlandt, ghewent zijde aen die minsaeme en Vaderlijcke Regieringe der Staten, Coalesceren willen / off kunnen / met een Volck / welcks Wetten so streng, so heersh, so Slaeffachtich en tegens den Aert van Vrye Borsten so strijdich, en so dwers zijn?' – Jacobus Sceperus, *Manasse teegen Ephraim: dat is Engelandt teegen Hollandt* (1653) 24, knuttel 7437.

Sceperus maande de Nederlanders daarom aan door te blijven vechten en zich te blijven verdedigen, totdat God de Engelsen zou doen laten inzien dat zij fout bezig waren. Hierbij waarschuwde hij voor het gevaar van valse profeten. De voorspellingen van William Lilly, die op dat moment in het Engelse en Nederlandse publieke debat werden verspreid, verkondigden volgens Sceperus niets anders dan de tot chaos en verdeeldheid aanzettende preken van Thomas Muntzer in de Boerenoorlog van 1525, dan de Wederdopers in het Munster van 1534 of de Koran van de Arabische profeet Mohammed. Men moest niet luisteren naar deze valse profeten, dromers en geestdrijvers. Zij hadden slechts loze woorden van een Nieuwe Wereld, verachtten elke vorm van orde en overheid, en speelden – al dan niet moedwillig – de werkelijke tegenstanders van de Gereformeerden in de kaart: de katholieken en dan bovenal Spanje.¹⁴⁰ Sceperus kwam op deze manier tot een argument dat hij in 1666, tijdens de Tweede Engels-Nederlandse Oorlog, moeiteloos – en zonder dat de overheid het pamflet verbod – kon herhalen. Gesterkt door de hoop dat de Engelsen als gevolg van de Grote Brand in Londen – in Puriteinse leest geïnterpreteerd als een teken van God – de eigen waanzin zouden inzien, bracht de Goudse predikant ook tijdens dat conflict een politiek pamflet uit.

Immers behoorde Engelant soo wel als Hollant, en Hollant so wel als Engelant te kunnen sien haer eygen dwaesheynt in het voeren en aenhouden van desen wederzijtschen Broeder-krijg: waer inne sy / ten dienste van wederzijts Vijanden, tegens elckanderen uyt voeren 't geene vyanden noyt tegens d'eene of d'ander / tegens byden / konden of vermochten. Campanella Lib. De Monarchia Hispanica, Cap. 25. Seyt / Het is seecker en geweis, dat den Koninck van Spangjen seer haest soude kunnen een Monarch worden van gansch Europa, en van een groot gedeelte der nieuwe Weerelt, inden hy maer Engelant en Nederlant dwingen kon. Maer om daer toe te geraecken, so wijst Campanella dit middel aen / seggende ter gemelde plaetse / Voor al moet den Koninck daer op toeleggen, dat hy de krachten der Engeschen verbreke: en om 't selve te verrichten, soo soudent alleen de Schepen van Hollant en Frieslant genoegsaem zijn: so deselve maer tegens de Engsche Vlooten wierden aengevoerd. Ende Cap. 19 seyt Campanella aldus / De Spanjaert behoeft niet te vresen voor Vranckrijk; en noch veel minder voor de Engelsche welcke besloten zijn in een Eylant. En wat verder syt hij / alleen moet Spanjen verhoeden, dat Engelant hare Scheeps-macht niet en voege of vereenige met de Scheeps-macht der Hollanders, Denen, Noorwegers, en Danzikers: want, als dat gheschiede, soo soudent sy geheel Spanjen in nemen kunnen. Doch vermits die Volckeren verschillende zijn in Godsdienst: en den Coninck van Spanjen seer behendelijck zaet van oneenichheynt onder deselve weet te stroyen; soo en is niet seer te duchten, datse hare Machten vereenigen sullen.¹⁴¹

Overeenkomsten met seculiere politieke theorievorming

Het boek *De Monarchia Hispanica* van Thomas Campanella getuigde er volgens Sceperus van dat de Spaanse koning sedert de begindagen van de Nederlandse opstand van zin was geweest Engeland en Nederland tegen elkaar uit te spelen, aangezien op die manier de enige obstakels die hem weerhielden van een heerschappij over gans Europa van zelf zouden verdwijnen. Door te verwijzen naar deze retoriek van universele monarchie plaatste Sceperus zijn betoog – of in ieder geval sloot het hierbij aan – tevens in de traditie van wat de historicus Martin van Gelderen heeft genoemd 'Europe's quest for civil order'.¹⁴² Na het uiteenvallen van de Europese Christenheid ten tijde van de

¹⁴⁰ Jacobus Sceperus, *Manasse teegen Ephraim: dat is Engelandt teegen Hollandt.* (1653) 33-56, knuttel 7437.

¹⁴¹ Jacobus Sceperus, *Juda en Israel teegens Benjamin. Mitsgaders Engelant teegen Hollant* (1666) 47, knuttel 9389.

¹⁴² In tegenstelling tot wat Tony Claydon onlangs heeft beweerd, heeft de argumentatie van universele monarchie een niet-religieuze achtergrond. Het Romeinse keizerschap was oorspronkelijk namelijk vergezeld van een juridische claim op universele en absolute heerschappij, omdat alleen zo de orde binnen de samenleving gewaarborgd kon blijven. Toen het keizerschap in de Middeleeuwen opnieuw werd ingesteld gebruikten verschillende keizers deze claim om hun machtsbasis te funderen en uit te breiden. Verschillende steden, lokale heersers, en ook de kerk, hadden zich hier echter (over het algemeen) succesvol tegen weten te verzetten, door zich te beroepen op verworven rechten en privileges. Pas in de late 16de eeuw – toen Filips II

Reformatie in de vroege 16de eeuw hadden politieke denkers en staatslieden verschillende ‘seculiere’ theorieën en praktijken ontwikkeld om opnieuw (morele) orde te creëren in de menselijke samenleving. In de eerste plaats hadden mannen als Francisco Suarez, Jean Bodin, Justus Lipsius en Thomas Hobbes ervoor gepleit alle macht in de handen van één absolute monarch te leggen, die ongebonden kon bepalen wat zijn onderdanen wel en niet was toegestaan. Zelfs Maarten Luther in eigen persoon had na de verschrikkingen van de Boerenoorlog in Duitsland zijn goedkeuring gegeven aan vorstelijke inmenging in religieuze zaken. Op internationaal terrein betekende dit echter een Machiavellistische ‘raison d’état’ politiek die er louter op gericht was de eigen staat in rust te laten verkeren. De vredesverdragen van Munster en Osnabrück uit 1648 worden door Van Gelderen daarom in verband gebracht met een tweede ‘nieuwe’ manier om orde te verkrijgen, namelijk het internationaal recht. Er bestonden in de late Middeleeuwen reeds verschillende interstatelijke verdragen waarin afspraken schriftelijk waren vastgelegd, maar door het toegewijde werk van juristen als Hugo Grotius had zich halverwege de 17de eeuw een complete rechtstraditie ontwikkeld waarbinnen de ‘Hobbesian state of nature’ tussen verschillende soevereine staten afgewezen werd door te stellen dat er universele wetten van oorlog en vrede bestonden die waren gebaseerd op het natuurrecht. Voorstanders van deze constitutionalistische overtuiging gingen er vanuit dat wanneer alle mensen zich zouden onderwerpen aan de rede, dat zij dan deze universele wetten zouden naleven waardoor vrede morele eenheid als vanzelfsprekend gehandhaafd zouden blijven. Tot slot heeft Van Gelderen een laatste groep onderscheiden die het mogelijk achtte orde en voorspoed te verkrijgen door een zogenaamde ‘balance of power’, waarbij de interessen en belangen van verschillende landen of sociale groepen tegenover elkaar werden afgewogen zodat er een status-quo ontstond die voor iedereen draaglijk was. Dit was de oplossing van ‘political economy’ die door republikeinen in kleine landen gebruikt werd om op basis van handelsbelangen de machtspolitiek van absolute vorsten af te wijzen. Orde kon namelijk alleen verkregen worden als iedere bestuurder of ieder land hier baat bij had – het streven naar een Universele Monarchie was volgens mannen als Pieter de la Court, en later Petrus Valkenier en Slingsby Bethel, van wie bekend is dat zij zich sterk tegen het opkomende Franse expansiebeleid van Lodewijk XIV hebben verzet, dan ook uit den boze.¹⁴³

zijn vader Karel V opvolgde als koning van Spanje en heer der Nederlanden, terwijl de keizerstitel naar zijn oom Ferdinand ging – had de claim op universaliteit een sterk religieus karakter gekregen. Geïnspireerd door het Bijbelboek *Samuel*, probeerde de Spaanse kroon zich toentertijd voor te doen als de langverwachte ‘Vijfde Monarchie’ om zo haar wereldrijk en vergaande centralisatie politiek in het kader van de Contra-Reformatie te kunnen legitimeren. Als reactie hierop waren er tijdens de Nederlandse Opstand verschillende Gereformeerden geweest die Filips II, net als de Roomse Paus, hadden vergeleken met de Antichrist, omdat hij probeerde de vrijheid van consciëntie aan te tasten – de Spaanse koning probeerde immers op duivelse wijze invloed uit te oefenen op de menselijke ziel van zijn onderdanen! Veel Nederlanders probeerden de koninklijke claims echter ook toen nog in haar oorspronkelijke juridische vorm te weerleggen. Willem van Oranjes *Apologie* leest bijvoorbeeld meer als een beklag van Fillips’ schending van de privileges en vrijheden, welke de economisch welvarende Nederlanden in de loop der eeuwen hadden verkregen in ruil voor belastingverhoging. Er bestond namelijk een vrees dat de Nederlanden op een zelfde manier zouden worden uitgebuit als de Spaanse koloniën in Amerika, en dat kon niet worden getolereerd. – Martin van Gelderen, ‘Universal Monarchy, The Rights of War and Peace and the Balance of Power: Europe’s Quest for Civil Order’, in Bo Strath, Hans-Ake Persson (ed.), *Reflections on Europe. Defining a Political Order in Time and Space* (Brussels 2007) 56; zie voor Claydon’s bewering van de religieuze oorsprong van deze retoriek: Tony Claydon, *Europe and the Making of England 1660-1760* (Cambridge 2007) 189-192.

¹⁴³ Martin van Gelderen, ‘Universal Monarchy, The Rights of War and Peace and the Balance of Power: Europe’s Quest for Civil Order’, in Bo Strath, Hans-Ake Persson (ed.), *Reflections on Europe. Defining a Political Order in Time and Space* (Brussels 2007) 49-71.

De Gereformeerden opnieuw in het nauw gedreven

Door de bestaande 'niet-confessionele' publieke orde als uitgangspunt te nemen was Sceperus – hoewel met moeite zoals in het volgende hoofdstuk nog zal blijken – in zijn pamfletten over de Eerste en Tweede Engels-Nederlandse oorlogen erin geslaagd een enigszins acceptabel Gereformeerd geluid ten gehore te laten brengen. Weldra zouden zich echter nieuwe ontwikkelingen voordoen, die de Gereformeerden opnieuw in het nauw zouden drijven. Door zowel historici als tijdgenoten is Johan de Witt immers een echte 'raison d'état-politicus' genoemd. Zijn concept van het staatsbelang, zo is onder meer uit de door hem geschreven *Deductie* op te maken, was republikeins – dat wil zeggen anti-monarchaal – en in grote mate verbonden met de belangen van de regentenelite van het gewest Holland. Hij verachtte territoriale expansie en was alleen bereid tot (militair) overheidsingrijpen als dit nodig was om de veiligheid van de staat en de vrije handel en scheepvaart te beschermen. Net als Sceperus was ook Johan de Witt in beginsel dus een tegenstander van een streven naar universele monarchie van andere staten. Deze instelling betekende dat de vloot na het debakel van de Eerste Engels-Nederlandse Oorlog weer werd verbeterd. Om de eigen zeehandel te beschermen was de Republiek in het vervolg van de jaren '50 zelfs actief betrokken bij de Noordse Oorlog in het Oostzeegebied, en werden buiten Europa verscheidene koloniale conflicten met geweld beslecht. Het landleger raakte daarentegen meer en meer verwaarloosd, omdat het Hollandse regentenregime uit Oostelijke richting weinig bedreiging verwachtte van de eigen handel en vrijheid. Tijdens grensgeschillen met het naburige prinsbisdom Munster kwam aan het licht dat de inlandse oost gewesten niet de middelen hadden om een sterke verdediging op te bouwen, terwijl veel Hollandse regenten te kennen gaven niet bereid te zijn tot financiële ondersteuning van een actieve interventiepolitiek in deze voor hen economisch onbelangrijke regio.

Toen de absolutistische Munsterse bisschop, Bernhard von Galen, in 1665 uiteindelijk Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland binnenviel was de Republiek (mede door hernieuwde strijd met Engeland) hierdoor echter niet bij machte om zich fatsoenlijk te verdedigen. Er moest Franse en Brandenburgse militaire steun aan te pas komen om de bisschop, die zelfs probeerde om Brabant te veroveren, terug te dringen.¹⁴⁴ Op deze manier werd pijnlijk duidelijk dat het Hollandse regentenbeleid zich in toenemende mate van grote delen van de bevolking van de Republiek vervreemde. Tegenstanders wensten militaire hervormingen en gingen – niet geheel onlogisch gezien het militaire karakter van het stadhouderschap en de daarmee verbonden positie van kapitein-generaal – een benoeming van de Prins van Oranje steeds meer beschouwen als de oplossing van hun problemen. Het feit dat Johan de Witt in 1663 de biddagpredikatie formule zodanig wijzigde dat niet meer voor de Oranjes gebeden mocht worden zal, evenals het in 1668 afgekondigde Eeuwig Edict dat het stadhouderschap voor eeuwig afschafte, dan ook bij meer mensen dan alleen de Orthodox Gereformeerden in de samenleving tot ergernis hebben geleid. Deze ideologische diversiteit onder Orangisten is recent onder meer benadrukt door Jill Stern. Hoewel Pieter Geyl de internationaal-religieuze context van de pamfletten van het Rampjaar grotendeels onderbelicht heeft gelaten, heeft hij mijns inziens dan ook gelijk gehad in zijn conclusie dat het uiteindelijke succes van Willem III in het terugkrijgen van de ambten die zijn vader hadden

¹⁴⁴ Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 800-816, 849-851, 866-76..

toebehoord in de zomer van 1672 mede door een politieke onvrede jegens het Hollandse regentenregiem dient te worden verklaard.¹⁴⁵

Vanaf 1659 hadden de Hollanders er namelijk een nieuw probleem bij gekregen. In dat jaar sloot het verzwakte Spanje eindelijk vrede met Frankrijk, met als gevolg dat de Zuidelijke Nederlanden enigszins gedemilitariseerd werden. Hiermee verdween de sterke buffer tussen de Republiek en het weer enigszins van interne verdeeldheid bekomen Frankrijk. Binnen korte tijd ontwikkelde het Franse landleger zich zelfs tot het machtigste van heel Europa. Er was voor Johan de Witt nu dus een extra grootmacht waar rekening mee gehouden diende te worden. Onmiddellijk werd daarom alles op alles gesteld om de sinds de Vrede van Munster enigszins bekoelde relaties met Frankrijk weer te verbeteren. In eerste instantie leek dit plan te slagen, want reeds in 1662 werd een officieel bondgenootschap gesloten met de Franse koning Lodewijk XIV. Frankrijk verleende ook daadwerkelijk militaire steun in het conflict met de bisschop van Munster, en tijdens de Tweede Engels-Nederlandse oorlog werd indirect bescheiden financiële steun verleend. Uit correspondenties is het ons thans bekend dat het voor enkele buitenlandse waarnemers al vroeg duidelijk werd dat Lodewijk XIV met name streefde naar een vriendschap met de Hollandse regentenpartij om hen tot een soort vazallen te kunnen maken. Jonathan Israel heeft opgemerkt dat in de Nederlandse pers desalniettemin lange tijd nog tamelijk positief over Frankrijk werd geschreven.¹⁴⁶

Pas in de loop van de jaren '60 ging het mis. Frankrijk streefde ernaar om de eigen handel en industrie te beschermen, en wilde de invoer van uit Nederland afkomstige producten daarom een halt toeroepen door het verhogen van importheffingen. Daarnaast bestond er onenigheid over de toekomst van de Spaanse Nederlanden. Tot grote ergernis van De Witt, die deze bufferstaat wilde behouden, probeerde Lodewijk XIV hier, bij wijze van een bruidsschat van zijn huwelijk met een dochter van Filips IV van Spanje, aanspraak op te maken. In 1667, in de laatste fase van de Tweede Engels-Nederlandse oorlog, viel hij het gebied zelfs met een leger binnen. Hoewel de Franse troepen niet ver oprukten zag men in Nederland spoedig de ernst van de zaak in en in 1668 werd de Triple Alliantie opgericht tussen de Republiek, Engeland en Zweden. Dit militaire bondgenootschap was bedoeld om te bemiddelen tussen Frankrijk en Spanje, waarmee de zaak enigszins kon worden gesust. Lodewijk XIV moet echter woedend geweest zijn omdat zijn plannen door Nederland waren gedwarsboemd. In deze zelfde periode werd (daarom) een reeks hoge importheffingen afgekondigd en het Franse economische beleid raakte er meer en meer op gericht om internationale handel in zowel het Oostzeegebied als buiten Europa van de Nederlanders af te pakken. Daarnaast werden bondgenootschappen gesloten met de prinsbisschoppen van Munster en Keulen, en in 1670 in het geheim zelfs met Engeland. Lodewijk XIV was, zo weten wij achteraf, in de veronderstelling dat hij Spanje tot een oorlog kon verleiden met een aanval op de Nederlanden, zodat hij alsnog gelegitimeerd zou zijn om de Spaanse Nederlanden in te pikken. In de Republiek werden anderzijds economische vergeldingsmaatregelen afgekondigd door Franse producten te weren van de Nederlandse markt. Militaire hervormingen of een grootscheepse mobilisatie van schutterijen bleven voornamelijk uit. Van het Frans-Engelse monsterverbond had men hier dan ook nog geen weet. Zelfs Johan de Witt wist niet dat de Republiek helemaal was omsingeld, en dat een directe militaire confrontatie met Frankrijk en diens bondgenoten onvermijdelijk was geworden. Alleen van de Prins van Oranje is bekend dat hij bij aanvang van het Rampjaar in geheime onderhandelingen verwickeld

¹⁴⁵ Jill Stern, *Orangism in the Dutch Republic in word and image, 1650-1675* (Manchester 2010) 200-207.

¹⁴⁶ Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 817-825, 857-866.

moet zijn geweest met zijn oom Charles II, maar hier heeft het overgrote deel van zijn aanhang indertijd niets vanaf geweten.¹⁴⁷

Het onderscheid tussen de Voetiaanse en de Coccejaanse oplossing vervaagt

Uit den Bogaard sloot zijn proefschrift af met de opmerking dat de Gereformeerden en de Prins van Oranje als gevolg van de hierboven beschreven ontwikkelingen naar elkaar toegroeiden. Van beiden werden immers de belangen in het overheidsbeleid genegeerd. 'Zo verdween [in aanloop naar 1672] steeds meer alle onderscheid tussen uiteraard conservatieve volksovertuiging en die der Gereformeerden, althans in politicus.' Uit de Bogaards verhaal eindigde echter in het voorjaar van 1672 en hij kon zich, net als zijn leermeester Geyl, niet voorstellen dat de oproeren in de zomer van dat jaar als Gereformeerd zouden kunnen worden omschreven. 'De voorstelling, als zou de volksmassa, onder leiding der predikanten tot verzet zijn gekomen ... is ... ongegrond. Dat predikanten in deze zenuwachtige tijd met de beweging hebben gesympathiseerd, is wat anders. Dat zij zich hier en daar ook fel hebben geuit, is waarschijnlijk. Wie herinnert zich niet de woorden, in de Meidagen van 1940 gebezigd, die men nooit uit de mond van de sprekers had verwacht?' Uit den Bogaard gaf zijn lezers daarom een voorspelling en voorstel tot nader onderzoek mee: 'zodra men zich bezon op de eigen gereformeerde beginselen, zou er [volgens hem onder de Gereformeerden] twijfel kunnen ontstaan òf dat conservatisme, òf die onberedeneerde Oranjeliefde wel geheel daarmee in overeenstemming waren. Er zouden dan weer nuanceringen denkbaar zijn, zoals wij die nog na 1650 aantreffen. Of deze overweging de tendentie van nauw samengaan van Gereformeerden en Oranje na 1672 heeft geremd, is een kwestie die nader onderzoek vereist.'¹⁴⁸

Het is hier niet mijn bedoeling om dieper in te gaan op de precieze Gereformeerde houding ten opzichte van de ontwikkelingen in de nadagen van het Eerste Stadhoudersloze tijdperk, want dat komt in het volgende hoofdstuk aan bod. Waar ik ter afsluiting van het eerste deel van deze masterthesis echter op wil wijzen is dat (zelfs) uit een simpel voorbeeld, als het behandelde pamflet van Jacobus Sceperus, blijkt dat de Gereformeerden in de periode volgend op het jaar 1648 niet louter een verbitterde en onveranderlijke bevolkingsgroep waren, die alleen maar terugverlangden naar een geïdealiseerd verleden. Zij probeerden eveneens in te spelen op actuele politieke ontwikkelingen en de bestaande dominante publieke opinie, en deden oprecht moeite om het grote publiek te overtuigen van hun confessionele wereldbeeld. Onder de gelederen van de Gereformeerde Kerk had zich op die manier een intellectuele traditie ontwikkeld waarin een redelijke vrede, gebaseerd op volkenrechtelijke verdragen en Tacitistische interestanalyses van de geschiedenis, samenging met wat men zou kunnen omschrijven als een Gereformeerd natiebeseft, op basis waarvan er soms ook openlijk gepleit werd voor de terugkeer van oorlog tegen andersgelovigen en het daarmee geassocieerde stadhouderschap van de Prins van Oranje. Belangrijk is dat geen van de Gereformeerde argumentaties de andere argumenten die gebruikt werden volledig uitsloot. Al deze verschillende retorieken konden door de Gereformeerden op die manier door elkaar worden gebruikt, al naar gelang het specifieke dilemma waarmee men zich geconfronteerd zag. In die zin was de Gereformeerde confessionele theorievorming in de periode na 1648 levendiger, flexibeler en diepgaander dan zij ooit was geweest.

¹⁴⁷ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 40.

¹⁴⁸ M. Th. Uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het eerste Stadhoudersloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 249, 253.

Het is hierdoor uiteindelijk lastig om met betrekking tot de perceptie van de buitenlandse politiek een duidelijk onderscheid te maken tussen het Voetiaanse streven naar een Nadere Reformatie en de Coccejaanse pleidooi voor een meer conflict vermijdende opstelling ten opzichte van de eigen overheid alsmede een vreedzame opstelling tegen hen die nog niet bekeerd waren. In de in dit hoofdstuk behandelde pamfletten van Sceperus wordt, terwijl deze predikant volgens Uit den Bogaard toch echt als Voetiaan dient te worden beschouwd, immers net als bij Coccejanen gebruikelijk was een Europese vrede als uitgangspunt genomen. Diens zoektocht naar orde en stabiliteit doet mijns inziens namelijk sterk denken aan de oplossing die Coccejus bood om op een Gereformeerd verantwoorde manier met religieuze pluriformiteit om te gaan. Door de Engels-Nederlandse oorlogen uit te leggen binnen het kader van de dreiging van een Spaanse Universele Monarchie lukte het Sceperus om op Gereformeerde gronden voor vrede met Engeland te pleiten, zonder dat hij de schuld van de oorlog bij de eigen regentenoverheid neerlegde. In zekere zin haalde hij de aandacht juist af van alle interne verdeeldheid die door predikanten als Stermont werd veroorzaakt. Nederland en Engeland moesten elkaar als broeders erkennen, omdat dat voor beide landen – en dus ook voor de Gereformeerde religie – de enige manier was om te overleven in de wereld. De oude vijand Spanje, die deze door God gewilde vrede probeerden te ondermijnen, lag nog altijd op de loer, en een oorlog tussen Engeland en de Republiek betekende dat het land onnodig verzwakt raakte en daardoor opnieuw een slopende strijd met Spanje riskeerde. Tot zo ver was Sceperus' standpunt niet strijdig met dat van de 'Arminiaanse' Hollandse regentenpartij, en lijkt het er dus op dat hij op een Coccejaans-achtige wijze een manier had gevonden om een Bijbelvaste schriftuitleg met een onderdanigheid aan de overheid te laten congrueren. Het opgeven van de in 1648 vastgelegde orde en vrede, en daarmee teruggaan naar de chaos van de Godsdienstoorlogen, was volgens Sceperus niet de manier om de eigen religieuze boodschap uit te dragen.

Anderzijds moet worden opgemerkt dat de Goudse predikant nog wel steeds sterk bleef vasthouden aan de strikt confessionele visie dat de Gereformeerde religie, vergelijkbaar met wat de kerk van Rome van oudsher beweerde, het enige ware geloof was. Andersoortige Christenen, evenals regenten die andersgelovigen op één van de bovengenoemde manieren de hand boven het hoofd wilden houden werden door hem vanzelfsprekend als fout gezien. Wanneer de omstandigheden zich daarvoor leenden kon deze overtuiging een behoorlijk militante stellingname opleveren. In 1655, een jaar na de beëindiging van de eerste oorlog met Engeland, schoof Sceperus alle bestaande vredesverdragen bijvoorbeeld ook weer opzij door de aandacht te vestigen op de onderdrukking van de (protestantse) Waldenzen in Frankrijk. Hij gaf aan 'alle Evangelische, Protesterende, Gereformeerde Vorsten, Staten, en Kercken, in Europa' de opdracht zich te verenigen en gezamenlijk de strijd aan te binden 'om tot niet te maken het Moort-Verbont der Papisten; 'twelck sy, tot tot uytroyingen der Gereformeerden, van onts, en nu weeder teegen de Waldensen, hebben in het werck gestelt'.¹⁴⁹ Sceperus stelde zich dus niet alleen anti-Spaans op; hij was, in tegenstelling tot wat Jonathan Israel over de toenmalige publieke opinie heeft gezegd, ook wel degelijk anti-Frans. Zijn beschuldigingen van de Spaanse universele monarchie waren onderdeel van een betoog dat zich richtte tegen de gehele Roomse kerk – de perversheid van de Spaanse politiek illustreerde slechts hoe verwerpelijk alle papisten in werkelijkheid waren. Het Gereformeerde geloof in eigen land veiligstellen betekende in de ogen van Sceperus daarom dat voor een echte blijvende vrede

¹⁴⁹ Jacobus Sceperus, *Ephraim met Juda. Dat is Engelant met Hollant: toonende, dat de vereeniging van alle evangelische, protesterende, gereformeerde vorsten, staten, en kercken, een genoehsaem middel is, om tot niet te maecken het moort-verbont der papisten* (1655) I, knuttel 7635.

uiteindelijk ook internationaal een Nadere Reformatie afgedwongen moest worden, opdat de versplinterde Gereformeerde kerk zich zou verenigen en gezamenlijk de vijanden van het geloof bestreden konden worden. Hier komt Sceperus dus weer heel Voetiaans naar voren, en in deze visie stond de Goudse predikant overigens ook niet bepaald alleen. Uit den Bogaard heeft erop gewezen dat veel Gereformeerden in de jaren '60 grote moeite hadden met het Frans-Nederlandse bondgenootschap dat de regentenpartij van Johan de Witt had weten te bewerkstelligen. We moeten immers ook niet vergeten dat het opruiende standpunt van een predikant als Stermont in deze tijd ook nog niet verdwenen was. Ondanks dat er een tendens is waar te nemen dat de Gereformeerden hun standpunten ook enigszins aan de nieuwe omstandigheden probeerden aan te passen, bleven predikanten pleitten voor een 'nadere reformatie' en ondanks alles bleven veel van hen hopen op de terugkeer van de Prins van Oranje in de Nederlandse politiek. Als gevolg van wederzijds wantrouwen bleven de Gereformeerden en de Hollandse regenten gedurende het Eerste Stadhouderloze tijdperk met elkaar dan ook op gespannen voet staan.¹⁵⁰

¹⁵⁰ M.Th. uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het Eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 216-217.

Deel 2 : Analytische hoofdstukken

4. Het publieke debat ten tijde van de oorlogsuitbraak

De in het voorgaande scriptiedeel beschreven spanningen tussen de Gereformeerden en de overheid vonden maar ten dele haar weerslag in de pamfletten die werden gepubliceerd in de vroege jaren '70. In de knuttelcollectie vinden we in 1670 bijvoorbeeld wel enkele overdenkingen van het politieke beleid van Frankrijk, maar er ontwikkelde zich geen grootscheepse discussie.¹⁵¹ Het Nederlandse publiek was wel op de hoogte van de grote internationale ontwikkelingen – pamfletten boden zelfs een relaas van de kroning van de nieuwe Poolse koning en van een belangrijke overwinning op Turkse kapers bij Algiers door de Nederlander W.J. van Gent¹⁵² – maar het heeft er toch alle schijn van dat een ander medium dan het pamflet aan de groeiende grensoverschrijdende nieuwsbehoefte moet hebben voldaan. In de Nederlandse pamfletten stonden meestal binnenlandse onderwerpen centraal, waarover vraag bestond naar iets meer diepgaande uitleg of waarover onder een bepaald deel van de bevolking behoefte bestond om het belang van deze specifieke gebeurtenis nog eens extra te onderstrepen. Zo werd in 1670 door sommige pamfletten de toetreding van de meerderjarig geworden Prins van Oranje tot de Raad van State bejubeld, vinden we een bijna academische uiteenzetting terug van een muizenepidemie tussen Rotterdam en Schiedam, en verspreidde de eerder genoemde predikant Heidanus een biografisch overzicht van het leven van zijn pas overleden ambtsgenoot Coccejus.¹⁵³ In 1671 domineerden verschillende economische zaken het publieke debat, zoals de verhoogde Franse importheffingen, en ontwikkelingen die interessant waren voor beleggers binnen de VOC. In kerkelijke zaken was het met name de affaire rondom Jean de Labadie die de aandacht trok. Enkele predikanten lieten hun afkeuren blijken dat nota bene de bekende Anna Maria Schuurman zich bij de afgesplitste geloofsgemeenschap had aangesloten.¹⁵⁴ In 1671 vond zelfs een getuigschrift van Schotse predikanten tegen deze gang van zaken haar weg naar de drukpers van de Rotterdamse domineezoon Johannes Borstius.¹⁵⁵ In Remonstrantse kringen baarde het separatisme van de sekte der Collegianten daarnaast de nodige opzien.¹⁵⁶ Over het algemeen werden er echter maar weinig pamfletten gepubliceerd – in de knuttelcollectie zijn van de jaargangen 1670 en 1671 respectievelijk slechts 77 en 76 pamfletten terug te vinden. Afgezien van een kleine inval halverwege de jaren '50 was de output sedert het laatste decennium van de Nederlandse Opstand niet meer zo laag geweest. Het feit dat er in de loop van 1672 zoveel pamfletten zouden worden uitgebracht was even voor de aanvang van de oorlog dus allerminst een vanzelfsprekendheid.

¹⁵¹ Zie bijvoorbeeld: *D'ongeregeltheit / van het beleyt van Vrankryk, ende van de grond-regelen van desselfs staats-kunde, ontdekt* (1670) knuttel 9811; *Consideratien en redenen of Vranckrijck oock ghefondeert is of niet, in't pretenderen van de plaetsen Condé en Linck* (1670) knuttel 9812.

¹⁵² *Relatie vande ceremonien, als andersints, ontrent de krooninge vande koninginne van Polen, tot VVarsouw den 19 october 1670* (1670) knuttel 9813; *Nederlaeg der Turken, Onder 't beleit van ...* (1670) knuttel 9821.

¹⁵³ *Vreugde-galmen, Uit geademt, op Prins Wilhelm De Derde, Over het begunstigen in den Raat van Staat, door de ... Staten Generaal ...*, op den 1 Junij 1670, binnen 's Gravenhage (1670) knuttel 9826; *A Strange and True Relation of the Prodigious Multitude of Mice, That have Destroyed the Plants, Herbs, and Grasse, between Rotterdam and Schedam* (1670) knuttel 9837; Abrahamus Heidanus, *Oratio de Ivctvosa calamitate, quæ anno domini M DC LXIX. civitatem Leidensem [...] graviter afflixit* (1670) knuttel 9850.

¹⁵⁴ Zie bijvoorbeeld: Constantijn Huygens, *Sedige en sielroerende aenspraecke aen juffr. Anna Maria van Schuurman, om haer af te trecken van Jan de Labadie* (1670) knuttel 9858.

¹⁵⁵ Jacobus Borstius, *Getuygenis / en verklaringe van eenighe predikanten uyt Schotlant [...] tegen de opinien en practijcken van m.r Jean de Labadie* (1671) knuttel 9912.

¹⁵⁶ Zie bijvoorbeeld: Paschier de Fijne, *Kort, waerachtigh, en getrouw verhael van het eerste begin en opkomen van de nieuwe seckte der propheten ofte Rynsburgers in het dorp van Warmont, anno 1619, en 1620* (1671) knuttel 9918; In 1672 zou hier nog een antwoord op worden uitgebracht: Joachim Oudaen, *Aanmerkingen over het verhael van het eerste begin en opkomen der Rynsburgers* (1672) knuttel 10642.

Het is daarom onjuist om te stellen dat de Gereformeerde theorievorming omtrent de Spaanse universele monarchie – dat wil zeggen als onderdeel van het Paapse moordverbond – in de aanloop naar 1672 simpelweg werd omgedraaid in een gelijksoortige anti-Franse opstelling. Zoals ik in het vorige hoofdstuk heb laten zien is het niet zo dat veel Nederlandse Gereformeerden aanvankelijk nog pro-Frans waren, zoals onlangs is geopperd door Jill Stern, of niet meer geneigd waren te pleiten voor een benoeming van de Prins van Oranje tot stadhouder of kapitein-generaal. Uit verschillende bronnen weten we dat de gevoelens om de oorlog met de Paapse antichrist te heropenen anno 1672 nog niet verdwenen waren.¹⁵⁷ Echter, het Paapse moordverbond werd simpelweg niet meer opgerakeld in pamfletten. Gereformeerden leken zich te weerhouden van een internationale politieke stellingname. Volgens Michel Reinders werd bij de aanvang van het Rampjaar desalniettemin al wel rekening gehouden met een naderende oorlog met Lodewijk XIV, alleen van diens verbond met Engeland had men nog geen weet.¹⁵⁸ De laatste maanden van 1671 moeten de kranten namelijk vol gestaan hebben van de Franse troependreigingen in de Zuidelijke Nederlanden. Zoals onlangs ook door Luc Panhuysen is aangestipt waren in verschillende steden in deze periode reeds verscheidene frequent verschijnende kranten in omloop, die doormiddel van hun berichtgeving de behoefte aan een sterke legerleider moeten hebben doen groeien.¹⁵⁹

In dit hoofdstuk wil ik daarom allereerst uitleggen hoe het komt dat van confessionele gevoelens desalniettemin vrijwel niets is terug te vinden in het publieke debat in de jaren voorafgaand aan het Rampjaar. Vervolgens zal ik laten zien welke elementen van deze Gereformeerde ideologievorming tot uitdrukking kwamen in het publieke debat in de eerste maanden van het jaar 1672, waarin de – in zekere zin lang verwachte – militaire confrontatie tussen de Republiek en Frankrijk en diens bondgenoten tot uitbarsting kwam. Als gevolg van de diplomatieke situatie kon een confessioneel standpunt slechts geleidelijk tot ontwikkeling komen in 1672. Lange tijd overheerste een optimistisch regentenstandpunt, waarbij vertrouwen op Gods rechtvaardigheid het buitenlands beleid van de regering van Johan de Witt ondersteunde. Rond de jaarwisseling nam de vrees voor de expansieve machtspolitiek van Lodewijk XIV toe, en werd in pamfletten gewaarschuwd voor een mogelijke oorlog. Mede als gevolg hiervan werd de Prins van Oranje tot legerleider benoemd. Het zou echter duren tot na de oorlogsverklaringen van Frankrijk en Engeland – toen de diplomatieke gebondenheid van de Republiek in feite ophield met bestaan – dat er ruimte ontstond om Nederlands economische concurrenten religieus te bekritisieren. De Republiek moest verdedigd worden en de regentenregering had er nu baat bij dat zoveel mogelijk burgers gemotiveerd werden om met geld en mankracht de strijd te steunen. Pas vanaf dat moment stond het Orthodoxe Gereformeerde predikanten weer vrij om openlijk hun visie op de oorlogsuitbraak te geven.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Hoewel veel primaire bronnen verloren zijn gegaan, zijn er verscheidene aanwijzingen van tijdgenoten dat een dergelijke confessionele ideologie in bijvoorbeeld kerkpreken nog steeds levendig werd gehouden.

¹⁵⁸ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 26-37.

¹⁵⁹ Luc Panhuysen maakte duidelijk dat de adellijke hoofdpersonen uit zijn boek niet doormiddel van pamfletten maar door kranten op de hoogte werden gesteld van het meest recente nieuws. Sterk nog, de hoofdpersonen keken heel denigrerend naar pamfletten en zagen ze meer als niet serieus te nemen volkslectuur. – Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam & Antwerpen 2009) passim.

¹⁶⁰ Voor de achtergrondgeschiedenis van het Rampjaar heb ik mij gebaseerd op van het proefschrift van Michel Reinders. Omdat Reinders Nederlandstalige boek – hoewel minder gedetailleerd dan het meer academische proefschrift – een veel duidelijker chronologisch overzicht biedt en daarom veel bruikbaar is als inleiding tot het onderwerp, wordt in het vervolg van deze scriptie louter hiernaar verwezen. Een zelfde overweging is

Verschillende verklaringen voor uitblijven confessionele stellingname

In de periode voorafgaand aan het Rampjaar was het publieke debat in Nederland in een relatief rustig vaarwater gekomen. Deze situatie was in feite reeds halverwege de jaren '60 ontstaan. Het is M.Th. uit den Bogaard zelfs opgevallen dat de hoeveelheid pamfletten waarin een expliciet confessionele of orangistische visie op de internationale ontwikkelingen werd geworpen gedurende de Tweede Engels-Nederlandse oorlog reeds bijzonder gering was. Op het moment dat de Republiek voor de tweede maal in een militair conflict met haar Gereformeerde buurland verzeild raakte, was Engeland weliswaar niet meer de sektarische republiek van weleer. Ditmaal was het de herstelde koning Charles II die door sommige Gereformeerden beschuldigd werd de aan hen verwante Presbyterianen te onderdrukken, terwijl hij anderzijds samenwerkte met de paapse bisschop van Munster waardoor ons land op twee fronten werd aangevallen. Het publieke debat onder Gereformeerden zou haar felheid van de vorige oorlog echter niet meer herhalen. Hier zijn verschillende redenen voor te bedenken.¹⁶¹

Allereerst was controle over het publieke debat voor de Hollandse regentenoverheid bij deze oorlog van groot belang, omdat de bisschop van Munster met zijn leger tot ver in de Republiek wist door te stoten en de Nederlanders voor de verdediging van hun grondgebied dus grotendeels afhankelijk waren van Franse militaire steun. Uitgebreide theorievormingen over een paaps moordverbond waar niet alleen Engeland en Munster, maar ook Frankrijk deel van uit maakte, konden – evenals Orangistische pleidooien voor het benoemen van de stadhouder om het tolerante beleid jegens katholieke medeburgers tegen te gaan – het succes van deze samenwerking in gevaar brengen. De censuur op de pers moet om deze reden behoorlijk zijn aangescherpt. Uit den Bogaard meldt dat in de geschiedschrijving van Aitzema en Wicquefort te lezen valt dat er met name in Zeeland veel geklaagd werd over de papisten. In Gouda schijnt de overheid de gebruikelijke uitbetaling van het traktement van de bovengenoemde predikant Jacobus Sceperus te zijn gestaakt, omdat deze de strijd tussen de Republiek en Engeland opnieuw had voorgesteld als een betreuenswaardige broedertwist en ditmaal ook de eigen overheid niet van kritiek bespaard liet. De beschuldigingen van Sceperus zijn echter niet na te gaan omdat de in druk uitgegeven preek, welke opgenomen is in de knuttelcatalogus, de opmerkingen die aanstoot hadden gegeven niet bevat.¹⁶² In Rotterdam was Ds.

verderop in deze scriptie gemaakt in relatie tot de jaren volgend op 1672. Hiervoor heb ik een bijzonder prettig geschreven en om die reden zeker aan te raden boek van de diplomaat Robert Fruin (voor zover ik weet geen 'familie van') geraadpleegd. Zijn verhaal van het Rampjaar biedt geen vernieuwende academische publicatie, maar biedt juist een handige samenvatting van wat historici eerder hierover hebben geschreven. Vanwege het beroep van de auteur zijn met name de internationale politieke ontwikkelingen rondom het Rampjaar bijzonder helder uiteengezet. – Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010); Robert Fruin, *De oorlog van 1672* (Groningen 1972).

¹⁶¹ M.Th. uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het Eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 216-219.

¹⁶² A.J. van der Aa schrijft hierover in diens *Biographisch Woordenboek*: 'In 1665 meende hij met vele ingezetenen dezer landen, dat 's lands zaken niet voorspoedig konden gaan, ten zij men den prins van Oranje tot de waardigheden zijner voorouderen verhief. Hij deelde zijne meening opentlijk van den predikstoel mede, op eenen bededag door 's lands Staten, weinige dagen nadat de vloot, onder den admiraal de Ruyter was in zee geloopt, uitgeschreven. De hatelijke bewoordingen en vergelijkingen, welke hij zich bij die gelegenheid liet ontvallen, werden door de regering van Gouda zoo euvel opgenomen, dat zij, om haar ongenoegen te toonen, te rade werd, den onbezonnen kerkleeraar te straffen met het tijdelijk inhouden der bezoldiging, die hij van de stad trok.' Desalniettemin heeft Sceperus' pamflet uit 1666 mijns inziens nog een zelfde soort boodschap als diens pamflet uit de Eerste Engels-Nederlandse oorlog. Alleen de hoeveelheid tekst die besteed wordt aan de Spaanse universele monarchie en het Paapse Moordverbond is duidelijk afgenomen. – A.J. van der Aa,

Franciscus Ridderus hetzelfde overkomen toen hij duidelijk zijn Oranjeliefde had doen blijken met de opmerking, 'dat Oldenbarnevelt terecht als landverrader was ter dood gebracht, dat de tegenwoordige regering hem niet haagde en men moest vrezen door de ongenade aan het Huis van Oranje bewezen, de ondergang van de Staat te zullen bewerken. Als men niet van koers veranderde, zou men nog eens gras moeten eten als Nebukadnezar!' In Den Haag probeerde Johan de Witt de over ondankbaarheid jegens het Huis van Oranje prekende Ds. Simonides nog tevergeefs te overtuigen door hem uit te nodigen voor een maaltijd bij hem thuis, maar Ds. Lastman die openlijk de hulp van Frankrijk hekelde werd onmiddellijk geschorst totdat hij zijn uitspraken herriep en publiekelijk excuses aanbood. Ook van deze predikanten is uiteindelijk geen opruiend geschrift in pamfletvorm terug te vinden. Op een lokale uitbraak van Oranjegezindheid na – in Zeeland als reactie op De Witts Eeuwig Edict – was het 'Arminiaanse' niet-confessionele standpunt de dominante ideologie in pamfletten geworden.¹⁶³

Het lijkt er dus op dat de Gereformeerden zich door de overheidsensuur zodanig in het nauw gedreven voelden dat zij hun toevlucht zochten tot kerkpreken om hun boodschap over te brengen, en dat zij zelfs in dat medium van overheidswege werden ingeperkt. Het feit dat in het jaar 1669 meer boeken dan in welk ander jaar uit de 17de en 18de eeuw op de verboden lijst zijn geraakt rechtvaardigt hun angst voor (relatief) effectieve censuur.¹⁶⁴ Het is echter onterecht om de tendens tot het uitblijven van een confessionele stellingname volledig te wijten aan het succes van de in het vorige hoofdstuk genoemde seculiere manieren om publieke orde te verkrijgen. Uit den Bogaard heeft terecht opgemerkt dat de vele predikanten en Gereformeerden die de overheid niet tegenspraken, in de aan historici beschikbare bronnen veelal niet vermeld zullen zijn. Zij zullen geen pamfletten hebben gepubliceerd en zullen niet door de censurerende overheid en staatsgezinde pamflettisten zijn bestreden. In deze periode moet, zo stelt Uit den Bogaard, ook de Coccejaanse omgang met andersgelovigen steeds meer populariteit hebben genoten. 'Wij mogen deze nieuwe zienswijze van Coccejus c.s. en hun invloed op de politieke opvattingen der Gereformeerden dus niet negeren. Zij zullen op z'n minst in politicis zekere passiviteit hebben bevorderd.'¹⁶⁵ Daarnaast moet het ook worden opgemerkt dat Craig Harline er met betrekking tot de rol van predikanten in het publieke debat eveneens op heeft gewezen dat kerkbesturen gedurende de gehele 17de eeuw moeite deden om religieuze discussie ten overstaan van het grote publiek zo veel mogelijk te vermijden, opdat de gewone gelovigen zich niet te veel in de politiek-theologische meningsverschillen onder predikanten zouden mengen. 'Multiple interpretations were confusing, hence harmful.'¹⁶⁶ De kerkpreek moet door veel predikanten daarom als een geschikter medium zijn beschouwd om de eigen standpunten te uiten. Hierbij was de communicatie namelijk meer eenrichtingsverkeer – het was immers niet gebruikelijk dat kerkbezoekers met de predikant in discussie gingen over de preek. Het is daarom dan ook niet per definitie verwonderlijk te noemen dat in de periode voorafgaand aan het Rampjaar weinig confessionele pamfletten met betrekking tot de internationale politiek terug te

Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 17. Eerste stuk (Haarlem 1874) 178; Jacobus Sceperus, *Juda en Israel teegens Benjamin. Mitsgaders Engelant teegen Hollant* (1666) knuttel 9389.

¹⁶³ M.Th. uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het Eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 219-224.

¹⁶⁴ W.P.C. Knuttel, *Verbooden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* ('s-Gravenhage 1914) 136.

¹⁶⁵ M.Th. uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het Eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 224.

¹⁶⁶ Craig E. Harline, *Pamphlets, printing and political culture in the Early Dutch Republic* (Dordrecht 1987) 136.

vinden zijn. Veel Gereformeerden moeten simpelweg van een duidelijke politieke stellingname hebben afgezien of voor een ander medium hebben gekozen.¹⁶⁷

Mijns inziens mogen we hier echter ook niet vergeten dat ook de meest fanatieke Gereformeerden zelf maar weinig baat hadden om een ferme stelling in te nemen in pamfletten, nu de Republiek gesteund werd door een katholieke bondgenoot. De in het vorige hoofdstuk benadrukte diepgang binnen de Gereformeerde politieke theorievorming was in dit geval niet zozeer een kracht als wel een zwakte. Veel Gereformeerden moeten zich ongetwijfeld gerealiseerd hebben dat de politieke omstandigheden zich moeilijk leenden voor een confessionele uitleg. Zij hadden de beschikking over veel verschillende argumenten, maar gezien het binnen hun theorievorming immer op de achtergrond aanwezige Paapse Moordverbond was het onmogelijk om een land als Frankrijk als bondgenoot af te schilderen. Engeland kon men zowel als (meer) Gereformeerd of (meer) Paaps betitelen, waardoor er in de positiebepaling jegens dit land enige speelruimte aanwezig was, maar met betrekking tot Frankrijk was een dergelijke retorische vrijheid niet aanwezig. Het was daarom voor de Gereformeerden verstandiger om de Franse rol in de oorlog, alsmede het benoemen van het Paapse Moordverbond als vermeende vijand, voorlopig – in ieder geval zolang de verbintenis tussen de Republiek en Frankrijk niet te ontkennen viel – enigszins te verzwijgen om geloofwaardig te blijven en lastige replieken van staatsgezinde pamflettisten te voorkomen. Men wist daarnaast ook allang dat Spanje geen bedreigende grootmacht meer was. Het dient hierbij tevens opgemerkt te worden dat de Triple Alliantie tussen de Republiek, Engeland en Zweden in 1668 ook opgericht was met het doel om de vrede in het hele Christenrijk te kunnen garanderen – oftewel om de Spaanse Nederlanden voor een buitenlandse inval te beschermen. Het Gereformeerde Nederland was als gevolg van de internationale ontwikkelingen onderdeel geworden van een interconfessioneel web van diplomatieke verdragen, en vooralsnog was de dominante opstelling onder de Gereformeerden er een van terughoudendheid.

Economisch en religieus optimisme in de eerste maanden van 1672

Uit het chronologisch overzicht van Michel Reinders blijkt dat deze tendens zich tot in de eerste maanden van 1672 heeft voortgezet. Hoewel het niet uit gesloten is dat deze door Gereformeerden zijn geschreven, behandelen de pamfletten die Reinders heeft gedateerd in januari en februari de internationale politiek met name uit een economisch oogpunt, en laten confessionele uitspraken grotendeels achterwege. Uitgerekend in de periode dat het Nederlandse publiek zich langzaam bewust werd van Frankrijks egoïstische machtspolitiek, en niet alleen het Gereformeerde deel maar ook de rest van de bevolking zich anti-Frans ging opstellen, mengden de enkele jaren terug nog zo felle Voetiaanse predikanten zich niet in de pamflettenproductie. Een bijkomend effect was wellicht dat de kritiek op Frankrijk hierdoor niet direct zulke extreme vormen aannam als in een confessionele stellingname gebruikelijk was, waardoor deze anti-Franse pamfletten door de regering van Johan de Witt ook niet direct werden verboden. Een goed voorbeeld hiervan vormt het uit het Duits vertaalde betoog *De Gout-Myn van Vranckrijck*. Hierin werd weliswaar een direct verband gelegd tussen enerzijds de economische ontwikkelingen van de voorbije jaren en anderzijds de Franse expansiedrift, welke volgens auteur Gerard von Wassenbergh in de geschiedenis herhaaldelijk

¹⁶⁷ Na de Tweede Engels-Nederlandse Oorlog kwam het alleen in Zeeland in 1668 nog tot een kleinschalige Orangistische opleving als reactie op het eeuwig edict en enkele publieke verschijningen van de Prins zelf, maar deze vond geen publiekelijk gevolg in de rest van de Republiek. – M.Th. uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het Eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 225-246.

was terug te vinden en recentelijk opnieuw zichtbaar was geworden door Lodewijk XIV's pogingen om de Elzas in te lijven. De populariteit van Franse wijnen en Franse mode had er namelijk toe geleid dat de Fransen veel winst hadden gemaakt – en dat terwijl veel Franse producten volgens de vaderlandslievende pamflettist kwalitatief veel minder waren dan hun Duitse equivalenten. Deze door Frankrijk aangeboorde goudmijn werd nu gebruikt door Lodewijk XIV om het zijn leger te bewapenen. Om het Franse streven naar wereldheerschappij te stoppen was het dus noodzakelijk – zo beet Van Wassenbergh zijn internationale lezerspubliek toe – om de handel met Frankrijk te stoppen, en Franse producten te weren, opdat de goudmijn zou opdrogen waardoor het dreigende gevaar zou worden afgewend.¹⁶⁸

*Laet ons niet langer een roof van de Fransche loosheydt zijn, en, tot ons algemeen nut en voordeel eens geworden, onse schatten niet voor de leren en beuslingen van Mevrouw de Mode verwisselen. Want de Fransche Gout-Mijn toe te stoppen, bestaet hier in, dat men Vranckrijck, nu door toevloeyingh uytspattende, weer binnen de gewenschte palen brenght, voor de gemeene rust van 't geheel Christendom versorght, en de werelt weer veyligh en seker maect*¹⁶⁹

Deze onvrede over Lodewijk's importheffingen betekende echter nog geen bedreiging voor diens militaire bondgenootschap met de Republiek. Het pamflet getuigt zelfs nog van een grote hoop dat Frankrijk alsnog tot inkeer zou komen waardoor een treffen tussen beide landen zou worden voorkomen. Speciaal voor deze Nederlandse uitgave was namelijk een lijst toegevoegd van Nederlandse producten, die in Frankrijk normaliter geconsumeerd werden – om nog maar eens extra te benadrukken wat een schade de Fransen zouden hebben door een Nederlandse handelsboycot – alsmede een extract uit een propositie gedaan door de Franse ambassadeur in Nederland in 1593. Pamfletlezers konden hieruit opmaken dat de Franse koning de Nederlanders indertijd had beloofd eeuwig dienstbaar te blijven en dat hij hen hen nooit zou aanvallen. De stemming in de Republiek was over het algemeen dus nog bijzonder optimistisch – achteraf gezien mag het zelfs een beetje opportunistisch genoemd worden. Zo kon het dat een pamflet als het *Neerlandts Fooytje* de Franse accijns verhogingen en het daarop volgende Nederlandse verbod op Franse producten nog steeds in een komisch dichtselsel kon bezien.

*Laet den trotsen Fransman suypen, 't Narrig en het korsel nat:
't Is geen noot want wy bedruypen Ons nu uyt een ander vat.
Men vindt Watren in ons Landen, Waer van dat men brout goet bier;
Dat is voor de Franse schanden, En voor ons een groot plaisier:
Oock soo hebben wy hier Kaesen, Heeft de Fransman hier op beck,
Soo kan hy hier kommen aesen; Want wy lijden geen gebreck:
'k Laet dan al de Franssen licken, 'k Laet her waeren, Stoff, en Lindt,
'k Spot met al haer vreemde stricken; Want men beter by ons vindt.*¹⁷⁰

In *Den Hollandschen Verre-kyker* – een pamflet uit het najaar van 1671 dat in de winter van het nieuwe jaar werd herdrukt – wordt het Nederlandse publiek weliswaar gewaarschuwd 'om haer door geen geveynsde vriendschappen te laten misleyden, oft door openbaare Oorlog te doen verflauwen : maar in beide te zijn en blijven, oude Batavieren' – de boodschap van het pamflet was echter niet

¹⁶⁸ Eberhard Wassenberg, *De gout-myn van Vranckryck, voor de staten en standen van't Roomsche keiserryck geopent en gestopt* (1672) 28, knuttel 10028.

¹⁶⁹ Eberhard Wassenberg, *De gout-myn van Vranckryck, voor de staten en standen van't Roomsche keiserryck geopent en gestopt* (1672) 28-32, knuttel 10028.

¹⁷⁰ *Neerlandts Jfooytje, de koele Franse-wijnen, met al haer gesnor en aenhang van Franse-azijnen [...]* geschonken [...] in een drollig kroegs praetje (1672) knuttel 10001.

minder verwachtingsvol gestemd. De schrijver, die zich B.I.R. noemt, was van mening dat er lering getrokken moest worden uit het verleden. Wat Troje en Jeruzalem ooit overkomen was, hoefde de Republiek niet te gebeuren. Het was de schrijver niet ontgaan dat het Hollandse verbod op Franse wijn aanleiding voor de Franse koning was geweest om Duitse vorsten te bewegen hun handel voor Holland te sluiten. De op het oog louter commerciële spanningen waren onderdeel van een Franse strategie om Nederland te dwarsbomen, en bondgenoten te zoeken waardoor een heropening van het oude conflict tussen Frankrijk en Spanje mogelijk zou worden.¹⁷¹ Frankrijk was op oorlogspad en dit vormde volgens de pamfletschrijver een reden voor Nederland om de strijd aan te gaan, in de hoop op een betere vrede. ‘Wij willen liever een een Oorlogh aengaen en na de selve een goede Vrede genieten, als door een gedurige belemmering en uitteering der commercie te sterven.’¹⁷² Het pamflet getuigt nog van een groot vertrouwen in de Triple Alliantie met Engeland en Zweden. Er bestonden in Engeland en Schotland weliswaar nog steeds mensen die met Holland een ‘pets’ wilden, maar de auteur ging er vanuit dat God dit zou verhoeden. Het gevaar bestond dat Lodewijk XIV, die in feite naar niets anders streefde dan de (universaliteit van de) Roomse keizerskroon, zou samenspannen met de prinsbisschoppen van Keulen en Munster, maar hier kon een geallieerd bondgenootschap tegenover worden geplaatst. De Hollandse leeuw was immers door God gezegend blijkens voorgaand succes tegen Spanje, Zweden, Denemarken en Engeland. De koning van Engeland, die het gruwelijke lot van zijn vader aan het einde van de burgeroorlog nog goed kon herinneren, zou daarnaast wel twee keer nadenken voor hij zich met Frankrijk zou verbinden. Het pamflet riep daarom iedereen op zich in vertrouwen op God voor te bereiden op de strijd.

*Wij sullen / onder het beleydt des hemels / van waer doch den zegen moet komen / ons best doen / het snorcken en pochen helpt niet / laet Vranckrijck 't eens 80 jaren besoecken / als Spanjen gedaen heeft / en dan wat roemen. Wy sullen ons nooyt door eenige Fransche bedreygementen / van ons een Oorlogh aen te doen / laten verrucken / of ontstellen om van Vranckrijck in onse Negotrie verhoort te werden / of daer mede aen te gaen een Alliantie/ die ons / absolutelijck gecondereert zijnde/ schadelijck zou wesen. Godt sal alles ten besten schicken / als t'koorn der Godloosheden rijp is / soo en laet het de Heere niet verder wassen en toe-nemen / maer maeyt het selve / met de Zysen van sijn rechtvaerdige en tijdige straffen af. En den mensch is buyten gevaer van dwaesheyte / die in sijn schielijcke opkomste / wijs flijft; maer dit als van met het schajp van uytterlijcken voorspoet / gepleit na de wint van sijn eygen verkeert goed-duncken / die gaat te gronde.*¹⁷³

De auteur van *Den Hollandschen Verre-kyker* gaf zijn lezers dus wel een religieuze boodschap mee, maar het is lastig om diens religieuze overtuiging vast te stellen. Er is sprake van een vreedzame

¹⁷¹ In twee als bijlage aan het pamflet toegevoegde traktaatjes uit de zomer van 1671 werden de Franse belangen en handelwijzen daarom nog eens extra op een rijtje gezet. Als Frankrijk erin zou slagen een Ligue Defensieve met Engeland te sluiten, kon zij de Hollanders beletten om het kanaal, de Noordzee, de Oostzee en enkele Duitse rivieren te bevaren, waardoor de handelsinkomsten van de Republiek ernstig zouden teruglopen. Om dit te bewerkstelligen moest Lodewijk XIV echter nog wel de Engelse ervan weten te overtuigen dat Engeland er niet alleen bij gebaat was om de Hollandse concurrentie in economische zaken te zien teruglopen, maar dat de Nederlanders vanwege hulp in hun onafhankelijkheidsstrijd met Spanje ook daadwerkelijk dank verschuldigd waren aan de oude bondgenoten Engeland en Frankrijk, en aan het Huis van Nassau. Dit alles zou echter maar een schijnvertoning zijn, zo lezen we even verder, want Frankrijks werkelijke motief was het ‘erven’ van de Spaanse kroon. Frankrijk streefde er volgens *Den Hollandschen Verre-kyker* daarom naar om bondgenoten te zoeken – tot deze groep behoorde Engeland – en verdeeldheid te zaaien onder die landen waar vanwege onderlinge geschillen geen bondgenootschap mee mogelijk was – hierbij ging het vooral om de Republiek.

¹⁷² *Den Hollandschen verre-kyker. Verhalende den tegenwoordigen toestant van ons lieve vaderland* (1672) 13, knuttel 9893.

¹⁷³ *Den Hollandschen verre-kyker. Verhalende den tegenwoordigen toestant van ons lieve vaderland* (1671) 26, knuttel 9893.

toekomstverwachting, er is vertrouwen op een almachtige God, maar de God van de auteur is de pluriforme Nederlanden goedgezind en vereist geen vrome of bevindelijke levenswandel. Het valt zeker te beargumenteren dat we hier met een tot het Coccejanisme geneigde pamflettist te maken hebben, maar er lijkt eerder helemaal geen sprake te zijn van enig Gereformeerd of Bijbel gerelateerd politiek perspectief. Het pamflet leest, hoewel het pro-Franse beleid van Johan de Witt hierin indirect afgewezen wordt, meer als een 'Arminiaans' regentenstandpunt waarbij verschillen tussen specifieke confessies van ondergeschikt belang werden geacht. Dit was het dominante verband tussen religie en oorlog in de pamfletten in de eerste maanden van het Rampjaar. Het pamflet *Positie van de gerechtigheit en het recht van oorloge, in Vranckrijck tegenwoordigh gebruickelijck* stelde in een parodie op het Franse absolutisme bijvoorbeeld dat Lodewijk XIV, voor wie de internationale rechtstraditie sedert Augustinus geen enkele betekenis had, een bedreiging vormde voor alle vormen van religie: zelfs de Paus wilde hij om de tuin leiden door valselijk te beweren de Roomse religie te willen verspreiden, terwijl hij heimelijk vrede sloot met niemand minder dan de heidense Turk.¹⁷⁴

Zelfs van overzee klonken geluiden door die bij deze boodschap aansloten. In een uit het Engels vertaald pamflet, genaamd *Engelands Interest ofte Tegenwoordich waerachtigh Belang*, wordt in een kleine vijftig pagina's uitgelegd bij welk politiek beleid het Engelse volk het meest gebaat was. Volgens de anonieme auteur – in werkelijkheid niemand anders dan de Engelse non-conformist en republikein Slingsby Bethel – vormde de koophandel het belangrijkste interest van zijn land, en het was daarom ook in het belang van de Engelse koning om dit zoveel mogelijk te bevorderen. Naast een hele lijst aan economische beleidsmaatregelen achtte hij het daarom noodzakelijk dat er sprake was van een 'vryigheit van gemoedt' in zaken van godsdienst, opdat hierdoor het eigen land stabiel en aantrekkelijker voor buitenlandse handelaren werd. Natuurlijk betoogde Bethel in feite niets anders dan dat zijn eigen religieuze minderheid met rust moest worden gelaten door de Engelse overheid, maar vertaald in het Nederlands krijgt het pamflet een 'post-cartesiaanse', bijna spinozistisch ogende argumentatie. Het begrip vrijheid heeft hier niet alleen betrekking op de publiekelijk voorgeschreven religie, want de auteur stelt dat niemand, wanneer de door hem voorgestelde vrijheid gelden zou, zich ontevreden hoefde te voelen wegens inperking van de eigen religie. Vrijwel iedereen mocht dan openlijk de eigen religie belijden, omdat dat sociaal gezien minder spanningen opleverde en daardoor economisch voordelig was.¹⁷⁵ Interessant is dat er in *Engelands Interest* wel een onderscheid gemaakt wordt binnen wat de auteur ziet als de kerk van Rome. Griekse en Armeense 'katholieke' handelaren, die in overtuiging toch behoorlijk van de protestanten afweken, werden door hem bijvoorbeeld wel toelaatbaar geacht in Engeland, maar de aanhangers van de Paus moesten juist kost wat het kost bestreden worden. Papisten waren niet te vertrouwen en daarom ook veel minder genegen tot de koophandel. Hen associeerde de schrijver van het pamflet met de religieuze onderdrukking van de gehate inquisitie, met vorsten die hun eed van trouw en constitutie negeerden, en met afzettingen van rechtmatige vorsten. Het was een paapse vorst die de arme Waldenzen had onderdrukt, en het waren ook papisten die in Catalonië, Portugal, Polen, Ierland en Frankrijk de afgelopen decennia voor opstanden hadden gezorgd. Om de handel niet door deze lieden te laten bederven was het 'uitheemse' belang van Engeland gelegen in

¹⁷⁴ *Positie van de gerechtigheit en het recht van oorloge, in Vranckrijck tegenwoordigh gebruickelijck* (1672) knuttel 10002.

¹⁷⁵ *Engelands interest, ofte tegenwoordich waerachtigh belangh* (1672) 1-21, knuttel 10004; zie voor biografisch gegevens over Bethel: Gary S. De Krey, 'Bethel, Slingsby (bap. 1617, d. 1697)', in: *Oxford Dictionary of National Biography* (Oxford 2004).

een 'balance of power', 'om den evenaer onder hare nabuyren te houden, ende andere Europeyse Princen, als volgens haer tegenwoordig drie-voudig verbont, daer se aen vast syn, ende dat insonderheyt aen Holland, ende in 't houden van goet verstant met Spangien.' Onder dergelijke omstandigheden hoefde geen Christen volgens de algemene loop van Gods voorzienigheid te twifelen of er verlossing zou komen ten overstaan van de grootste vijand: Frankrijk.¹⁷⁶

Soo lange als er door Engeland met de Nederlanden een vaste vrede ende Vriendschap onderhouden werdt, mogense op haer als op buyten wercken sien, die eerst door eenigh bespringer die haer aendoet, ingenomen moeten werden; want gelyck als het nimmermeer het belang, ofte inde magt van Holland wesen kan, om Engeland in te nemen, so sal haer belang ten opsicht van Gods-dienst soo wel als de borgelicke sekerheyt, haer altyt verbinden niet te lyden dattet enige andere doen, ofte haer ingevaer stellen, in welckers behout, sy alleen behouden cunnen syn, oock soo isset Englands Klaer blyckelick belang, niet te lyden dat andere magten haere bestieringh ommekeeren, soo dat de saeck in syn geheel daer op staet, dat aengesien het over Heeren van Holland geen weldaet maer een verlies voor Engeland soude syn, maer groot voordeel aen Vranckryck ende de Roomse Kerck, tegen de welke sy onwinbare stercken syn, met eenigh kleinder voordeel andere haere aangrensende Paepse oppermagten, als Ceur Ceulen den Bischoep van Munster &c. Het moet England voornaemste uytheems belang syn, de tegenwoordige bestieringh van Holland te ondersteunen.¹⁷⁷

Prins van Oranje benoemd tot legerleider

Ondanks dat de Orthodox-Gereformeerde predikanten niet aan het woord kwamen in deze pamfletten, was de stemming in het publieke debat op basis van economisch gefundeerde argumenten toch grimmiger en oorlogszuchtiger geworden. Hierdoor groeide – ook in regentenkringen – de behoefte aan een sterke legerleider. Michel Reinders heeft er op gewezen dat reeds in 1671 in verschillende bestuursvergaderingen pleidooien waren gehouden ten behoeven van de Prins van Oranje. Johan de Witt had de benoeming van een kapitein-generaal zo lang mogelijk proberen uit te stellen, maar hij moest er nu echt aan geloven. Nadat eerder namen als Karel Gustaaf Wrangel en Paulus Wirtz de ronde hadden gedaan, leek het de Hollanders wegens de bestaande onvrede over hun beleid nu niet meer verstandig de eigen zin door te drukken. Op 19 januari 1672 besliste de Staten-Generaal voor de aanstelling van de Prins van Oranje.¹⁷⁸ Het spreekt voor zich dat in deze context Orangistische tegenstanders van het regentenregiem (waaronder ook de Gereformeerden) weer meer van zich konden laten horen. Onmiddellijk werd een zegewens gepubliceerd van de hofpredikant Petrus van Balen, omdat er nu eindelijk een legerleider was met een oog voor de belangen van de kerk.¹⁷⁹ De opvattingen van Phinéés Pielat, predikant bij de Waalse Gemeente in Den Haag, schijnen niet anders te zijn geweest.¹⁸⁰ Nu was er bovendien ook voor de Gereformeerden weer reden tot optimisme in zake de internationale positie van de Republiek. Op 25 februari lezen wij bijvoorbeeld in de *Veersche Vreughde-Galm en Zege-wensch, over het*

¹⁷⁶ Inzake de buitenlandse politiek sluit dit pamflet mijns inziens mooi aan bij een opmerking die Philip Benedict ooit maakte: 'As orthodoxy faded before the advance of rationalism, and contemporary commentators came more and more to assess religions in terms of their social utility, the historical experience of Europe's Reformed churches over the course of the seventeenth century gave rise to one final development of note: the faith increasingly came to be associated with armed resistance to unjust rulers and with economic prosperity.' – Philip Benedict, *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven & London 2002) 427.

¹⁷⁷ *Engelands interest, ofte tegenwoordich waerachtigh belangh* (1672) 41, knuttel 10004.

¹⁷⁸ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 26-37.

¹⁷⁹ Petrus van Balen, *Zegenwensch aan sijn hoogheyt, den heere prince van Orange, &c. als capitain generaal van't Vereenigd Nederland [...] in een predikatie* (1672) knuttel 9962.

¹⁸⁰ M.Th. uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het Eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 247.

Kapiteinschap Generaal van de Seven Vereënjde Provintien; Op-gedragen aanSijn Hoogheyt Willem-Henrik, Bij der Gratie Gods Prins van Orangien, &c:

*En dat den Hemel al de dreigingh' die ons drukken,
Wilt keeren, door den dienst van dees beroemden Vorst,
Die ons gevreesde macht op sijne schoud'ren torst,
In eene zee van Zeeg', vol voorspoet, en gelukken.*

*Ga voort, o Helden Zoon! U glory is geresen.
De Lely-Kroon die nu sijn Staet-sucht blijken doet,
De Distel, Harp, en Roos verand'ren van gemoet,
En schijne 't schitt'ren van U flickrend' stael te vreesen.¹⁸¹*

Er verschenen meerdere pamfletten met gelijksoortige versjes: In diens *Huldekroon* wordt door een zekere M. van Westhuysen gesteld dat dat de 'Nevel' die op het Nederlandse volk rustte nu eindelijk was opgeklaard.¹⁸² De dichter Rosaeus Ketelanus vergeleek de benoeming zelfs met 'den heldere morgenstont van den aanstaenden dagh van heerlyckheyt'.¹⁸³ Voor Burgert van der Wael was dit een reden om *De loffelycke wonder-daden Gods, ontrent sijn volck, door alle Tijden, van 't begin des Werelts af, tot desen tijdt toe* te bezingen.¹⁸⁴ Deze reacties getuigen vooral van een opluchting dat de Republiek eindelijk weer iemand had die kon voortgaan in de strijd, die de (in verscheidene pamfletten aangekaarte) oorlogsdreiging wanneer dat nodig was kon weerstaan. De feestvierende aanhang van de Prins ging er, zoals in het boven geciteerde versje te lezen is, bovendien vanuit dat de Engelse koning zich door deze benoeming van zijn neef definitief aan de zijde van de Republiek zou scharen. Michel Reinders meldt dat behalve lofdichten er ook gedetailleerde beschrijvingen van de leden, daden en bezittingen van het Huis van Oranje verschenen.¹⁸⁵ Echt confessioneel (in de zin van een betoog tot een religieuze oorlog) zijn de reacties desalniettemin nog niet te noemen – nog steeds is de hoop op een behoud van de vrede voelbaar, omdat dat de economie het meest welgevallig zou zijn.

De oorlogsuitbraak

Een kleine twee maanden later, op 23 en 24 maart, liet Engeland voor het eerst haar ware intenties zien – de aanstelling van de Prins van Oranje had dit niet kunnen voorkomen. In de Middellandse Zee vielen Engelse oorlogsschepen plots een relatief weerloze Nederlandse koopvaardijvloot aan, welke vol beladen op terugtocht was uit het Turkse Smyrna. Toen de Nederlanders de oorlogsschepen opmerkten hadden zij aanvankelijk geprobeerd vreedzaam contact op te nemen met de Engelsen, maar zodra de met deze missie beruste sloep binnen het bereik van de Engelse kanonnen kwam werd het vuur geopend op het weerloze vaartuigje. Het lukten de Engelsen echter niet om de hele

¹⁸¹ *Veersche vreughde-galm en zege-wensch, over het kapiteinschap generaal van de seven Vereënjde Provintien; op-gedragen aan sijn hoogheyt Willem-Hendrik, by der gratie Gods prins van Orangien, &c. Op den xxiiij. van sprokkel-maandt 1672 (1672) knuttel 9966.*

¹⁸² M. van Westhuysen, *Hulde-kroon van sijn hoogheyt Willem-Henderick, by der gratien Gods prins van Oranjen, &c. tot capiteyn generaal vande seven vereenighde Provincien gekoren op den 24 van sprokkel-maant des jaars 1672 (1672) knuttel 9965.*

¹⁸³ Rosaeus Ketelanus, *Den helderen morgenstont, van den aenstaenden dagh van heerlyckheyt, van sijn hoogheyt den heere prince van Orange, als sijn doorluchtigheyt wiert gestelt tot velt overste generael, en daer op de Staten van Hollant en Westvrieslant op de zael van haer ed. gro. mog. vergadering tracteerde* (1672) knuttel 9967.

¹⁸⁴ Burgert van der Wael, *De loffelycke wonder-daden Gods* (1672) knuttel 10639.

¹⁸⁵ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 38-40.

vloot te overmeesteren en vrijwel alle koopvaardij-schepen slaagden erin om veilig hun thuishaven in de Republiek te bereiken. Het Nederlandse publiek werd onmiddellijk van het gebeuren op de hoogte gesteld. In de knuttelcollectie is een *Omstandigh verhael hoe 't sich toe-gedragen heeft met 's Landts vloot* terug te vinden waarin uitgebreid verslag wordt gedaan van de 'Convoy en Koopvaerdy-Schepen, en der selver Vyandlijcke bejegeningh met de Engelschen'. In het pamflet is zelfs een lijst opgenomen van de uit Nederland meegekregen instructies ter beveiliging van de vloot en de precieze verdeling van de eskaders, waarop te zien is hoeveel lading en bemanning op de schepen aanwezig was.¹⁸⁶ Een ander pamflet bevat het officiële 'pertinent rapport door den Capitein Ysselmuyde'.¹⁸⁷ Beide verslagen vormden, hoe gruwelijk en gedetailleerd zij ook waren, slechts een neutrale beschrijving van het gebeuren.

Verontwaardigde reacties van het Nederlandse publiek vinden we desalniettemin terug in een fictieve samenspraak tussen de Hollandse boeren Jaep en Teun, een Franse soldaat en de Engelsman Nickles. Het personage Teun merkte aan het begin van het gesprek op dat de Engelse koning Charles II sluw en bedrieglijker kon zijn dan zijn in 1649 terechtgestelde vader. Dat bleek onder meer uit het feit dat Charles II bij de restauratie van de Stuart monarchie al zijn voormalige tegenstanders aanvankelijk had gepardonneerd maar vervolgens toch liet ombrengen, onder aanmoediging van vele 'Engelse doggen'. Teun hoopte daarom dat de Engelsen op een zelfde manier gestraft zouden worden als de Joden van Jeruzalem, die eertijds hadden geschreeuwd om Jezus' kruisiging en enige jaren later zelf aan het kruis werden gehangen. De Franse soldaat die zich in de conversatie mengde was afkomstig uit 'de Ceul' en kondigde aan dat het Franse leger spoedig ook de brutale en duivelse Hollanders aan zou vallen, omdat zij geen respect toonden aan de grootste vorst van de wereld die ook de Hollanders welvarend had gemaakt. Jaep antwoorde hierop dat niet de Franse zonnekoning maar de almachtige God de Nederlanden had verheerlijkt, in de overtuiging dat Zijn Naam door hen aan de hele wereld verheerlijkt zou worden. Vervolgens vroeg men aan Nickles waarom Engeland de Smyrna vloot had aangevallen en – daar twijfelde niemand nu meer over – samenspande met Frankrijk. Nickles antwoorde met een wedervraag: waarom zouden we het niet doen? Engeland was er vanwege militaire steun ten tijde van de regering van koningin Elizabeth toch ook verantwoordelijk voor geweest dat de Republiek zich van de Spaanse koning had los kunnen weken? 'Waar sou je sonder ons gebleven hebben?' De Hollandse boeren waren het hier, ondanks dat zij de Engelse (en Franse) steun van eertijds erkenden, natuurlijk niet mee eens.

Ja Fransman en Engelsman wou je niet ons oock soo leven/ soo fell? Weder op bryen of wei meenden / en vecht soo langh voor de Vryheyt als we gaen en staen konnen / en als 't ons aen nerwes ontbreectt sullen we den Almachtigen de saeck bevelen / gelijk wy meermalen gedaen hebben / die hoop ick sal ons niet verlaten / en soo hy ons al eenighe straf heeft opgegtl / sal hy ons na sijn vaderlicjken aerd castijden / niet na verdienste maer uyt genaden. Doch ick hoop dat hy uwen onrechtvaerdigen Oorlogh noyt sal mainteneren / want hy is een Rechtveerdigh Godt / die de Meyneedige Engelsche (die soo onrechtveerdigh den Oorlogh beginnen / daer wy haer noyt reden toe hebben gegeven / maer allen niet haer enckele jalousie sulx te weegh brengen) sal straffen. ... Soo dat ick hoop Nickles / dat Godt die altijdt met ons heeft gestreeden / noch met ons sal strijden / en daerom ontsien

¹⁸⁶ *Omstandigh verhael hoe't sich toe-gedragen heeft met 'slandts vloot, van convoy en koopvaerdy-schepen, en der selver vyandlijcke bejegeningh met de Engelschen, op den 23, 24, 25. en 26. maert 1672 (1672) knuttel 9973.*

¹⁸⁷ *Pertinent rapport, door den capiteyn Ysselmuyde in 'sGraven-hage gedaen, zijnde het gepasseerde in de attacque van de Engelse oorlogh-schepen, op de convoy en koopvaerdye-schepen van de Vereenighde Nederlanden (1672) knuttel 9972.*

*wy geen krachten der Meyneedige aengewent / maer steunen op het spreekwoord: Soo godt voor ons is, wie sal tegen ons zijn?*¹⁸⁸

Een bij deze samenspraak gevoegd, maar ook los verschenen gedichtje, getiteld *Veel Honden was de Haes sijn doot, Gebleken in 't Convoyeren van de Vloot*, getuigd van een zelfde optimistisch vertrouwen op God. 'Wat Koningh, Prins, of Potentaet, Wat Edelman is oyt gebooren, Wat Jager was soo dwaes of quaet Een Haes te dooden in het Kooren!' In de laatste dagen van maart bestond er kennelijk geen twijfel of Nederland zou de 'Engelse Duivels' die onrechtmatig een aanval uitgevoerd hadden straffen voor het feit dat zij Kapitein Adriaan de Haese in zijn sloep hadden omgebracht.¹⁸⁹ De maand april bracht, mede als gevolg van deze gebeurtenissen, – zo stelt Michel Reinders – de eerste pamfletten piek van 1672. Totaal heeft hij 51 pamfletten kunnen dateren uit deze periode, wat neerkomt op bijna het dubbele van een normale maand tijdens de tweede helft van de 17de eeuw. Kort na de aanval op de Smyrna-vloot verscheen namelijk de lang verwachte Franse oorlogsverklaring, enige dagen later – tegelijk met de omstreden *Act of Indulgence* – volgde de Engelse aankondiging van de oorlog. En als of dat nog niet genoeg was zouden in mei ook de prinsbisschoppen van Keulen en Munster te kennen geven zich met Frankrijk te hebben verbonden.¹⁹⁰ Pas toen werd het de Nederlanders duidelijk hoe precair de situatie was geworden.

Michel Reinders heeft opgemerkt dat de Franse oorlogsverklaring, welke slechts één pagina groot was, nauwelijks concrete klachten of grieven bevatte die een oorlog konden rechtvaardigen. Precies zoals in de samenspraak van maart was voorspeld, gaf Lodewijk XIV te kennen zich te ergeren aan de slechte behandeling, of 'onwaardigheyt', die hij had ontvangen van de Nederlandse Staten-Generaal. De koning beval daarom al zijn onderdanen, vazallen en dienaren om de strijd met de Hollanders aan te gaan.¹⁹¹ De Engelse oorlogsverklaring was beter uitgewerkt en verscheen in meerdere edities. In maar liefst acht pagina's zette Charles II uiteen dat hij zich niet zonder reden genoodzaakt had gezien de vrede in de Christenheid in gevaar te brengen, namelijk omdat de Hollanders zelf de Triple Alliantie tussen beide landen te grabbel zouden hebben gegooid. De Engelse handel en soevereiniteit over de 'Brittannische' zee had hierdoor te lijden.¹⁹² Een Nederlands pamflet, dat verscheen naar aanleiding van de oorlogsverklaringen, verwoorde de kritiek als volgt:

Den Koningh seght in sijn Declaratie, datmen Commissarissen moeste ghesonden hebben tot Londen, tot het reglement vanden handel in Oost-Indien. Ten 2. De quade proceduyren, die wy ten reguare van de Colonie van Suriname, en vervolgens van Poulern hebben gehouden. Ten 3. Het oprichten van Schimpighe Schilderyen, en selfs

¹⁸⁸ *T'samen-spraeck, [tusschen Jaep en Teun, zijnde Hollandtsche boeren. Een Fransman, zijnde een soldaet. Ende Nickles, een Engelsman. Over het verradelijck bedrijf der Engelsche aen de Smirnaes, en Spaensche vloot (1672) 6, knuttel 9976.*

¹⁸⁹ *Veel honden was de haes sijn doot. Gebleecken in het convoyeren vande Spaensche en Smyrnaesse vloot, als commandeur van dien; in het t'huys komen verradelijck van de Engelsche koninghs-vloot aengetast op den 23. en 24. martij 1672 (1672) knuttel 9977.*

¹⁹⁰ De oorlogsverklaring van Munster, welke eveneens in de knuttelcatalogus is terug te vinden, stelt dat de Republiek actief aanzette tot revolte en spionage in het eigen prinsbisdom. Toen dit pamflet werd gepubliceerd was de discussie omtrent de oorlogsverklaringen echter al ten einde gekomen, waardoor er geen reacties hierop zijn terug te vinden. – *Declaratie van sijn hoogh-furstelicke genade, den bisschop van Munster, tegens de Staten Generael [...] aengaende den tegenwoordigen oorlogh (1672) 9997.*

¹⁹¹ *Declaratie van den koning van Vrankryk, waer by sijne majesteyt, na geresolveert te hebben, de Staten van Hollandt den oorlogh aen te doen, aen sijne onderdanen verbied, aldaer eenige ommegang, nochte handeling te hebben. Den 6 april, 1672 (1672) knuttel 9983; Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 43-50.*

¹⁹² De best leesbare editie die in de knuttelcollectie is terug te vinden is: *Translaet uyt het Engelsch. Syne [majesteyts declaratie tegens de Staten Generael (1672) knuttel 9985.*

*t'affronteren in sijn eygen Havenen. Ten 4. Datmen getracht soude heben den Alder-Christelijcksten Koningh tengs hem op the hitsen. Ten 5. Datmen in dese conjuncture wilde toelaten de Vlagge te strijcken, met conditie, wanneer ons wilde assisteren tegens Vranckrijck. Ten 6. Despererende van eenich goet effect tot een voordeeligh Tractaet, was gedwongen de Wapenen aen te nemen, &c.*¹⁹³

De eerste reactie: demoniseren van de vijand

De stemming in de Republiek was wederom furieus. Verreweg de meeste pamfletschrijvers waren er heilig van overtuigd dat Engeland en Frankrijk geen recht hadden om de Republiek de oorlog uit te roepen, en zij hadden geen goed woord voor beide landen over. In de *Trouloosheit der Engelsche* werd hierbij zowel naar het volkenrecht als naar de Heilige Schrift verwezen, waardoor opnieuw sprake was van een enigszins Gereformeerde stellingname. Gelijk het in het vorige hoofdstuk aangehaalde betoog van Sceperus werd Engeland vergeleken met een Benhadad, die uit hoogmoed de oorlog was begonnen. Waren het immers niet de Engelsen geweest die de met de Stuart-restauratie bezegelde eeuwige vrede tussen beide landen het eerst hadden overtreden door Cabo Verde en andere plaatsen op de kusten van Guinea te veroveren, terwijl de Nederlandse ambassadeur toen hij daar uitleg over vroeg nul op zijn rekest kreeg? Toentertijd ontwikkelde dat zich in de Tweede Engels-Nederlandse oorlog, welke afgesloten werd met de Vrede van Breda. Zodra er sommen geld overkwamen vanuit Frankrijk, dat volgens de pamflettist zelf reeds in 1650 te kennen had gegeven te streven naar een Universele Monarchie, bleek Engeland nu opnieuw van zin om bestaande verdragen in de wind te slaan. Het woord van koningen was, gelijk de valse beloften van Keizer Karel V aan Luther eertijds, tegenwoordig niets meer waard. In het pamflet wordt onder meer verwezen naar de staatsgezinde historieschrijver Lieuwe van Aitzema, die met betrekking tot het jaar 1636 had gesteld dat Engeland de Nederlanden inderdaad veel bijstand had gegeven in het verleden, 'maer wanneer de selve waren bevestight, doen wierden d'Engelsche jaloers, men begost niet alleen te spreekken op de Vissery, dat het gheschiede in haer Zeen, maer dat sy in 't Oost en in 't Westen haer het broodt uyt de mont namen.' Uit een 'Tractaet in den jare 1495 met Koninck Hendrick VII geslooten' bleek immers dat Engeland geen aanspraak kon maken op de heerschappij van de Noordzee. Het in 1635 door John Selden uitgegeven boek *Mare Clausum*, waarin werd gesteld dat de Engelse koning volgens de wetten van Oleron de soevereiniteit of visserij van de zee toekwam, was niet anders dan een 'inbindinge' van het *Mare Liberum* van Grotius, louter opgesteld 'om desen staet de voet dwers te setten, niete met recht-matige, maer sinisteres en verfoeyelijcke procerduyren.'¹⁹⁴ Het pamflet bleef desalniettemin optimistisch in haar eindoordeel.

*Godt is rechtveerdigh in sijn Oordeelen, en hoe hy de Verbontbreucke straft, hebben wy 't Exempel van Sennacherib, die na dat hy belooft had de vrede en gerustheyt aen Hiskias, op't ontfangen van 300 Talenten gout, als een meyneedigh en trouloos Verbont-breker tegens Jerusalem optreckt, daer hy met schande afkomt. Koningh Zedika het Verbont breeckende met de Heydensche Koningh van Babel ontsinght tot loon, dat sijn oogen uytgestoken, sijn soonen voor sijn oogen gedoot, en hy selfs na Babel gevanckelijck wegh gesleept wiert, siet 2.Reg.25. ... Wie verwacht dan geen beklagelijcke uyteynde van een soo onverfoeyelijcke oorsaeck, als die, niet en weet dat een goede saeck altyt triumphheert, en dat Godt verstroyt die gene, de wecke lust hebben tot oorlogen, na 't dreygement dat David uytspack Ps.68. dog dit geeft ons moet en couragie in 't midden van alle onse menghvuldige Vyanden, en tegens die geene, de welcke gedachten hebben om ons op te slocken, en haere Soldaten ten proye en wellust te geven.*¹⁹⁵

¹⁹³ *Trouloosheyt |der Engelsche, van eenige jaren herwaerts aengewesen* (1672) 14, knuttel 10019.

¹⁹⁴ *Trouloosheyt |der Engelsche, van eenige jaren herwaerts aengewesen* (1672) 22-23, knuttel 10019.

¹⁹⁵ *Trouloosheyt |der Engelsche, van eenige jaren herwaerts aengewesen* (1672) 22-23, knuttel 10019.

Vergelijkbare optimistisch gestemde conclusies werden getrokken in de talrijke gedichtjes en versjes die verschenen op de oorlogsklaringen. Het *Bondigh Bescheyt uyt Engelandt en Vranckryk van een Duivel en dry Duivelinnen* stelde dat de duivel zelve verantwoordelijk was voor de recente ontwikkelingen. De Fransman stond al onder diens invloed en in de hel maakte men zich al zorgen dat deze door een Vree-strik van de Britten, Zweden en Hollanders werd ingebonden. De Engelsen waren om deze reden overtuigd, zodat de Triple Alliantie die het Christendom beschermde ongedaan kon worden gemaakt. ‘Edelaerdigh volk gewoon in Oorlogh en in Vreed, u zelve hoog te dragen, Verkrop doch langer niet den laetst onfangen hoon, ontzegh den Batalvier, ’t is tijt om hem te plagen. Breek vreed’ en Eedt, en span met Turk en Fransman aen.’¹⁹⁶ Eenzelfde vorm van demonisering van de vijand vinden we terug in het pamflet *Over de Declaratie van Oorlogh Der koningen van Vranckryck en Eenlant Tegende Geunieerde staet*. De Engelse koning wordt erin verweten als een huurling naar de pijpen van Frankrijk te dansen, waardoor hij zich in dienst van de duivel stelde tot bedreiging van de godsdienst – welke religie specifiek is bedoeld wordt niet gespecificeerd. ‘Past u de Titul van Beschermer van ’t Geloof? Trouwloose Majesteyt! ... Ghy staet al op ’t Tonneel van u onthalfde Vader, En speelt de sleve Rol, van Landt en Ziel-verrader. Daer Meyneedt, Kettery, en Moordt de Kroone spant, Hoe krijgt dat Duiyvel-rijck de naem van Engel-landt.’¹⁹⁷

Tot slot ging ook de publicatie van de bovengenoemde *Act of Indulgence* niet onopgemerkt voorbij. In deze wet, waarvan eveneens een gedrukte versie in de knuttelcollectie is terug te vinden, had Charles II gesteld dat hij als koning ook een spirituele autoriteit had, welke in verschillende wetten was erkend door het Engelse Parlement. Deze macht gebruikte de koning nu om andersgelovigen uit te nodigen om Engeland te verrijken met haar handel. De Anglicaanse *Church of England* zou blijven bestaan en zou ook haar prerogatieven behouden, maar binnen door de overheid aangewezen ‘schuilkerk’ zou er voortaan, zo werd in de *Act of Indulgence* benadrukt, ook ruimte zijn voor andersgelovigen. Deze zouden wel (kerkelijke) belastingen moeten betalen en waren eveneens onderworpen aan de jurisdictie van de kroon. Haatzaaiers die misbruik van de nieuwe vrijheid wilden maken zouden zwaar gestraft worden.¹⁹⁸ Uit een pamflet, getiteld *t’Samen-spraeck voor-gestelt van vier personen*, blijkt dat men in Nederland sceptisch op het koninklijke initiatief reageerde. Hier herkenden de Hollanders Pieter en Klaas dezelfde mentaliteit van het geld, dezelfde schijn-religie die ook hun duivelse gesprekspartners – te weten een Fransman en een Bovenlander – voorstonden. Pieter citeerde zelfs een spottend versje van een zekere Jan van der Veen, dat goed op de Engelse situatie toepasbaar was, en sprak vervolgens zijn hoop uit dat deze ‘God-verradende Judas’ door God gestraft zou worden.

*Preeck vry Paus en Cardinael, Met uw Ordens al te mael,
Met uw kruyn geschooren Knapen; Jesuiten, Leken, Papen,
Preeckt vry Kloppen en Bagijn. Luther, Menno, en Armijn,
Late vry preken Zwinglianen, Puriteynen, Arrianen,
Libertijnen, en Persectist, Socinianen, en Sophist,
Robbert Tobersen de Flouwer, De Mennisten Bruylofs-Houwer,
Jan Taurens in ’t suchtent-Huys. Broeder van de Roode Kruys,*

¹⁹⁶ *Bondigh bescheyt uyt Engelandt en Vrankryk. Van een duivel en dry duivelinnen, rakende den toestant des tegenwoordigen tijdts; gedrukt na de helsche copie* (1672) knuttel 10024.

¹⁹⁷ *Over de declaratie van oorlogh der koningen van Vranckryck en Engelant, tegens de geunieerde staet* (1672) knuttel 10005.

¹⁹⁸ *His majesties delcaration[!] to all his lovings[!] subjects, march 15th 1671/2* (1672) knuttel 9939.

De tweede reactie: eigen verantwoordelijkheid benadrukken

Naast de vele pamfletten waarin de vijand gedemoniseerd werd, is er ook nog tweede reactie te onderscheiden in het publieke debat omstreeks de oorlogsuitbraak. Er waren namelijk ook verscheidene pamfletschrijvers die het Nederlandse thuispubliek zelf aanspraken en wilden aanzetten tot een tegenreactie. Sommige van hen maanden slechts aan tot het verdedigen van het vaderland. Een pamfletschrijver, genaamd W. van Schuilenburgh, herhaalde om deze reden het eerder al aan bod gekomen spreekwoord: 'Si Deus Nobiscum, Quis contra Nos' – Zoo God voor ons is, wie zal tegen ons zijn? Deze dichter was vermoedelijk een overtuigd Orangist, of hij dacht in ieder geval met weemoed terug aan het vorige succesvolle militaire leiderschap onder een Oranjevorst. Hij stelde namelijk dat 'soo langh Orangie leeft ontbreeckt ons kracht noch moet, om als geterghde leeuwen te strijden tot dat ons, ons macht en bloet begeeft.'²⁰⁰ Een ander pamflet poogde 'alle voorstanders der vryheit van de Verenigde Nederlanden' aan te spreken. Een vrijgevochten staat was toch het hoogste goed dat door God aan onze voorouders, die hier als helden hun eigen bloed voor opgeofferd hadden, was gegeven. God kon ook dit keer het tij doen keren en de Fransen en Britten verjagen. Hieruit moesten de Nederlanders moed scheppen nu zij wederom de eigen vrijheid moesten verdedigen.²⁰¹

Het pamflet *Consideratiën van over den Tegenwoordigen Toestant van het Vereenigde Nederland* ging veel verder in haar aansporingen. Dit pamflet had één van de hoogste oplagen van alle pamfletten van het Rampjaar. Michel Reinders heeft in totaal maar liefst elf edities in verschillende talen kunnen terugvinden.²⁰² Het beoogde publiek van dit mede door de staat gefinancierde propagandastuk moet dan ook internationaal geweest zijn²⁰³ – Reinders merkt zelfs op dat de auteur openlijk verklaarde dat hij op een verschuiving in het Charles II's beleid hoopte door zich direct tot het Engelse volk te richten: 'Gy onderdanen van den Koning van Engeland, aan de welke wy door den bant van Christelijke liefde, en een hoger als aardsche interest, verbonden sijn. ... Wy en voeren geen oorlog met de natie, maar met uwen Koning, en des selfs Hovelingen ... Stort uwe Gebeden tot God, dat sijne goedheid of het Herte van uwen Koning verandere, of sijn voornemen verijdele, en laat ons gelijkelijk bidden voor de prosperiteit van onse gemeine saak, die wij meinen dat de sake Gods is.'²⁰⁴

¹⁹⁹ *T'samen-spraeck, [voor-gestelt van vier personen [...]]. Dewelke t'samen discourerende over den staet van Hollandt, Engelandt, Vranckrijck, Keulen en Luyck* (1672) 11, knuttel 10022.

²⁰⁰ W. van Schuylenburgh, *Aenspraeck tot het gedreygde Nederlant* (1672) knuttel 10026.

²⁰¹ J. Vinck, *Aanspraak aan alle voorstanders der vryheit van de Verenigde Nederlanden* (1672) knuttel 10037.

²⁰² Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 43-50.

²⁰³ Michel Reinders heeft dit pamflet toegeschreven aan de Rotterdamse predikant Jacobus Borstius, maar gezien diens grote rol in de tegen de overheid gerichte oproeren later in het Rampjaar valt het mijns inziens te betwijfelen dat Borstius de auteur van dit door de staat gefinancierde pamflet was. Wellicht is er verwarring ontstaan door de grote naamsverwantheid tussen dit pamflet en het pamflet *Verscheyde Consideratien*, dat wel met vrij grote zekerheid door Borstius geschreven moet zijn. In het pamflet *Verhael van 't voornaemste* wordt namelijk gesteld dat Borstius de 'Consideratiën' heeft geschreven, maar uit de context blijkt dat dit om de *Verscheyde consideratien* moet gaan. – *Consideratien /over den tegenwoordigen toestant van het Vereenigde Nederland* (1672) 29-30, knuttel 10008; Jacobus Borstius, *Verscheyde /consideratien over den tegenwoordigen toestant van ons lieve vaderlant* (1672) knuttel 10224; Theophilus Naeranus, *Verhael van't voornaemste, 'tgene desen staet 'tseder eenige iaren is overgekomen* (1672) knuttel 10384.

²⁰⁴ *Consideratien /over den tegenwoordigen toestant van het Vereenigde Nederland* (1672) 29-30, knuttel 10008.

Afgezien van het feit dat uit tactische overwegingen Bijbelgelijkenissen weggelaten zijn, draagt het pamflet verder grotendeels een vergelijkbare boodschap uit als de *Trouloosheyt der Engesche*: de Franse en Engelse grieven worden ontkracht en er wordt benadrukt dat de beide koningen de oorlog onrechtmatig begonnen waren. Er is echter één belangrijk verschil: hoewel de auteur niet twijfelt dat God de Nederlanders zal bijstaan, probeert hij ook zijn eigen landgenoten te overtuigen. ‘Twee saken moeten ons redden, Confidentie ende vertrouwen op God, en Vigilantie.’ Het eerste hield in dat iedereen zijn of haar leven en zeden diende te verbeteren, aangezien God de gebeden van zondaren niet verhoort. ‘Laat de wind van voorspoet onse gemoeden niet doen swellen, maar laat ons altijd denken aan de ongestadigheid van ’t geluk, noch lichter en onstantvastiger als de windt, en met sodanige gedachte onse zielen wapenen tegen den ommekeer van de saken van de weereld.’ Ten tweede moesten de Nederlanders waakzaamheid betrachten. Alle (financiële) middelen moesten ingezet worden ten gunste van het vaderland – de regenten moesten hierin voorop gaan. Eendracht moest alle zielen verbinden tot een sterke en machtige verdediging van de staat. De Prins van Oranje – nota bene een afstammeling van hen die de Nederlanders eerder voorop waren gegaan in de strijd – moest er als legerleider voor zorgen ‘dat hy onse verwachtinge niet alleen sal voldoen, maar zelfs supereren, en met den Koning van Vrankrijk en Engeland geen parentage rekenen tot nadeel van den staat.’²⁰⁵

Michel Reinders heeft erop gewezen dat de Hollandse regenten zich druk maakten over een welbekend probleem in oorlogstijd: ‘zij hadden behoefte aan geld en manschappen.’ Hiervoor probeerden zij de eigen burgers en ingezetenen er van te overtuigen zelf mee te laten vechten in de oorlog. Om deze boodschap helder over te brengen, zo stelt Reinders, herhaalde en verduidelijkte het *Eenvoudige Burgerpraatje* delen van de *Consideratien* voor het Nederlandse thuispubliek.²⁰⁶ Waar Reinders echter de nadruk legde op de contouren van een politiek contract tussen burgers en overheid, die in deze propaganda-actie zichtbaar werden, wil ik wijzen op de relatie tussen oorlog en religie. Het *Eenvoudige Burgerpraatje* was opgesteld als een samenspraak tussen een Rotterdammer, een Leidenaar, een Gouwenaar en een dominee, waarbij de laatstgenoemde – niet geheel ontoevalig naar mijn idee – de gewone burgers onderwees. De fictieve predikant legde het idee van confidentie en vigilantie uit de *Consideratien* als volgt aan zijn leerlingen uit:

*Daar na vervolgt den Schrijver van ons Boekje seer wel / en erkent wederom dat God ons heeft groot gemaakt door veel swarigheden, die hij ons eerst liet toekomen om onse voorouder te vernederen. Hij seid ook met waarheid / dat de nabuuren voor desen met ons medelijden hadden hoe ons seer ellendig was / maar datse nu op ons nijdeig zijn / dewijl ons land soo welvarende is : en ik meene dat dit de besonderste oorsaak is van de opgenomen Oorlog. Zij konnen niet verdragen dat onse koopliiden soo rijk werden / en al de ingestenen soo welvarende/ Dan vermaand den Schrijver alle nederlanders trouwelijk en seer Christelijk / datse nu bijzonderlijk op God moeten betrouwen, die haar soo meenigmaal en wonderlijk geholpen heeft. Doch hij wil niet datmen soo los op God vertrouwen sal / maar dat wij / even als onse Voorouders deden / ons voor eerst geheel aan Gods providentie sullen overgeven / tevreden sijnde / met al het gene God met ons doen sal / sonder murmureren tegen God, en knorren op onse Overheid. En dan / dat wij dapperlijk vechten, en bereidwillig geven, tot behoudnissen van Land en God / want hij meent / en met reden / dat wij soo veel behooren te doen om alles te bewaren / als onse Voorouders gedaen hebben om het te verkrijgen.*²⁰⁷

²⁰⁵ *Consideratien / over den tegenwoordigen toestant van het Vereenigde Nederland* (1672) 32-34, knuttel 10008.

²⁰⁶ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 51-55.

²⁰⁷ *Eenvoudig burgerpraatje, over een boekje, genaamt Consideratien over den tegenwoordigen toestant van het Vereenigde Nederland* (1672) 11-12, knuttel 10014.

Het pamflet *Verbreydinge en Aenteyckeninge op de Consideratien* – zoals de titel al aangeeft eveneens een opheldering van het bovengenoemde betoog – lichte verscheidene regels uit de *Consideratien* uit om deze vervolgens nader te verklaren en waar mogelijk te koppelen aan voorbeelden uit de klassieke oudheid. Ondanks deze wellicht ietwat eigenaardige opzet wordt nu pas echt duidelijk hoe veel raakvlakken de boodschap van de overheidspropaganda gemeen heeft met het Voetiaanse streven tot Nadere Reformatie. De pamfletschrijver had kans gezien, om op een slinkse wijze zijn pamflet zowel overeen te laten stemmen met de boodschap van de overheid alsmede met de kritische opstelling die de Gereformeerde aanhangers van een pure kerk sedert het begin van de 17de eeuw hadden voorgestaan.

*De overdaedt is de wortel van hovaerdigheytd, en de Fonteyn van alle quaet: Souden wy niet moeten segghen soo wy den dagelijksen loop van onse Niet willen in achtigh nemen, dat wy lof stellen Maeltijden en Feesent, verheught zijn al wy de voetstappen kunnen naervolgen van een uxureuse Apictu Helogabatlus, ofte Muliastus. Is 't niet hedendaeghs soo verre onder ons gekomen, dat de ondeughden voor deughden werden gestelt: De vreesachtighe de naem van voorsichtig, de strijdeloose voor ervare ten strijde: Soo dat wy moghen seggen dat wy de pylen om ons te beschadighen van den Hemel selver afeysschen.*²⁰⁸

Het is dan ook niet verwonderlijk dat we in deze periode, in lijn met deze reacties op de oorlogsverklaringen, de eerste publicatie terug vinden, waarvan met een vrij grote zekerheid vastgesteld kan worden dat het een door een predikant geschreven werk betreft. Het pamflet *Aendachtigh gebet tot Godt* is weliswaar uitgebracht onder het pseudoniem I.S., maar naar alle waarschijnlijkheid hebben we hier te maken met een gedrukte bede of preek van de in deze scriptie reeds meerdere malen naar voren gekomen predikant Jacobus Sceperus.²⁰⁹ Zowel de initialen als de naam van de drukker – Jacob Vinckel uit Amsterdam – komen overeen met diens vorige pamflet *Juda en Israel teegens Benjamin. Mitsgaders Engelant teegen Hollant* uit 1666.²¹⁰ Nu de Republiek officieel in oorlog was verwickeld met Engeland en Frankrijk, stond het de Goudse predikant weer vrij om zijn donderende mening hierover kenbaar te maken. De Hollandse regentenpartij had er zelfs baat bij dat predikanten de vijanden en hun handelingen als onrechtvaardig afdeden. Sceperus maakte echter van de gelegenheid gebruik om ook de Nederlandse burgers en ingezetenen zelf terecht te wijzen. Zijn uitgebreide opsomming van kritiekpunten, die ik hieronder ter benadrukking in het geheel heb weergegeven, laat er geen twijfel over bestaan dat we hier met een pleidooi voor de Nadere Reformatie te maken hebben.

Maar, Heere, met berouw en leetwesen in de Herten, en met Schaamte onser aangesichten moeten wy het bekennen, wy hebben u het goede met quaad vergolden. Uwen Wijngaart had gy onder ons geplant aan eenen vetten Heuvel, en gy verwachtte goede vruchten van deselve, maer wy hebben voortgebracht stinkende vergiftige Druyven en bittere Besyen, als van Sodoms wijnstok, en van Gomorras Akker. Onse Conseientien beschuldigen ons, onse sonden beschamen en geeven getuygenisse tegen ons, dat wy door allerhande Sonden het Lant verontreyngt, tot een Wooninghe van alle Schanden, en daar door onse Selven hebben waardig gemaakt om van het Lant uytgespogen te worden. Gy haddet de Afgoderye en Beelden-dienst uyt het midden van ons wech gedaan, en den suyveren Godstdienst in der selver plaatse opgericht; maar door achterloosheyd en yverloosheyd is deselve weder soo verre ingekropen en soo sterk ingedrongen, dat den heyligen en u behaaglijken Godsdienst daar door bekommert, en het Woort der slagheyd in sijnen loop verhindert, en gedwerft wordt; en hier mede hebben wy uwe Majesteyt tot toorn verwerkt. Uwen Heyligen ontsagchelijken en geduchten Naam, waar voor de Engelen hare

²⁰⁸ *Verbreydinge | en aenteyckeninge op de Consideratien over den tegenwoordigen toestant van het Vereenigde Nederland* (1672) 18, knuttel 10013.

²⁰⁹ Jacobus Sceperus, *Aendachtigh gebet tot Godt [...] om te hebben de goddelijcke hulpe en bystandt in desen oorlogh te water en te lande* (1672) knuttel 10242.

²¹⁰ Jacobus Sceperus, *Juda en Israel teegens Benjamin. Mitsgaders Engelant teegen Hollant* (1666) knuttel 9389.

aangesichten bedekken in den Hemel, en de boose Geesten tsitteren en beven in den Afgront, wort met Vloeken, Lasteren, en Sweeren van onnoodige, lichtveerdige, ja ook valsche Eeden stoutelijk en schandelijk ontheylight van Groot en Kleyn, van Rijk en Arm, van Oude en van Jonge. Uwe Sabbathen worden ontheylight, en diese heyligen worden by sommige gelastert. Oneerbiedigheyt en Ongehoorsaamheyt van Kinderen tegens de Ouders, en der Ouderen quade opvoedinge harer kinderen groeyt dagelijks aan. Haat, Nijt, Toorn, en Wraak-lust neemt de overhant, en de eene Dootslag en Bloetschult reykt en raakt aen de andere; en veel onnoosel vergooten en ongewroken bloet waardoor het Lant verontreyngt wort, roept van de Straten en Wegen, in Steden en in Dorpen, tot u om Wrake. Allerhande Ontucht, Onreynigheyt, Oneerbaarheyt, Hoererye en Overspel breeckt door. Gierigheyt, Uytsoypinge van Weduwen en Weesen, Wocker, Dieverye, en allerley listige Vonden en Practijquen om een anders goet aensichte trecken met ongerechtigheyt, groeyt, en worden dagelijx stercker. Voordeel, Winst, en Wraeck te doen door het geven van valsche Getuygenis tegen den naeste, wordt meer voor een gauwigheyt als voor Sonde geacht by veelen. Alle Pronck, Pracht en Prael in Huyshoudinge en Huys-raed, in Kleedinge en Cieraet des sterffelijcken lichaams, steygert tot aen den Hemel. Dronckenschap, Gulsigheyt, Brasserye, Superye, neevens alderhande overdaet in Spijse en Dranck, in Maeltijden, Gasterijen, en Bruyloften, roepen en schreeuwen tot u in der hoogthe. Dartele Dansserijen worden gekent voor eerlijcke lijfs-oeffening, en tijt en goet verquistende Tuysscherijen worden gehouden voor een geoorloft tijt-verdrijf. Och Heer! Alle vromicheyt neemt af, en de Goddeloosheyt krijgt aenwas: de vreesse Gods wijckt soo langsoo meer uyt den Lande, en de Godt-vergetenheyt komt in desselfs plaatse. Der Voor-ouderen Maetigheyt, Oprechtigheyt, en Nedrigheyt, wordt bespot, bejout, en uytgelacht, en voor deselve worden nieuwe Vonden en Moden van Overdaat, Valscheyt, en Opgeblasenheyt door jonge Wulpen ingevoerd. Ymmers, Heere, des Lants Inwoonderen hebben in besittinge kostelijcke Huysen vol van alderhande goet, Hof-steden vol van allerley vermaeck, en zijnde Sat en Vet geworden, en levende in wellust, hebben u, ende u Woort vergeten, sy zijn wederspanigh geworden tegens uwe Wet, worpende deselve achter haren rugge, en hebben mishandelt de Propheten, welcke tegens haer betuygden, om hun te doen tot u wederkeeren: achtende de ydelheden en Trijffelingen de Werelts meer een weerdiger als u Woort en Sacramenten, stellende de Aerde boven den Hemel, en al het geene dat Hemelsch is.²¹¹

Evenals Sceperus reeds in 1653 had gedaan prees hij ook ditmaal het feit dat God het mogelijk had gemaakt dat de Nederlandse Gereformeerden van Spanje bevrijd waren en vrijelijk hun godsdienst konden belijden. De Republiek was zelfs een herberg of ballingsort geworden voor allen die het juk van Romen wilden ontvluchten, en daarmee fungeerde ze als één van de voornaamste zuilen der Gereformeerde Christenheid. In de ogen van Sceperus strafte God nu de Nederlanders omdat zij zich zondig hadden gedragen, gelijk hij twee maal eerder had gedaan, hij smeekte de Heer daarom om vergeving. 'Doch, Heere, en strant ons niet in uwen toorn, en kastijt ons niet in uwe grimmigheyt, maar tuchtight ons genadelijck en met maten.'²¹² De predikant hoopte dat God de Franse koning zou doen afzien van diens streven naar universele monarchie en slavernij, en dat de band van unie tussen de Nederlandse provinciën bewaard zou blijven. Zegent de landsverdediging onder de Prins van Oranje, en laat het Engelse volk onwillig zijn om haar koning te volgen in het breken van eden, trouw en religieverwantschap. Sceperus sprak uiteindelijk de wens uit dat de vijanden opnieuw vrede zouden maken en oude verbonden vernieuwd zouden worden. Hiermee blijft het *Aendachtigh gebet tot Godt*, net als de *Consideratien*, binnen de grenzen van het internationale perspectief dat toelaatbaar moet zijn geweest voor de Hollandse regenten. Er wordt wel gesproken van Gereformeerde verbondenheid, maar niet van een Paaps moordverbond, en er worden geen andere landen in bespot of bejubeld, dan alleen Frankrijk, Engeland en de Republiek. In verhouding met zijn eerdere geschriften valt het wel op dat de dreiging van de heidense Turk en Tartaar voor het ganze Christendom meer dan eens wordt genoemd, doch hierover wijdt Sceperus zich vooralsnog niet

²¹¹ Jacobus Sceperus, *Aendachtigh gebet tot Godt [...] om te hebben de goddelijcke hulpe en bystandt in desen oorlogh te water en te lande* (1672) 3-4, knuttel 10242.

²¹² Jacobus Sceperus, *Aendachtigh gebet tot Godt [...] om te hebben de goddelijcke hulpe en bystandt in desen oorlogh te water en te lande* (1672) 5, knuttel 10242.

verder uit. Sceperus laat alle mogelijke oplossingen van het uitgebroken conflict nog open, en legt zijn hoop op een vreedzaam herstel van de vrede in Gods hand.²¹³

Een voorbode van wat komen zou

De laatste soort van pamfletten met betrekking tot religie en de internationale politiek, welke Michel Reinders heeft gedateerd in de beginfase van het Rampjaar, betreft verschillende profetieën en prognosticatiën. In de knuttelcollectie zijn verscheidene pamfletten terug te vinden waarin toekomstvoorspellingen worden gedaan van de strijd die het Nederlandse publiek te wachten stond. Voorspellingen konden immers dienstdoen als een manier om het Nederlandse publiek op te hitsen of een hart onder de riem te steken. *De Fransche prognosticatie, ofte Prophetische voorseggingen, voorseyt door Michiel Ruholts [...] aan den bisschop van Keulen, en bisschop van Straatsborgh*, welke vermoedelijk voor de Engelse deelname aan de oorlog is uitgebracht, voorzag bijvoorbeeld nog steeds een oorlog tussen de Triple Alliantie en Frankrijk, en schreef de Geallieerden onder leiding van de Nederlandse Republiek een glansrijke overwinning toe welke zou worden bezegeld in een vrede in 1673.²¹⁴ Een ander pamflet pretendeerde de ondergang van de Franse koning te kunnen herkennen in de letters van diens naam. Wanneer men de naam LVDOVICUS in Romeinse cijfers zou omzetten, en deze vervolgens bij elkaar zou optellen, dan kreeg men namelijk het in de Openbaring genoemde 'getal des Beests' – 666 – wat Frankrijks onherroepelijke ondergang aangaf.²¹⁵ Toch durf ik te betwijfelen dat veel van de millenniarische gevoelens, die in 1672 in pamfletten werden geuit, werkelijk allemaal voor de aanvang van de strijd ter perse waren gegaan. Aannemelijker is dat deze pamfletten iets later, in de loop van 1672, zijn uitgebracht, wanneer drukkers en pamfletschrijvers hier een aanleiding toe vonden in de actualiteit. Het feit dat het pamflet *Wonderlijcke voorsegginge tot Roomen, uyt seker seer oudt boeck, in een kerck uyt-getrocken in't jaer 1510* tevens is voorzien van een lijst van Nederlandse steden die op het moment van drukken reeds door het Franse leger waren veroverd bevestigt dit vermoeden. Ik wil niet ontkennen dat er indertijd nooit een dergelijke voorspelling van het einde der tijden door een Friese dorpspriester, genaamd Bartholt Jacobi is gedaan, maar het is wel zo dat de in het pamflet weergegeven profetie pas interessant werd bevonden voor publicatie op het moment dat de oorlog reeds haar eerste slachtoffers had geëist.²¹⁶

Verreweg het bekendste millenniarische pamflet is echter geschreven door Johannes Rothe. Deze in 1628 te Amsterdam geboren zoon van niet onaanzienlijke ouders had in het verleden reeds enige tijd tevergeefs als boetegezant opgetreden, onder meer door vele predikanten, magistraten en buitenlandse staatshoofden brieven te sturen.²¹⁷ Wegens een misverstand was hij enkele jaren terug

²¹³ Er zijn meerdere pamfletten gedrukt met een dergelijke stellingname, maar het is vaak lastig deze goed te dateren omdat de vele Bijbelse verwijzingen referenties naar actuele gebeurtenissen overschaduwden. Zie bijvoorbeeld de volgende smeekbede die Michel Reinders niet goed in zijn chronologisch overzicht heeft kunnen passen: *Het ancker / van een gelovige ziele, geworpen op de rots-steen des heyls* (1672) knuttel 10277.

²¹⁴ *Fransche prognosticatie, ofte Prophetische voorseggingen, voorseyt door Michiel Ruholts [...] aan den bisschop van Keulen, en bisschop van Straatsborgh* (1672) knuttel 9923.

²¹⁵ *De verborgentheit, en den ondergang des konings van Vrankryk, gevonden in de letteren van sijn naam* (1672) knuttel 9928.

²¹⁶ Bartholt Jacobi, *Wonderlijcke voorsegginge tot Roomen, uyt seker seer oudt boeck, in een kerck uyt-getrocken in't jaer 1510* (1672) knuttel 9935.

²¹⁷ Johannes Rothe beschreef deze treurige periode als volgt: 'Allen waren myne wederpartyderen, de Heere alleen onderhielt my met syne ghenade! Dan bespottede ghy my, en syde: Ick was een dwase, en beschimpte myne woorden: Wanneer ick tot boete en assche u vermaende, en de oordeelen Godts verkondighde; dan waer ick een dwaese, een valsche Propheet. Wanneer ick predickte dat de Heere Jesus op der aerde als een

door de Engelse koning Charles II in de adelstand verheven, maar nu de Franse oorlogsdreiging in de lucht hing had Rothe zijn profetische taak weer opgepakt – dit maal met meer respons. Zijn pamflet *Eenige prophetien ende revelatien Godts* bleek al snel een groot succes, waardoor binnen een jaar zelfs een derde en vermeerderde druk kon verschijnen, waarin extra informatie over het leven van de auteur en diens goddelijke roeping beschikbaar kwam.²¹⁸ Volgens Rothe zou de langverwachte ‘Vijfde monarchie’ uit het *Bijbelboek Daniel* – dezelfde monarchie welke Filips II in de 16de eeuw voor zichzelf had geclaimd – spoedig aanbreken aangezien het koninkrijk van Rome op het punt stond verscheurd te worden door de ‘Keizer der Mahometanen’. In de Koning van Frankrijk herkende de profeet een Nebukadnezar die Nederland als een Jeruzalem zou straffen voor haar zonden. De Koning van Engeland – eveneens een ‘Roede Gods’ – zou daarbij zijn oorlogsschepen sturen van overzee. Nadat beide koningen de Republiek veroverd zouden hebben, zouden zij op hun beurt worden overmeesterd door de Turken, die uiteindelijk plaats zouden maken voor de heerschappij van Christus zelf. Dit alles was voorbestemd en de komst van de ‘Goddelijke monarchie’ kon niet worden afgewend. Iedereen moest zich daarom bekeren en wachten op nadere instructies.²¹⁹

De Prophetie (Dan.9.27) van den verwoestende grouwel (waer van vooren gesproocken) siet dese is nu: En wie sal de toorn Gods afwenden, want sy is vast beslooten te geschieden, en sy sal tot den eynde toe dueren, tot dat Godt alle syne vyanden t'ondegebracht heeft: En soos al Israël alleen in hare Godt heerschen, en trumpheeren over alle hare vyanden? Vraeght yemant: Of de tijt van dese Monarchie lange is: Ick antwoorde, Soo drae Israël geloutert is begint de selve. Laet u tuchtigen Israël. Siet uwen Coningh komt, en het Rijck neemt synen aenvangh. En siet Christus regeert, en syne hondert en vier-en-veertigh duysent sijn met het Lam op den Bergh Sion; en alles is Christi geworden, en syne Heyligen. De doot, en helle, en verdoemenisse is overwonnen: En siet uwe strydt is tot een eeuwige glorie, en trumphe is Godt, die alleen heerscht. Amen, Halleluyaeh.²²⁰

Het is natuurlijk onzinnig om te concluderen dat het gehele Nederlandse publiek een boodschap als die van Rothe door de oorlogsverklaringen en oprukkende legers in het voorjaar van 1672 opeens serieus nam. In april 1672 was de overgrote meerderheid van de bevolking er nog van overtuigd dat orde, welvaart en vrede snel – doormiddel van een kort maar krachtig militair ingrijpen – konden worden hersteld, gelijk de Nederlanders in het verleden ook altijd gelukt was. Wel is het zo dat de recente diplomatieke ontwikkelingen een klimaat hadden geschapen, waarin veel mensen behoefte hadden aan een uitleg die enige zin kon geven aan de op het eerste gezicht onrechtvaardige oorlog die op het punt stond van start te gaan. Velen stonden hierdoor open voor een verklaring waarin werd gesteld dat God de Nederlanders wellicht iets duidelijk wilde maken. Zowel het betoog van Jacobus Sceperus als dat van Johannes Rothe getuigen hiervan. Als gevolg van de oorlogsverklaringen

Koningh komen soude, om sijn volck te regereeren: Soo wierp ghy my in de gevanghenisse, en dreyghde my de doot. Wanneer ick de sonden en het verval geestelijcken en Kerckelijcken, en hare yverloosheyt en traegheyt aanwees: Soo vielen sy met smadelijcke woorden tegens my, seggende: Dat ick door de Duyvel verleyt wiert, en dat ick leugenen en lasteringhen sprack; en soo wiert ick ten allen tijde veroordeelt, en was in mijn Vaderlant, en onder mijn maechschap als een booswicht en quaetaerdigh mensch gereeckent: en soo geoeffent: En soo leeve ick op de verwachtinge van myne Godt; siende wat hy over my beslooten heeft. De tijt nadert, dat de Heere alles hersellen sal. Een nieuwe hemel en aerde wort gesien: en wel gelucksaligh die de selve beerven sal. Amen. Halleluyaeh.’ – Johannes Rothe, *Eenige prophetien en revelatien Godts, aengaende de christen werelt in dese eeuw* (1672) 14, knuttel 9932.

²¹⁸ De eerste twee edities zijn in de knuttelcollectie opgenomen: Johannes Rothe, *Eenige prophetien en revelatien Godts, aengaende de christen werelt in dese eeuw* (1672), knuttel 9932 en 9933.

²¹⁹ Zie voor een meer gedetailleerde beschrijving van Rothe’s ideeën en achtergrond: K.H.D. Haley, ‘Sir Johannes Rothe: English Knight and Dutch Fifth Monarchist’, in Donald Pennington & Keith Thomas, *Puritans and Revolutionaries. Essays in Seventeenth Century History presented to Christopher Hill* (Oxford 1982) 310-332.

²²⁰ Johannes Rothe, *Eenige prophetien en revelatien Godts, aengaende de christen werelt in dese eeuw* (1672) 9, knuttel 9932.

was een situatie ontstaan waarin de censuur van de overheid een dergelijke confessionele boodschap weer toeliet. Zo is in de knuttelcollectie eveneens een (demoniserend) pamflet terug te vinden waarin de erbarmelijke omstandigheden en onderdrukking van protestanten in Frankrijk, en Lodewijk XIV's ontduiking van het *Edict van Nantes*, opnieuw onder de aandacht gebracht werd.²²¹ Deze terugkeer van confessionele retoriek in pamfletten zou echter nog slechts een voorbode blijken van de ramp die in werkelijkheid op het punt stond te gebeuren.

²²¹ *Verhael | van d'erbarmelijcke staet der protestantsche kercken in Vrankrijk (1672)* knuttel 9940.

5. De burgerbeweging in de zomermaanden van 1672

Het Rampjaar bereikte een nieuwe fase toen het Franse leger op de eerste dag van juni via het beviende Keulen de Republiek binnen trok. Op het zelfde moment vielen de prinsbisschoppen van Munster en Keulen enkele grensposten in het Noorden en Oosten van het land aan. In korte tijd werden tal van Nederlandse steden en vestingwerken veroverd. Veel van deze steden werden zelfs zonder noemenswaardig verzet overgegeven aan de vijand. De Nederlandse legereenheden moesten machteloos toezien hoe de Fransen de Rijn overstaken. Op zee vond het eerste grote treffen plaats voor de kust van het Engelse Solebay. Michiel de Ruyter, en de gevolmachtigde van de Staten-Generaal, Cornelis de Witt, hadden niet kunnen voorkomen dat Franse en Engelse schepen zich tot één grote vloot samenvoegden, maar door een brutale aanval op de vijand uit te voeren lukte het de Nederlanders wel om erger te voorkomen. Het Engelse vlaggenschip werd buitgemaakt en de zeemacht van de vijand was voor de komende maanden uitgeschakeld. Dat verhinderde echter niet dat het Franse leger op 23 juni in triomf Utrecht binnentrok. Op dezelfde dag namen Munsterse en Franse troepen tevens Zwolle en Kampen in. Onmiddellijk werden de hoofdkerken in deze plaatsen, waaronder de grote Utrechtse Domkerk, voor het eerst sinds de beginfase van de Nederlandse Opstand weer ingewijd voor de katholieke eredienst. Vooralsnog genoten ook de Nederlandse Gereformeerden onder het Franse bestuur godsdienstvrijheid, maar voor hoe lang dit het geval zou zijn wist niemand. In deze eerste oorlogsmaanden waren er maar weinig successen te melden aan Nederlandse zijde – alleen bij het beleg van Aardenburg in Staats-Vlaanderen werden de Fransen in de laatste dagen van juni daadwerkelijk afgeslagen.²²²

Bewoners van de overvallen inlandse gewesten, welke de benodigde middelen tot hun beschikking hadden, probeerden daarom te vluchten naar het nog niet bezette Holland. Hier kwam de economie echter ook al snel vrijwel geheel stil te liggen. Michel Reinders heeft in zijn boek beschreven hoe door de binnenstroom van al die vluchtelingen en de vervelende boodschap die zij met zich meebrachten spoedig het geloof ontstond dat regenten en legerofficieren in het oosten hun steden in de steek hadden gelaten.²²³ Mensen begonnen te wanhopen dat tevens de zeegewesten onder de voet gelopen zouden worden en hier en daar brak grote paniek en onvrede uit. Het lukte uiteindelijk ook maar net op tijd om de Hollandse Waterlinie te sluiten, waardoor het Franse leger tot halt werd geroepen en zich gedwongen zag bij Zeist een kamp op te slaan. Verder bleef de gehoopte steun van een aantal bevriende Duitse vorsten, waaronder de keurvorst van Brandenburg, lange tijd uit, en toen er eindelijk tekenen op hulp kwamen was de situatie al zodanig verslechterd dat dit vrijwel zinloos leek.²²⁴

²²² Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 877-880.

²²³ Reinders noemt onder meer het voorbeeld van de ritmeester Jean Barton de Montbas. Deze Fransman in Staatse dienst was begin juni belast met de taak om het Franse leger te beletten de Rijn over te steken bij het Tolhuis. Zijn troepen vluchtten echter toen zij de Franse legers in het vizier kregen en lieten de vijand zonder tegenstand de rivier doorwaden. Hoewel het niet duidelijk of Montbas daarmee nu een bevel van hogerhand negeerde of opvolgde, werd hij door de Staten-Generaal zonder aarzeling ter dood veroordeeld. Montbas ontsnapte echter op 28 juli uit de gevangenis en ontvluchtte de Republiek, waarna hij in dienst trad bij het Franse leger. In de knuttelcollectie zijn verscheidene pamfletten terug te vinden die naar dit vermeende verraad refereren. – Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 61.

²²⁴ Uit de knuttelcollectie blijkt dat de Nederlanders bij wijze van een herdruk ook op pijnlijke wijze werden herinnerd aan de defensieve alliantie die de koning van Frankrijk in 1661 had gesloten ten behoeve van het

Een oud meningsverschil laait weer op

Uit het chronologisch overzicht van Reinders blijkt dat de Republiek in deze periode in toenemende mate overspoeld raakte met allerlei gedrukte brieven, missiven en andere pamfletten waarin door burgers zelf verslag gedaan werd van de vijandelijke invallen in Overijssel, Groningen en Gelderland.²²⁵ Toch getuigen deze pamfletten er niet van dat de Nederlandse burgers alle moed verloren hadden. Dit medium lijkt juist te zijn gebruikt om wanhopige burgers aan te sporen niet bij de pakken neer te gaan zitten. Een pamflettist die zich H.H.v.B. noemde, richtte zich zelfs direct tot de inwoners van de overwonnen gewesten: 'O Christi Ledemaat, laat u doch niet verleyden Van 't vuile Paapsgebroet dat in uw Steden is; Verwerpt haar Vlasche Leer, Afgodery en Mis. Houdt u by Godes Volck; wilt u van d'Afgodt Scheyden.'²²⁶ Een getuige van het beleg van Arnhem merkte even later hoopvol op: 'Doch uyt die duysternisse kan God een light scheppen.' Hij dankte God, dat die de Arnhemmers waarschuwde over hun zonden en hen tegelijkertijd door de komst van het leger van de Prins van Oranje weer hoop gaf op behoud.²²⁷ In pamfletten als het *Kort begriip van de tijdinge die tot nog toe uit 's Lands vloot bekend is* en een gelijktijdig verschenen prent van de zeeslag bij Solebay vinden we eveneens lofrijke voorstellingen van een overwinning op de onrechtmatige vijanden van de Republiek.²²⁸ Cornelis de Witt, de broer van de Hollandse raadspensionaris, kon hierover met een gerust hard naar huis schrijven, en zijn brief werd om deze reden ook voor het grote publiek in gepubliceerde vorm uitgebracht.²²⁹ Het afstoten van de Franse opmars bij Aardenburg bood even later niet alleen aanleiding voor glorieuze verhalen maar ook hoop op een kentering in de oorlog.²³⁰ Het feit dat de victorieuze Zeeuwen Oranjegezind waren moest de overige ingezetenen aansporen eveneens de hoop te vestigen op de in januari nieuw aangestelde legerleider. Uit de pamfletten aan het begin van de zomer blijkt dus dat veel burgers zich verbonden voelden met het lot van de Republiek en dat velen, daarmee in feite gehoor gevend aan de door de overheid zelf gesponsorde propagandaoproepen van april, bereid waren zich in te spannen voor het behoud van de vrijheid. In

naleven van de Vrede van Westfalen in het Heilige Roomse Rijk. – *Der beyden Kronen, Franckreich und Schweden, Defensiv-Alliance wie solche Anfangs den 12/22. Septemb. 1661. zu Fontainebleau in Franckreich ... auffgerichtet, und nachgehends in diesem 1672. lahre, zu Stockholm in Schweden wieder erneuret und verlängert worden* (1672) knuttel 9941a.

²²⁵ Er kwamen zelfs pamfletten van boeren en burgers, die net buiten de Republiek woonachtig waren. – *Bondigh Jen waerachigh verhael van het voornaemst voorgevallen aen den Rhijn bysonderlijck in, voor, en omtrent Orsoy, Rhynderck, Weesel, Burick, Rees en Emmerijck* (1672) knuttel 10045; *Der Keulscher Bauren Vatter unser* (1672) knuttel 9942.

²²⁶ H. van Bulderen, *Beklagh, over den bedroefden toestant in de Nederlandtse Provintien* (1672) 8, knuttel 10237.

²²⁷ *Waerachtigh verhael, van twee wonderlycke voorteeckenen ... omtrent de stadt Aernhem* (1672) knuttel 10080.

²²⁸ *Kort begriip van de tydinge, die tot noch toe uyt s' landts-vloot bekend is. donderdagh den 9. iuny, 1672. 's middaghs ten twee uyren* (1672) knuttel 10124; *Afbeelding van't groote zee-gevecht, tusschen de drie krijgs-vlooten, als van haer ed. groot-mog. heeren Staten der Vereenigde Nederlanden, onder't beleyt van den heer admirael de Ruyter; en ter ander sijde van de koningh van Vranckrijck, onder't beleyt van den admirael Montague; en ten derde van de koning van Engelant, ondert't beleyt vanden hartogh van Jorck; voorgevallen voor Saulsbay, den 6. juny 1672* (1672) knuttel 10128.

²²⁹ Cornelis de Witt, *Edele groot mogende heeren, sedert mynen laetsten van gisteren geschreven* (1672) knuttel 10125.

²³⁰ Zie hierover bijvoorbeeld: *Waerachtige Jverklaringe van den slag en gevolgh van Aerdenburgh, jegens de Franssen, die die stadt wilden in-nemen. Geschiet den 26. en 27 junij deses jaers 1672* (1672) knuttel 10057; *Twee brieven, geschreven uyt Middelburgh den 26. en 27. iuny 1672. raeckende 't bestormen der stad Aerdenburgh door de Franschen* (1672) knuttel 10053.

de knuttelcollectie zijn zelfs verschillende door burgers geïnitieerde voorstellen terug te vinden ter verbetering van de landsverdediging en financiering daarvan – er is zelfs sprake van een ondersteuning van de belangrijke taak die is weggelegd voor predikanten in het aansporen van de Nederlandse bevolking.²³¹

De regering van Johan de Witt was als gevolg van de succesvolle Franse voorjaarscampagne echter nog maar amper bij machte om gehoor te geven aan de in verscheidene pamfletten geuite sterke taal. De overrompeling van de Nederlandse legers bracht de Hollandse regenten er toe om – naast de vanzelfsprekend doorgaande bewapeningen en gevechtsplannen – al snel onderhandelingen met de vijand te starten. Dit initiatief en ook de precieze bevoegdheden van gezant Pieter de Groot – nota bene een zoon van de ‘Arminiaan’ Hugo Grotius – vielen evenwel niet bij iedereen in goede aarde. Tot ergernis van hen die het volste vertrouwen hadden in de nieuwe prinselijke legerleider, kon een besluit tot continuatie van de onderhandelingen desalniettemin door een bijzonder incomplete Staten van Holland en Staten-Generaal worden gedrukt. Op 1 juli bracht De Groot vervolgens verslag uit van de vorderingen van de onderhandelingen. Frankrijk stelde zoals vanwege haar goede uitgangspositie te verwachten was zeer hoge eisen, waar maar weinig Nederlanders zich in konden vinden: behoud van de veroverde gebiedsdelen, handels privileges en meer rechten voor katholieken in de Republiek. Daarnaast 20 miljoen gulden aan schadevergoeding, een erkenning van het Engelse recht op de Noordzee, een nieuw verbond tussen Nederland en Denemarken, en elk jaar zou Nederland twee ambassadeurs naar Frankrijk moeten sturen om blijk van dank te tonen alsmede een dankpenning moeten uitbrengen ter onderwerping aan de Franse kroon. De Engelse koning, anderzijds, wilde delen van Zeeland, geld voor door hem afgestane visrechten in de Noordzee, handelsprivileges in de kolonies en financiële compensatie voor de oorlog. Tot slot probeerde Engeland zich ook nog te mengen in binnenlandse politieke aangelegenheden, door een goede positie te verlangen voor de Prins van Oranje.²³²

In de maanden die volgden gebeurde er feitelijk iets heel wonderlijks in de Nederlandse Republiek. In plaats van alle krachten te bundelen en terug te vechten tegen de Franse en Munsterse indringers, kwamen in de nog niet bezette gewesten Holland en Zeeland burgers en boeren in verzet tegen de lokale overheid. Uitgerekend op het moment dat de nood het hoogst was en het voortbestaan van de Republiek in feite aan een zijden draadje hing, braken in veel steden kleinschalige relletjes en opstandjes uit die de interne rust en eendracht verstoorden. Grote delen van de bevolking pleitten voor de benoeming van de Prins van Oranje tot stadhouder. Michel Reinders heeft laten zien dat veel burgers er van overtuigd raakten dat de stadhouder van oudsher een onmisbaar element in het

²³¹ De benarde economische situatie wordt mooi verhaald in het pamflet: Wouter Schouten, *Moedscheppingh, op Nederlants droevige val* (1672) knuttel 10627; Zie voor de burgerplannen onder meer: *Concept van finantie, omme 'slants inkomsten, sonder meerder belasting der gemeente, te vergrooten* (1672) knuttel 10032; Arend Tollenaer, *Remonstrantie ofte vertoogh, inhoudende verscheyden schatten van groote consideratie tot behoudinge ende vermeerderinge van het welvaren van de republique van Hollandt ende West-Vrieslandt* (1672) knuttel 10034.

²³² ‘Den jegenwoordigen Prins van Orangien, en de desselfs descendenten, sullen de Souverainiteyt der Vereenigde nederlanden besitten, uytgenomen 't gene de twee Koningen ende hunne Geallieerde ten deel sal vallen; of sullen ten minsten de waerdigheden van Admirael Generael ende Stadhouder ten eeuwigen dage genieten, op de voordeeligste wijze als de voorgaende Princes de selve voor desen beseren hebben.’ - *Eyschen /vande koningen van Vranckryck en Engeland; aen de Staten der Vereenigde Nederlanden* (1672) knuttel 10072.

Nederlandse politieke systeem was en dat het feit dat de prins zo lang was buitengesloten door de Hollandse regenten de reden was waarom de Republiek nu zo slecht op de oorlog was voorbereid.

Jill Stern heeft het standpunt verdedigd dat de Nederlandse Gereformeerden, zodra de strijd met Frankrijk en haar bondgenoten tot ontwikkeling kwam, de anti-Spaanse argumenten die zij hadden gebruikt om hun onvrede te uiten in het (begin van het) Eerste Stadhoudersloze tijdperk, op de nieuwe vijanden gingen toepassen, inclusief concurrerende religieuze groepen in de Republiek zelf. Volgens haar ontvochten predikanten zich in deze periode tot grote voorstanders van deze internationale oorlog omwille van de eigen religie. Ik wil in dit hoofdstuk echter benadrukken dat deze stellingname slechts ten dele opgaat voor het publieke debat in de zomermaanden van 1672. De orangistische en gereformeerde betogingen in juni wezen het defaitisme dat onder de regenten was inderdaad ten strengste af, en pleitten daarom voor doorvechten om het behoud van de Republiek. Na het herstel van het stadhouderschap keerde het tij echter en raakten de meest precieze Gereformeerden in een geheel nieuwe strijd verwickeld, die haaks stond op doorvechten met de buitenlandse vijanden in de Republiek. De in juni tot ontwikkeling gekomen burgerbeweging was op meer uit dan louter een goede positie voor de Prins van Oranje. Wat volgde kan inderdaad als een 'rivalization of the language of war and religion' omschreven worden, maar wel als één met een expliciet nationale focus. Het is mijns inziens daarom correcter om deze gruwelijke samenloop van gebeurtenissen te plaatsen in de eerder in deze scriptie behandelde context van de Arminiaanse, Voetiaanse en Coccejaanse oplossing van omgang met andersgelovigen in de eigen samenleving.

Deze uitbraak van radicale confessionele woede, die veel weg had van de in het historiografisch debat aangehaalde beschrijving van 'the Sword of Damocles' van Willem Frijhoff, had verstrekkende gevolgen – Johan de Witt zou het zelfs met de dood moeten bekopen. De situatie escaleerde uiteindelijk zodanig, dat zelfs de Prins van Oranje zich tegen de oproeren keerde. Doordat historici, als Geyl en Roorda, zich tot op heden altijd op het orangistische element in de pamfletten hebben geconcentreerd is ten onrechte het beeld ontstaan dat alle pamflettisten het in 1672 in religiosis min of meer met elkaar eens waren. In dit hoofdstuk wil ik, door Michel Reinders chronologische overzicht opnieuw na te lopen, echter laten zien dat de pamflettenoorlog uit het Rampjaar ook kan worden geïnterpreteerd als met elkaar in conflict komende ideeën over de internationale positie die Nederland moest innemen en de mate waarin de politiek zich moest laten leiden door religieuze belangen. Niet alle pamfletschrijvers waren hieromtrent dezelfde mening toegedaan en in het pamflettendebat brak een soort discussie los – een hernieuwde polemiek – over de houding die burgers aan moesten nemen. Lange tijd was er desalniettemin wel één groep die de overhand wist te krijgen: tot ergernis van zowel Arminianen als Coccejanen, vonden op Voetiaans initiatief in veel steden talloze wetsverzetten plaats en werden vele 'Arminiaanse' en 'Paapse' ambtsdragers vervangen door mannen die volgens de oproerige burgers meer genegen waren tot de 'Ware Gereformeerde Religie.' In de laatste maanden van de oproerbeweging zouden zij desalniettemin overtuigend worden bestreden. En met succes: het moet per slot van rekening worden opgemerkt dat het uiteindelijk de Prins van Oranje zelf was, die deze burgerbeweging in de maand september een halt toe riep.²³³

²³³ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 58-60.

Anti-Hollandse propaganda uit Engeland

De vijandige houding die veel burgers in de loop van de zomer ten opzichte van de eigen overheid zouden uiten kwam niet helemaal uit het niets. Het publieke debat werd op zijn minst gestimuleerd door de instroom van pamfletten van buitenaf. Met het ondersteunen van de publicatie *Consideratiën van over den Tegenwoordigen Toestant van het Vereenigde Nederland* had de Hollandse regentenregering in april 1672 zelf een eerste voorzichtige poging gedaan om de publieke opinie in het buitenland enigszins te beïnvloeden ten gunste van de belangen van de Republiek. Deze propagandastunt bleef niet zonder respons. Het duurde niet lang voordat vanuit Engeland en andere landen de eerste anti-Hollandse propagandastukken het Nederlandse publieke debat binnendrongen.²³⁴ In het pamflet *The dangerous condition of the United Provinces prognosticated, and plainly demonstrated* was deze boodschap vormgegeven in de vorm van een voorspelling, zoals deze ook in de Republiek zelf werden uitgebracht. De bekende Duitse alchemist Paracelsus, ‘the great Naturalist’, had begin 16de eeuw immers reeds aangetoond dat kometen en meteoren niet bij toeval of door enige andere natuurlijke oorzaak zichtbaar waren aan de hemel. Zij werden veroorzaakt door Engelen en geesten, en duiden er over het algemeen op dat er onheil in de lucht hing. ‘Not onely the Divine Scriptures, (saith the Author) but also the Oracles of the Sybills, and of other propheticall soules have left it recorded to posterity in their writings that towards the last days or times, their should be more frequent apparitions in the aire, more comets, more blazing starrs, more ominous, and frequent eclipses, &c.’ In het pamphlet werd nu gewezen op een voorspelling van de Engelse astroloog William Lilly uit 1654, gebaseerd op een waarneming van een komeet op 9 december 1652. Volgens Lilly, wiens naam in deze scriptie al eerder als onruststoker naar voren is gekomen, zouden de Nederlanden, waarnaar de staart van de komeet wees, binnen de twee daaropvolgende decennia door een buitenlandse natie overvallen zijn. ‘A forreigner shall enter even into the Hague, and into Amsterdam it selfe, before 1672, be over.’ Het was dus voorbestemd dat Engeland en Frankrijk de respectloze en goddeloze Nederlanders de oorlog hadden verklaard.²³⁵

Het feit dat de Engelse propaganda zo goed inspeelde op het in het Nederlandse publieke debat ontstane klimaat (waarin mensen, zoals beschreven in het vorige hoofdstuk, open stonden voor een confessionele en bovennatuurlijke uitleg van de recente internationale ontwikkelingen) wijst erop dat dit soort pamfletten niet moeten worden onderschat. Een andere voorspelling, onttrokken aan een oud manuscript van de Engelse Renaissance-dichter Barnaby Googe, stelde op basis van komeetwaarnemingen in het sterrenbeeld Cassiopeia zelfs dat de Verenigde Provinciën nu eenzelfde onrustige en weinig hoopgevende periode zouden gaan doormaken als zij precies een eeuw geleden hadden gekend – een stelling die vergelijkbaar is met die van de in het vorige hoofdstuk genoemde Friese dorpspriester Bartholt Jacobi. De hemel, zo luidde de profetie, zou Engeland gunstig gezind

²³⁴ Veel van deze propaganda geschriften zijn ook door Steven Pincus en Tony Claydon beschreven, maar dan als representanten van het Engelse publieke debat. In zekere zouden we kunnen zeggen dat de in Engeland dominante retoriek van de Hollandse Universele Monarchie zich dus letterlijk naar de Nederlanden verplaatste. – Steven Pincus, ‘From Butterboxes to Wooden Shoes: The Shift in English Popular Sentiment from Anti-Dutch to Anti-French in the 1670s’, in *The Historical Journal* 38/2 (1995) 333-361; Tony Claydon, *Europe and the Making of England 1660-1760* (Cambridge 2007).

²³⁵ *The dangerous condition of the United Provinces prognosticated, and plainly demonstrated, by Mr. William Lilly, in his observations of that comet which appeared in the year of our Lord, 1652. And published in his annual predictions in the year 1654, &c. Together with some hints, and touches, of the most inhumane and unparalleled cruelties committed by the Dutch upon our English-men at Amboyna, Polarooone, and Lantore in the East-Indies* (1672) knuttel 9952.

blijven en Nederland zou haar bondgenoten verliezen. De Spaanse koning, die de Nederlandse Opstand nog niet vergeten was, zou hen evenals de Habsburgse keizer, en de koningen van Denemarken en Frankrijk de rug toe keren, opdat eindelijk gerechtigheid zou kunnen zegevieren.²³⁶ De Engelsen waren namelijk nog niet vergeten hoe ondankbaar zij de voorbije jaren behandeld waren door de Hollanders, zo getuigde ook een pamflettist die publiceerde onder de naam William de Britaine. In het pamflet *The Dutch Usurpation*, dat is opgedragen aan 'His Royal Highness the Duke of York' worden alle ergernissen nog eens haarfijn opgesomd. Nieuw was de grote focus op de geschiedenis van de Engels-Nederlandse betrekkingen, waardoor de door Charles II in diens oorlogsverklaring aangedragen grieven meer in de breedte werden getrokken. De Engelse koningin Elizabeth had de Hollanders ooit hulp geboden in hun opstand tegen de Spaanse koning, onder meer door de Spanjaarden te bevechten in Amerika en door het verlenen van visrechten in de Britse wateren. De Hollanders waren toen nog arm, maar toch was de koningin, evenals haar opvolger James I, er toe overgegaan om geld te lenen en onderlinge handel toe te staan. Zo waren de Hollanders groot geworden door Engelse hulp, maar hier hadden de Engelsen nooit enige dank voor terug gezien. Het geleende geld werd nooit terugbetaald, door de tijd heen werden verschillende Engelse factorijen en schepen door de Hollanders veroverd, en werd de Engelse bondgenoot Bantam door hen beoorloofd. Het ergste was echter het zogenaamde 'Ambon Massacre' uit 1622, toen de bevolking van het eiland Ambon uitgemoord werd en alle aanwezige Britten en Japanners ofwel werden gemarteld en bestolen ofwel tot slaven werden gemaakt. De Hollanders hielpen de Engelse monarchie ook niet gedurende de Engelse burgeroorlog, maar zij maakten juist handig van de chaos op de Britse eilanden gebruik door de eigen economische positie uit te bouwen. De Tweede Engelse oorlog was vervolgens ontstaan omdat de Republiek verschillende Engelse rechten had geschonden, gelijk nu bij aanvang van de Derde Engels-Nederlandse oorlog wederom het geval was.²³⁷

Deze anti-Hollandse propaganda draaide de in de Republiek bestaande vrees voor Spaanse of Franse Universele Monarchie als het ware om – inclusief de religieuze component van deze retoriek die onder de Nederlandse Gereformeerden gemeengoed was. Volgens de propaganda hadden de Hollanders de staatsmaxime dat allianties en verdragen altijd relatief waren. Zij streefden naar wereldheerschappij of 'Universal Dominion' over de zee, en erkenden de soevereiniteit van de Britse koning over diens territoriale wateren niet. Zij waren uiteindelijk zelfs erger dan de 'Great Turk', want dat was in tegenstelling tot deze verachtelijke Republikeinen tenminste nog een vorst die zich vanzelfsprekend aan zijn eigen interest zou houden. William de Brittainne stelde de oorlog voor als niets anders dan het onvermijdelijke conflict tussen verschillende monarchieën en een 'Free-State'.²³⁸ De veelschrijver Henri Stubbe maakte in zijn pamflet *A Justification of the Present War against the Netherlands*, wat hij geschreven had als een direct weerwoord op het Nederlandse propagandastuk *Consideratien*, nog beter duidelijk wie de werkelijke tegenstanders van de Engelse koning waren. Naast zijn weerlegging van de in de *Consideratien* geboden tegenargumenten op de grieven uit de Engelse oorlogsverklaring, benadrukte Stubbe de grote ondankbaarheid die in de Republiek aanwezig was jegens het Huis van Oranje. De Staten van verscheidene gewesten hadden

²³⁶ *A prophetic lately transcribed from an old manuscript of doctor Barnaby Googe that lived in the reign of qu. Elizabeth, predicting the rising, meridian, and falling condition of the States of the United Provinces, which started up immediately after the appearance of the new star in Cassiopæia* (1672) knuttel 9937.

²³⁷ William de Brittainne, *The Dutch usurpation: or, a brief viewv of the behaviour of the States-General of the United Provinces, towards the Kings of Great Britain* (1672) knuttel 9951.

²³⁸ William de Brittainne, *The Dutch usurpation: or, a brief viewv of the behaviour of the States-General of the United Provinces, towards the Kings of Great Britain* (1672) knuttel 9951.

meermalen geprobeerd de Prins van Oranje van diens privileges en waardigheden te ontdoen, ondanks dat Willem de Zwijger en Maurits toch een grote rol hadden gespeeld in de Nederlandse Opstand en de Republieks goede verstandhouding met Engeland. Het was dan ook de ‘Cabal of Holland’ waar ook de (Arminiaanse) Grotius toebehoorde – niet de Orangistische partij – die verantwoordelijk was voor het streven naar heerschappij over de ‘vrije’ zee. Waar het woord ‘Holland’ of ‘Hollander’ in de 17de eeuw over het algemeen als een synoniem voor ‘Nederland’ en de inwoners van de Republiek werd gebruikt, kreeg dit begrip bij Stubbe dus een sterke associatie met de Regentenpartij van Johan de Witt, welke door de auteur als ‘heidens’ en dus als bedreiging voor de Christelijke religie werd beschouwd. ‘An Hollander! This is the Name of a People that esteem nothing scared, but their own profit, and live under no obligations of Honour, Morality, or Religion, but Interest. ... They are not to be ranked among the tolerable Papisms: [even] Old Rome would have taught them that there are certain Laws of War as well as Peace, and those such as cannot be silenced by the noise of Canons.’

Their Liberty (whereof they boast) consists in paying more Taxes then any Prince in the world exacts: and in being subjected to the most Arbitrary proceedings as to Life, exile, and imprisonment, that ever I read of: and if I am deceived, Grotius in his Apolegetic (who suffered thereby, with many others) deluded me into that sentiment. But though these Canaanites do live under an ill Government, in a bad Country, upon Pickled Herrings, Groot, Butter, and Cheese; yet they enjoy for their souls, that immortal part, as much as from God they can desire, namely the food of his word, which nourisheth them to life eternal. – And this is the Celestial diet of all the Jews, Socinians, Anabaptist, Papists, &c. that are bound there. The States General have nothing to do with Religion: the several Provinces, and Towns can onely intermeddle therewith; and that they so do, that the Ecclesiastics can neither preach otherwise than what the Magistrates please, nor exercise any Church-Discipline as they ought. Upon these Terms the Ministers are Pastours, and seed them with heavenly food being servants rather of the Burgomasters and of Mommon, than God. Were our Nonconformists there employed, they would find it unlawful to assert the Jus Divinum Ministerii Evangelici, and they would be banished should they discourse there about the duty of Magistrats, and power of Ministers, as they do in England. These Zealous Protestants have declared that ‘t was indifferent to them what Religion any Provence or City were of, so they would but Unite with them. The League of Utrecht (which is the foundation of their Union) doth run thus, and Grotius shall justifie all I say. They say they have always highly interested themselves in the friendship of His Majesty: And to preserve his friendship, they made all those ignominious Pictures, Medals, and Monuments; they refused him the Honour of the Flagge, and informed His Majesty, That the Dominion of the Sea is an Usurpation, and that upon God Almighty, to whome alone this State attribtues it. They say, Their great interest consists in the peace and tranquility of Christendome. Oh! Happy interest of a Christian state. – I believe their interest now consists in the peace of Christendome, because that war menaceth them, which they would have turned upon England; and I believe they did no swerve from their interest, when they formerly fowed divisions betwixt the Swedes and Danes, and other German Princes; and of late endeavored to embroil all Europe in wars, thereby to counterpoise France. I might reflect upon their confining their interest to the peace of Christendome; whereas they place it otherwise in the East-Indies, embroiling those parts as much as they can in wars, and destroying our Merchants upon all occasions: But it is very observable, that the real interest of these most amicable Dutch, consists in Europe, in doing all those thlogs which may justly incense Princes to make war upon them, and yet in cajoling them into a tame and dishonourable acquiescence.²³⁹

Duitstalige pamfletten met een vergelijkbare boodschap

De kritiek op het Hollandse beleid werd niet alleen door Engelse pamflettisten verkondigd. Uit verscheidene Duitstalige pamfletten, welke vermoedelijk uit Munster en Keulen afkomstig waren,

²³⁹ Henry Stubbe, *A justification of the present war against the United Netherlands. Wherein the Declaration of his majesty is vindicated, and the war proved to be just, honourable, and necessary ... Illustrated with sculptures. In answer to a Dutch treatise entituled, Considerations upon the present state of the United Netherlands* (1672) 6-7, knuttel 10017.

klonken vergelijkbare woorden.²⁴⁰ *Desz Holländischen Nabuchodonosoris traurigen und erschrocklichen Gesichts* vergeleek de kersverse tegenstanders met de Bijbelse onderdrukker Nebukadnezar, en voorspelde dat de Nederlandse Republiek een vergelijkbaar lot zou vergaan als in het Bijbelboek Daniel was beschreven.

*Das Gut / so das Patrimonium Christi genannt / hastu mit Grilheit und fleischlich Wöllüsten verschwendet / und hastu prophanirt und verstöret / die Altär hastu hinweg gerissen / und hast ihre Seel gesucht dieselbe zu tödten / darumb wird dich Gott vertilligen / und wird von dir dein Reich hinweg nehmen / und wird es seinen Ausserwehltem und gut frucht bringendem Volck wiederumb zustellen.*²⁴¹

Het zou echter ook kunnen dat we hier eveneens met een uit Engeland afkomstig pamflet te maken hebben. Het pamflet *Interesse der Cron Engeland, in dem gegenwärtigen Kriege gegen Holland* duidt – hoewel we hier niet met een vertaling van het in het vorige hoofdstuk aan bod gekomen werk van Slingsby Bethel te maken hebben – erop dat Engelse pamfletten eveneens in het Duits vertaald werden. Het naar verluidt uit Engeland afkomstige pamflet *Discours noopende den tegenwoordigen tijdt* moet zelfs zowel in het Duits als in het Nederlands zijn overgezet. In al deze teksten werd het lezerspubliek op de hoogte gesteld van dezelfde verwijten van Hollandse onchristelijkheid, als bij Stubbe te lezen was.²⁴²

De aanwezigheid van het pamflet *Letzter Wille der verrathenen Vereinigten Staaten* in de knuttelcollectie toont daarnaast aan dat er eveneens Franse pamfletten hun doorgang vonden tot de Duitse drukpersen, en op die manier in de Republiek verzeild raakten. Naar eigen zeggen was dit fictieve testament van ‘Domina Hollandia’ ‘mit consens des Königs in Franckreich in hoch-Deutsche Sprach übersetzt.’ De Hollanders werden hierin naar voren gebracht als de kinderen van ‘unsern hogebietenden herrn und Vater Philippum, König in Hispanien und Indien’ die diens claim op Universele Monarchie hadden overgenomen. Volgens het pamflet handelen de Hollanders volgens een verdeel en heerspolitiek jegens naburige vorsten – zelfs nu de Republiek op het punt stonden verslagen te worden gedroegen zij zich nog als bekende vroegere machtspolitici als Oliver Cromwell en Kardinaal Richelieu.²⁴³ Uit de Duitse landen kwam tot slot ook nog een meer onafhankelijk en eigen geluid door. Het pamflet *Considerationes politicæ super præsentis statu Europæ* vormt een in Frankfurt gepubliceerde dissertatie waarin de conflicten en oorlogen die anno 1672 op het Europese continent woedden werden beschreven en uitgelegd. De onbekende auteur bekritiseerde hierbij zowel het onrechtmatige Franse expansiestreven in de Spaanse Nederlanden, als de onchristelijke en niets ontziende economische machtspolitiek van de Hollandse regenten.²⁴⁴ De oplossing die in het

²⁴⁰ Er zijn buiten de hier genoemde pamfletten ook nog andere Duitstalige pamfletten in de knuttelcollectie opgenomen, maar veelal betreft het vertalingen van teksten die vermoedelijke door Nederlanders zelf geschreven zijn – wellicht met als beoogd publiek Duitsers over de grens, maar het lijkt mij eveneens aannemelijk dat in de Republiek zelf, en zeker in de oostelijke gewesten, ook verscheidene Duitssprekende burgers en ingezetenen woonachtig moeten zijn geweest. Deze pamfletten worden hier niet behandeld.

²⁴¹ *Desz Holländischen Nabuchodonosoris traurigen und erschrocklichen Gesichts, so ihme in seiner besten Ruhe und Wohlleben erschienen, Verdolmetschung oder Auszlegung durch den Propheten Daniel* (1672) 7, knuttel 9929.

²⁴² *Interesse der Cron Engeland, in dem gegenwärtigen Kriege gegen Holland* (1672) knuttel 10004a; *Discours noopende den tegenwoordigen tijdt* (1672) knuttel 10220.

²⁴³ *Letzter Wille der verrathenen Vereinigten Staaten* (1672) knuttel 10248.

²⁴⁴ Dit was onder meer zichtbaar in de Hollandse bijdragen aan de Noordse Oorlog. In de Nederlandse Republiek vierden sekten bovendien hoogtij terwijl het Rooms Katholicisme werd onderdrukt. De handels wijze van de Hollandse regenten kenmerkte zich dus door ‘Missbräuche / so auch grosser Gewinnsucht bey denen Gesellschaften der Privat-Personen etwa eingeschlichen’ stelden de eigen ‘gewinnsucht’ – *Considerationes*

pamflet voor al deze problemen geboden werd komt mijns inziens desalniettemin weer erg Fransgezind over, en zal daarom door het Nederlandse publiek meer als illustratie van de onbetrouwbaarheid van de vijand zijn beschouwd. In het pamflet wordt gepleit voor een 'balance of power' die gebaseerd is op de gelijkheid van staten. Deze zou echter het beste gehandhaafd kunnen worden wanneer er opnieuw eenheid zou komen in de Europese Christenheid – een Rooms Katholieke eenheid wel te verstaan – en wanneer een soort rechter aangesteld zou worden die in de toekomst conflicten moest voorkomen, zoals in het verleden zou zijn aangeraden door de Franse koning Hendrik IV, 'das die ganze Christenheit gleichsam als ein ensige Republic zusammen trette welches ob es wol vielen einer Platonischen republic nicht ungleich su seyn beduncken möchte.' Voor de aanstelling van deze functie achtte de auteur niemand minder dan Hendriks afstammeling Lodewijk XIV het meest geschikt.²⁴⁵

In Nederland wordt anti-Hollandse kritiek overgenomen

Hoewel het lastig is om te stellen of er sprake was van een oorzaakgevolgrelatie kan op basis van het chronologisch overzicht van Michel Reinders worden geconstateerd dat veel van de bovengenoemde anti-Hollandse retoriek over goddeloosheid en ondankbaarheid jegens het Huis van Oranje weldra in Nederlandse pamfletten overgenomen werd. Er bestond in Nederland al eerder veel ontevredenheid over het beleid van de eigen overheid, maar in de context van de zich ontluikende oorlog durfden tegenstanders deze voor het eerst sinds jaren weer echt te uiten. Uit een vermoedelijk in mei gepubliceerde *Politycque Prognosticatie Getrocken uyt seeckere Brief van sijn Cheurvorstelijcke Doorluchtigheyt Van Brandenburgh* blijkt bijvoorbeeld dat het uitblijven van de hulp van bondgenoten door pamflettisten in de Republiek werd geweten aan het onchristelijke beleid van Johan de Witt.²⁴⁶ Nadat op 19 juni de eerste steen door de ruit van het huis van een Hollandse regent werd geworpen, en de overheid vervolgens de schuldigen probeerde te vervolgen, verschenen verschillende schriftelijke verdedigingen van dergelijke acties. Het pamflet *Bedenkingen over het geene door de borgeryen van Hollandt is te weegh gebracht, in het avancement van ziin hoogheyt, den prince van Orange*, dat vermoedelijk is geschreven door een Zeeuw, stelt dat de opstandige burgers ten onrechte voor 'Crimen lesa Majestatis' – oftewel hoogverraad – werden veroordeeld door de Hollandse regentenregering. De argumentatie gaat echter verder dan het verwerpen van de laster. Het was namelijk niet zonder reden dat het in Holland thans zo onrustig was. In een gewest als Zeeland was de situatie veel beter, aangezien de Zeeuwen altijd 'goed prins' waren geweest en – niet onbelangrijk – 'van de Gereformeerde Religie'.²⁴⁷ In Holland waren daarentegen heren aan de macht die beweerden dat Johan van Oldenbarnevelt een vroom patriot was en als martelaar gestorven was. Daar werd het gedachtegoed van Erasmus hooggehouden en werd de regering van Maurits

politicæ super præsentis statu Europæ. Sive dissertatio de causis imminentium bellorum et inde natis animorum motibus, ex Italico sermone in Latinum versa ... Politische Betrachtungen, über den gegenwärtigen Zustand Europæ (1672) 18, 48, knuttel 9944a.

²⁴⁵ *Considerationes politicæ super præsentis statu Europæ. Sive dissertatio de causis imminentium bellorum et inde natis animorum motibus, ex Italico sermone in Latinum versa ... Politische Betrachtungen, über den gegenwärtigen Zustand Europæ* (1672)52-58, knuttel 9944a.

²⁴⁶ *Politycque Prognosticatie Getrocken uyt seeckere Brief van sijn Cheurvorstelijcke Doorluchtigheyt Van Brandenburgh, Geschreven den 8. July 1659. Gedrukt te sien in't negende deel van de Historien van Staet en Oorlogh, synde het negen en dertighste boeck van L. van Aitzma, in quarto pag. 430, 431* (1672) knuttel 10363.

²⁴⁷ Wel nuanceert de schrijver zijn stelling enigzins om tegenstanders de wind uit de zeilen te nemen: 'Daer is geen regel sonder exceptie, daer om twijfel ick niet of daer zijner oock al in Zeeland, van die gene welke liever Frans als Prins waren: echter soo overvloedigh niet.'

vergeleken met de tirannieke slavernij onder het bewind van Alva. Stadhouders Willem II was vanwege zijn belegering van Amsterdam helemaal voor van alles uitgemaakt, en na diens overlijden hadden de Hollandse regenten alle macht naar zich toe getrokken, waardoor zij nog meer dan voorheen hun gang konden gaan in het onderdrukken van de Ware Gereformeerde Religie. 'De Prinsghesinde Predikanten die de Gemeeynten in scherpten de loffelijcke daden van den Princen van Oranjen, dat waeren [volgens hen] toch al Muytmaekers, Oproermaekers, en incompatible Menschen, ende dese moest men voor al de mondt stoppen.'

De schrijver geeft toe dat de recente burgeropstanden een 'Sotheyt' zijn geweest van sommige burgers, 'doch echter uyt liefde tot het Vaderland en suspicie geschiet in een ongemeyne tijdt niet Crimineel: hoewel sulcks in een ander geval en tijdt, ten hooghsten te misprysen is; en hoe de Magistraten versoecken voor te leggen die in haer maght niet zijn, is dolheyt.'²⁴⁸ De klachten der burgers aan het adres van hun magistraten waren namelijk wel wettig: de regenten hadden in 1650 immers een resolutie aangenomen waarin zij hadden beloofd dat alle ambtsbekleders van de Ware Gereformeerde Religie moesten zijn, en deze werd nu overduidelijk overtreden. Met betrekking tot het buitenlands beleid leken deze lieden bovendien het motto 'Liever Frans dan Prins' te volgen, waardoor ze de veiligheid en vrijheid van staat en religie nog eens extra in gevaar brachten. Tot slot verwees de auteur naar een officiële missive van de Staten van Zeeland, op 29 juni opgesteld door haar secretaris Justus de Huybert, waarin geprotesteerd werd tegen Holland wegens de bezending van Pieter de Groot naar de koning van Frankrijk. Het zenden van gezanten naar de vijand was nog niet nodig en prikkelde deze slechts tot het stellen van hogere eisen. Men vreesde dat de Franse koning voor de vrijheid van de Roomse religie zou pleiten, en dat was onacceptabel. 'Ja liever Dood als Frans.'²⁴⁹

*De Religie is het waarachtige Palladium, en die kostelijke schat, die bij den grooten God in den Boesem van den Staat, tot hare behoudenisse soo gunsteick is gedepositeert, die niet en soude kunnen lijden, dat nevens haar den Paapschen Godts-dienst publijkelijk soude werden toegalaten, die bij oogluylkinge maar te veel is aangegroeyt, en als een Serpent in deygen boezem geworden, gelijk de droevige ervarentheyt nu maar te veel leert. Daar en kan en mach in de Staat geen andere publijcke Religie werden getollereert, als alleen de ware Christelijke Gereformeerde Religie.'*²⁵⁰

Het pamflet *Brillen voor alderhande gesichten* illustreerde de boodschap op een meer directe manier, zodat alle burgers het konden begrijpen. In een fictieve samenspraak tussen een brillenverkoper en verschillende voorbij wandelende marktgevers, werd een aantal gesprekspartners telkens een bril opgezet waardoor zij de achterliggende motieven van de recente gebeurtenissen konden inzien: geld! Economische en politieke belangen waren tijdens de huidige regering boven religieuze belangen komen te staan. De auteur van het pamflet moet zich er echter bewust van geweest zijn dat niet alle burgers van deze stelling overtuigd waren. In de samenspraak wordt dit geïllustreerd door een voorbijganger, die de Brillenman hatelijk groette toen hij diens conclusie hoorde. Alle toehoorders werd hierop duidelijk gemaakt dat deze figuur een

²⁴⁸ 'Daer tot noch toe geen Bloet vergooten is soude daer corporeele en pecunieele straffen ghesteldt, en die Liederen macht gegeven werden, om sulcx uyt te voeren, soudent de Beschuldigers der Burgeren wel kunnen bewijzen, dat sy hebben begaen Crimen lesa Majestatis, ghelijck men haer te laste te leydt.' - *Bedenkingen over het geene door de borgeryen van Hollandt is te weegh gebracht, in het avancement van ziin hoogheyd, den prince van Orange* (1672) knuttel 10265.

²⁴⁹ *Bedenkingen over het geene door de borgeryen van Hollandt is te weegh gebracht, in het avancement van ziin hoogheyd, den prince van Orange* (1672) knuttel 10265.

²⁵⁰ *Copie. Ed. gr. mo. heeren, bysondre goede vrienden, nabuyren en bontgenooten* (1672) knuttel 10133.

Remonstrantse dominee betrof. Het was het Arminiaanse geloof dat de oorzaak was van het feit dat de Hollandse regenten zo verfoeilijk hun posten hadden verlaten en nu bereid waren te onderhandelen met de vijand.

Dat volck meent dat sy in uno tertio noch wel met sijn hoogheyd overeen-komen: Ja sy meenen dat Mr. Jan by sijn hoogheyd als een Dienaer van Staet sal aengenomen werden: dat sy gewoon zijn alle ruygthe / die maer hoop vermeerderen kan / en seggen dat den Olden Jan als een Martelaar gestorven is voor goede Litmaten, in de vuylnis-bak van alle Religie, namelijk hare Kerck, aennemen; want die te rijk / of te Sociniaens / ja ick segh te Atheistisch is / om Mennist of Gereformeert / of te argh om Papist te zijn is / die wordt goet Arminiaens; waerom seker Mof wel seyde / dat hij van dat Armeijans volck niet holden kan. Maer hoe fijn zijn dese luyden / sy / en bysonder Dommene Valsch-aart, seyde onlangs dat haer kerck de 12 Articulen des Alder-Christelijcksten Geloofs voor archoder / en rechtsinnig aennam : maer verstaen wel het waren de 12 Articulen des Alder-Christelijcksten konings. Die hy / om Vrede te maken van de Nederlanders opschende was / en door den Druck gemeen gemaect zijn. De reden was om dat mijn heer de Groot dese wel aenstonden. Makende een argumentum in versivum. Al wat goet is staet mijn heer de Groot, aen: Dit statet hem aen. Ergo.²⁵¹

De kleine dichtbundel *Ronde Waarheid in het midden der leugenen*, welke volgens het chronologische overzicht van Michel Reinders kort na de Franse en Munsterse inval geschreven moet zijn, leert ons dat de publieke opinie inzake de internationale politiek in deze periode korte tijd werd gedomineerd door de vrees dat de Paapse vorsten die de Republiek onrechtvaardig de oorlog hadden verklaart, als gevolg van de lakse houding van regenten en legercommandanten, ook deze landen onder de voeten zouden lopen. Zelfs de Engelse koning vergeleek de dichter met een jaloerse katholieke struikrover. 'De King die wil misschien gelijk Monarch regeren, En t' Pausdom voeren in, wie kan dit anders weren Als Holland? Dat verstrekt voor Vryheyd, en voor Kerck.' Volgens de auteur opereerde de Engelse koning echter als een huurling in dienst van de Franse koning. De immer maar naar macht begerende Lodewijk XIV wordt overduidelijk als hoofdvijand gezien: 'Of t' recht of onrecht zy, als hy ons valt op t' lijf, De Paus van Rom en die vergeeft dat quae bedrijf: Want soo t' Louijs gelooft, hy houft geen eedt te houwen Aen Ketteren gedaen, kan hy t' verderf maer brouwen Van Kettren tegen Eedt tot voordeel van de Kerck.' Over de Bisschop van Munster zegt de dichter tot slot: 'Hier komt een Huyrlinck by, verhuurt na oude wijze, Aen Engeland voor Tin, aen Vranckrijk voor Louijsen, Op dat hy met de Melck van Hollands schoone Koe Sijn Swijnen mesten sou, de Eyckelen al moe.'

*Dit seggen w' in t' gemeen, dat eygenbaet gewis
De grootste reden van dees groote onlust is:
De eygenbaet die scheydt de alderbeste Vrinden,
En maect dat wy geen baet by Bondgenooten vinden,
De eygenbaet die broet een vuylen Atheist,
Die door meyneedigheyt sijn God en siel verquist:
De eygenbaet alleen die laet de trommel roeren,
Die doet de burgerkrijgh, en buytenoorlog voeren,
De eygenbaet die is de poel van alle twist,
Neemt die maer eenmael weg, de Twist is haest geslist.²⁵²*

In de pamfletten van de maand juni vinden we dus voor het eerst dit jaar een uitleg van de oorlog terug die echt confessioneel genoemd kan worden. Gezien het weinig genuanceerde en opruiende taalgebruik is het aannemelijk dat de meest kritische auteurs Orthodox-Gereformeerd waren en op zijn minst Voetiaanse sympathieën moeten hebben gekoesterd. Tot een uitgebreid traktaat over een

²⁵¹ *Brillen voor alderhande gesichten* (1672) 11, knuttel 10327.

²⁵² *Ronde waarheyd, in t'midden der leugenen* (1672) knuttel 10222.

Paaps moordverbond kwam het echter niet. In relatie tot de binnenlandse religieuze pluriformiteit is de kritiek bovendien nog vrij milt, als we deze vergelijken met uitingen later in de zomer. De 'Arminiaanse' tegenpartij werd nog niks anders verweten dan dat zij, evenals eerder Johan van Oldenbarnevelt tijdens de bestandstwisten had gedaan, uit eigen belang, een soort compromis zou trachtte te sluiten met de tegenpartij, en dat daarbij op een weinig leervaste manier met de eigen (Nederlands Gereformeerde) religie zou worden omgegaan. Daarom stelden pamflettisten hun hoop op de Prins van Oranje, die – evenals zijn voorouders – als legerleider wel verantwoordelijkheid zou nemen voor de landsverdediging. Alle burgers, regenten en legercommandanten werd opgeroepen ietwat minder aan zichzelf en aan de belangen van de eigen factie te denken, en zich in te zetten voor het vaderland. Alleen als dat zou gebeuren, dan kon de Republiek uit haar benarde positie geraken.

De rol van de Gereformeerden in de burgerbeweging

Terugkijkend is het desalniettemin opmerkelijk wat voor grote rol in deze fase van het Rampjaar is weggelegd voor predikanten en verwijzingen naar de Gereformeerde religie. Mijns inziens kan dit worden verklaard met het feit dat een groot deel van de Nederlandse Gereformeerden in de benarde situatie waarin de Republiek verzeild was geraakt een kans zag om oude zeren betreffende de religieuze pluriformiteit in de samenleving recht te zetten. Dit uitte zich weliswaar nog niet meteen in het pamfletten debat, maar het is wel bekend dat het in veel Hollandse steden reeds sedert mei 1672 behoorlijk onrustig was. Op 25 juni vonden in Dordrecht voor het eerst echt grote rellen plaats. Burgers renden gewapend naar het marktplein, waar zij samen een eed zwoeren, representatieve comités in het leven riepen en eisen opstelden voor bestuurlijke veranderingen.²⁵³ Toen de Prins van Oranje enige dagen later arriveerde, waren het niet geheel zonder toeval twee Gereformeerde predikanten, genaamd Debits en Verchem, die hem dispensatie verleenden van zijn eed op het Eeuwig Edict, waardoor Willem door de Dordtse stadsmagistraat onder druk van de oproerige burgers tot stadhouder van de stad kon worden verklaard. In Haarlem brak rond deze zelfde tijd het oproer uit, nadat de uit Zeeland afkomstige Ds. Gruterus enige dagen fel had gepreekt tegen het regentenbestuur. In Rotterdam moet de Voetiaanse predikant Johannes Borstius, samen met zijn zoon die boekdrukker was en verscheidene pamfletten publiceerde, een centrale spil zijn geweest in de plaatselijke burgerbeweging.²⁵⁴

Het bekendste voorbeeld van zedelijke verblinding waarvan bewijzen terug te vinden zijn in de knuttelcollectie vormt evenwel het voor het begin juli gepubliceerde pamflet *De Worsteling Jacobs, vervattende de wonderlijke worsteling, en salighe overwinninge van Jacob vander Graef* van de Haagse predikant Simon Simonides.²⁵⁵ Op de avond van 21 juni was door vier mannen een eerste

²⁵³ 'Een typisch vroegmodern oproer zag er als volgt uit: burgers renden gewapend naar het marktplein – vaak begeleid door luidende kerkklokken – waar zij samen een eed zwoeren. De burgers riepen vervolgens representatieve organen in het leven. Deze comités, die in naam van de gemeenschap handelden, trokken naar de magistraat of de prins en eisten daar veranderingen.' – Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 85.

²⁵⁴ Er zijn ongetwijfeld nog meer van dergelijke voorbeelden aan te halen, maar hiervoor zijn pamfletten niet de meest geschikte bron. Er deden bijvoorbeeld zelfs geruchten de ronde dat de boeren van Maasland die op 30 juni Delft lastig vielen door een zekere predikant waren aangespoord. – M. Th. Uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955) 249.

²⁵⁵ Simon Simonides, *De worsteling Jacobs, vervattende de wonderlijke worsteling, en salige overwinninge van Jacob vander Graef* (1672) knuttel 10455.

aanslag gepleegd op Johan de Witt. De raadspensionaris werd in zijn schouder en tussen zijn ribben gestoken met een mes, en kreeg toen hij naar de grond zakte nog een slag in zijn nek, maar overleefde de geweldspeling. Drie van de daders wisten te ontkomen, alleen de voornoemde Jacob van der Graef werd in de kraag gevat en in de gevangenis gegooid in afwachting van zijn vonnis en terechtstelling. Dit vormde aanleiding voor predikant Simonides om de gevangene een aantal keer op te zoeken in zijn cel, waarover hij in het pamflet verslag deed. Simonides herkende in Jacob van der Graef namelijk een soort martelaar, en hij vergeleek diens gebeden en morele overpeinzingen in de cel vol medelijden met het verhaal van de worsteling van Jacob uit het Bijbelboek *Genesis*. De moraal was dat ook zondige mensen tot het koninkrijk van God toegelaten konden worden, aangezien het nooit te laat was om tot inkeer te komen door berouw te tonen. Op deze manier vormde het pamflet in de eerste plaats een in Voetiaanse leest geschoeid stichtelijk werkje ter bevordering van de godsvrucht – daarnaast werd de actie van Van der Graef indirect ook gelegitimeerd of goedgekeurd, doordat de predikant er de nadruk op vestigde dat een dergelijke overtreding van de Tien Geboden geen belemmering van de uitverkiezing hoefde te betekenen. Simonides stelt zelfs dat sommige getuigen een soort aura – ‘een light ofte heldere glans’ – gezien hadden om het hoofd van de veroordeelde toen deze uiteindelijk het leven liet. Reinders meldt dat het pamflet weldra uitgroeide tot een Orangistische bestseller die nog tot in de 19de eeuw zou worden herdrukt – binnen enkele dagen na publicatie moet *De Worsteling Jacobs* in Holland alleen al wel 9000 keer zijn verkocht. Omdat Simonides een groot deel van de Nederlandse burgers succesvol had weten te overtuigen dat een opstandige partijkeuze tegen het bewind van Johan de Witt in het geheel niet in strijd was met de Ware Gereformeerde Religie, zou hij later door de Prins van Oranje worden beloond met een jaarlijkse uitkering van 200 gulden.²⁵⁶

M.Th. uit den Bogaard achtte het op basis van de voornoemde wapenfeiten echter nog niet bewezen dat de burgerbeweging die in juni 1672 op gang kwam op kerkelijke gronden mag worden verklaard. Nu moet hem in iedergeval worden nagegeven dat tevens niet-Gereformeerden in 1672 confessionele pamfletten hebben gepubliceerd. De Lutherse predikant Johan-Jacob Fabricius gaf bijvoorbeeld een boekje uit, getiteld *Oorsaecke der ellenden en verderf van land en luyden* waarin hij uitgebreid verhaalde van de zonden der Nederlanders, en zijn lezers te kennen gaf dat verlossing nog steeds mogelijk was, indien men zich tot God zou keren. Fabricius zal hierbij echter op iets ander hebben gedoeld dan het in verzet komen tegen de regentenoverheid die zijn religieuze minderheid tolereerde.²⁵⁷ Mijns inziens is het daarom echter correcter om te stellen dat het feit dat niet alle pamfletten dezelfde opruiende confessionele taal bevatten aangeeft dat er onder de Nederlandse gelovigen (nog steeds) verdeeldheid bestond over de manier waarop burgers om moesten gaan met de situatie waarin het land verkeerde. Verschillende pamflettisten lijken namelijk nog steeds optimistisch te zijn geweest over een goede afloop. In plaats van oproer te veroorzaken zoals Simonides impliciet betoogde, probeerde de legerkolonel Johan de Bye in zijn pamflet *Meditatie, dienende tot opmerkinge, over den bedroefden oorloog, nevens agt gebeden* sprak bijvoorbeeld de hoop uit dat de ‘Tegen-Stryderen’ door God verdreven zouden worden. Hij probeerde het Nederlandse publiek aan te sporen om geduldig te zijn en te bidden om vergeving van de eigen zonden. ‘So geeft dat wy dyne yselyke donderslagen, met alle Christelyke lankmoedicheid afwagten; tot dat gy ons eenmaal verplaatst, in ’t Vrede-lievend verheve Sion.’ Volgens De Bye mocht het land niet in verdeeldheid en partijstrijd verwickeld raken en hij plaatste in zijn voorbeden daarom

²⁵⁶ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 70-73.

²⁵⁷ Johann Jakob Fabricius, *Oorsaecke der ellenden en verderf van land en luyden* (1672) knuttel 10240.

verscheidene, naar Coccejanisme neigende, zinsneden die gericht waren om de orde en eendracht te herstellen: ‘Vergund vooral in desen, so kommerlyken tyd, wysheid; en kloekheid, aan d’Overheden. Schenkt de Leraren yver, tot bekerings aanmaninge. Dat de Eendragt bloeie, en principalyk de afgevorderde Schattinge, willig werde uitgereikt.’ ‘Vergund dat wy als een bundel Pylen, sodanig blyven te saam gebonden; om ons eenmaal weder, tot verheuginge te sien hersteld, in den voorigen staat, van een bloeiende Welstand.’²⁵⁸

Het pamflet *Hollandt hollende na 't verderf, beklaegt, bestraft, getroost* herhaalde de in het vorige hoofdstuk uitgebreid geciteerde Voetiaanse terechtwijzingen, die Jacobus Sceperus omstreeks de oorlogsverklaringen aan het Nederlandse publiek had toevertrouwd. Net als de hagiografie van Simonides kan ook dit pamflet worden gelieerd aan de beweging van de Nadere Reformatie. Er was echter één verschil: hier wordt elke vorm van verzet tegen de eigen overheid juist afgewezen. Over de Prins van Oranje wordt bovendien met geen woord gerept. Men krijgt de indruk dat de auteur van dit pamflet geschrokken is van de oproeren die in verscheidene Hollandse steden plaatsvonden en op basis daarvan tot een meer staatsgezinde stellingname is gekomen welke weer overeenkomsten vertoont met de Coccejaanse benadering van de politiek – zelfs de Hollandse onderhandelingspogingen met Frankrijk worden door hem goedgepraat. Door de hele oorlog als een straf van God te zien die is bedoeld om de Nederlanders haar zonden te doen inzien, wordt in het pamflet de mogelijkheid uitgesloten om de schuld een specifieke sociale groep in de schoenen te schuiven.

*D'overheden liepen den vyand te gemoedt / sochten hem op / als met Lanteernen / sonden Gesanten uyt om vrede te maken / en Sauvegarden te krijgen. Yder dacht slecht om goede conditien te bedingen / op 't woordt van die geen woordt houdt / en die seggen durft / dat wy en onse goederen hem toebehoren / want hij ons gekocht heeft. Daer op roept men eenparig met een krijgsgeschrey / luyd geschal / en naer geklagh; och wy zijn verraden / verkocht / en overgelevert; men wil het wreken / op die'er lichtlijck noyt om gedacht hebben om sulcken dwaesheynt in Israel te doen. Men grijpt die aen / die eerst in de gedachten en in 't ooge komt / men schrijft en wrijft Boekjens vol beschuldigen / leedigh van bewijs. Och 't is de Heere die 't ons doet / 't is hy die de verraders kent by nameuyt sijn mondt giet beyde het goede en het quade. Niet een eenig quaedt isser geschiedt aen en in eenige Stadt / of hy heeft gedaen / tegen wien wij gesondigt hebben. Hy heeft ons ten roof en ter plonderinge overgegeven / de macht der oorloge over ons uyt gestort / en ons rontom in vlamme geset / al mercktmen het niet / en al neemtmen het niet ter herten: wat klagen wy dan hier te lande / een yder klage over sijn sonden / en laet ons onse wegen ondersoeken en doorsaeken / en wederkeeren tot den Heere.*²⁵⁹

Toch is het maar de vraag of we deze ogenschijnlijk vreedzame pamfletten waarin tot God om genade wordt gebeden letterlijk moeten nemen. De boekdrukker Reyndert Jansz. Moerbeek bijvoorbeeld stelde de Republiek voor als een Christelijk zeeschip dat stuurloos ronddobberde in de storm van Gods toorn. ‘Daerom mijn lieve Broeders’, zo beet hij zijn lezers toe, ‘laet ons niet dencken dat het de Verraders haer schult is / neen mijn Beminde: het is onse eygen sonde schult; Godt en heeft ons niet verlaten / maer lieve Broeders mijn wy hebben Godt al t’saem verlaten.’ Deze vrome woorden weerhielden Moerbeek er echter niet van om in zijn pamflet ook een gedicht op te nemen dat herinnerde aan de ‘Spaensche Tyranye, wreetheyt ende ondergangh’ van weleer. Dit bloedige treurspel verhaalde uitgebreid van een bloedbad uit 1573 ‘opdat wy ons niet soude overgeven aen den Vyandt’ – deze auteur keurt de handelingen van de Hollandse regenten dus net zozeer af als eerder genoemde pamflettisten. Moerbeek benadrukt zelfs dat de Prins van Oranje – niet de regenten – de ‘admirael’ van het Christelijke zeeschip behoort te zijn, en dat de Nederlandse burgers

²⁵⁸ Johan de Bye, *Meditatie, dienende tot opmerkinge, over den bedroefden oorloog, nevens agt gebeden* (1672) 10241.

²⁵⁹ *Hollandt | hollende na 't verderf, beklaegt, bestraft, getroost* (1672) 7-8, knuttel 10280.

hem moeten dienen.²⁶⁰ Een andere pamfletschrijver, die in zijn pamflet wel een confessionele stelling verdedigt maar niet aanzet tot oproer vormt Levijn van Dyck. In zijn *Ootmoedige smeeckinge tot God almachtigh* probeert hij zich te beroepen op Gods goedertierenheid, en benadrukt hij eveneens het morele verval in de Republiek. De regentenpartij van Johan de Witt evenals de Prins van Oranje worden echter niet in het pamflet genoemd – laat staan, dat er een politiek standpunt omtrent beiden wordt verdedigd. Toch is van Levijn van Dyck bekend dat hij tot de medeplichtigen behoorde van de aanslag op Johan de Witt van 21 juni. De reden waarom hier in het pamflet niets over gezegd wordt lijkt dus eerder gevonden te moeten worden in de dynamiek van het publieke debat zelf, en niet in de eigenlijke opinie van de auteur. Zo lang Johan de Witt de dienst uitmaakte zal er in de eerste plaats nog een beperkte vorm van censuur aanwezig geweest zijn. Al te opruiende taal zou daarnaast vermoedelijk snel weerzin opwekken bij tegenstanders van de oproerige burgers – het was daarom verstandiger om het programma van voorgestelde veranderingen in een soort gebed of smeekbede tot God weer te geven. Op die manier kreeg de oorlog, alsmede de burgerbeweging, bovendien een soort voorbestemd karakter.²⁶¹

Herstel van het stadhouderschap

Welgemeend of niet; in de laatste dagen van juni werd duidelijk dat pleitbezorgers van een geweldloze oplossing, louter gericht op het belijden van begane zonden, de eerste slag hadden verloren. Michel Reinders vertelt ons dat de burgeroproeren aanvankelijk nog geen gedeelde doelen hadden en magistraten er in het algemeen lange tijd nog in slaagden de schutterijen in te zetten om het geweld neer te slaan. Vanaf 25 juni werden de oproeren echter een soort landelijke burgerbeweging, doordat burgers als gevolg van pamfletten en andere goede berichtgeving weet kregen van elkaars grieven. Een belangrijk nieuw medium hierin was de gedrukte versie van de al langer bestaande petitie. Door deze petitie niet louter meer in te dienen, maar ook te publiceren als pamflet konden de ideeën van de burgers in een korte tijd over een groot publiek worden verspreid. Op die manier kon de verscheuring van het Eeuwig Edict in Dordrecht op 26 juni uitgroeien tot een landelijk evenement, dat een inspiratie vormde voor de eisen en handelingen van burgers in andere steden. Na Dordrecht waren ook grotere steden als Amsterdam en Rotterdam aan de beurt. Ook daar eisten burgers een afzwering van het Eeuwig Edict en een benoeming van de Prins tot stadhouder. Na een persoonlijke aanval op één van haar regenten ging de Amsterdamse stadsmagistraat door de knieën en werd aan de eisen van de burgers voldaan. Tevens publiceerden de regenten een acte waarin zij beloofden de stad tot de laatste druppel bloed te verdedigen. In Rotterdam en andere Hollandse steden vonden vergelijkbare ontwikkelingen plaats. Spoedig braken zelf in Den Haag oproeren uit, wat Johan de Witt volledig machteloos maakte. Als reactie hierop werd de prins van Oranje op 4 juli uiteindelijk tot stadhouder benoemd door de Staten van Holland. Hiermee was het hek definitief van de Dam. Zijn benoeming tot Stadhouder van Zeeland volgde enkele dagen later. De andere gewesten waarop de Prins aanspraak kon maken stonden voornamelijk nog onder vijandelijk bestuur en zouden daarom pas later volgen.

De eerste daad van de Prins als stadhouder was het gehoor geven aan de in de bovengenoemde pamfletten terug te vinden burgeroproep dat over zaken als vaderland, vrijheid en religie niet

²⁶⁰ Reyndert Jansz Moerbeek, *Het klaegh-huys des Heeren: of het Christelijck zee-schip, waer van Christus de zee is, waer door wy alle moeten passeren* (1672) knuttel 10244.

²⁶¹ Levijn van Dyck, *Een ootmoedige smeeckinge tot Godt almachtigh, over den droevigen toestandt van ons lieve vaderlandt* (1672) knuttel 10025.

onderhandeld diende te worden: direct na zijn benoeming nam hij het contact met de vijand van de staatse gezanten over, en nadat bleek dat er geen uitzicht was op een acceptabele vrede werd bekend gemaakt dat de vredesbesprekingen met Engeland en Frankrijk zouden worden gestaakt.²⁶² Deze handeling zien we in feite gelegitimeerd door het pamflet *Rechtvaardige wapenen des Vereenigde Nederlands tegen de vyandlijke indruk en heilloose toeleg der Fransche en Engelsche koningen* van Aquila Jacobides, waarin alle argumenten van de Nederlandse oorlogspropaganda uit de maand april nogmaals fijntjes werden herhaald. Frankrijk streefde naar een universele monarchie, en had bovendien de Engelse koning omgekocht. De manifesten waarin de Engelse koning beweerde genoodzaakt tot de tegenwoordige oorlog te zijn werden daarnaast als wreedheid afgedaan 't Zelve bevestigt Aristoteles: Hy moet gantschelijk wreed zijn, die van vrienden vyanden maekt, door een lust tot strijden en bloed-vergieten.²⁶³

Michel Reinders schrijft dat vlak na de Prins' benoeming wederom veel Oranjepropaganda verscheen. Hij schrijft dat in de maand juli gemiddeld wel meer dan zes nieuwe pamfletten per dag te koop waren.²⁶⁴ In de eerste plaats vinden we rechtvaardigingen terug van het herstel van het stadhouderschap. Het kon niet worden voorkomen dat het wanbestuur van de regering van Johan de Witt – nu in toenemende mate de 'Louvesteinse factie' genoemd – in deze pamfletten ter sprake kwam. Burgers benadrukten echter ook de eigen vrijheden en privileges, en herinnerden het Nederlandse publiek aan de afspraken die aan het begin van de Nederlandse opstand omtrent de positie van het stadhouderschap waren gemaakt. Mede gevoed door de publicatie van een door de Prins zelf geschreven brief waarin alle burgers en regenten opgeroepen werden op hun post te blijven, zag het er heel even naar uit dat de oproeren ten einde zouden komen.²⁶⁵ Van jubelende pamflettisten zijn in de eerste dagen van juli verscheidene oproepen tot gehoorzaamheid aan de overheid terug te vinden.²⁶⁶ Oranjes benoeming schiep bij veel pamflettisten immers veel optimisme: men was er van overtuigd dat de Prins door God was gezonden om Nederland van haar belagers te ontdoen.

De voorgaende Princen van Oranjen, waren besonderlijck seer bemindt onder het volck, en de ingesetenen waren gewoon daer op te sien, en haer selven door soodanigh gesichte op te rechten en te verquicken, soo menighmael als het Landt eenige swarigheydt door vyanden over quam: dit doen wy oock nu ter tijdt, naest Godt, sijn onse oogen op onsen nieuw gekoozen Stadthouder. En gelijk Godts volck eertijds seyde, seggen wy: Ghy zijt onsen Broeder, komt zijt Stadthouder over ons, zijt kloeck en hebt goeden moedt, Godt sal u bevestigen en geven Davids oorloghs geluck, en Salomons wijsheydt, en de wijle ghy noch jong zijt, en de Sonen Zeruja u te sterck zijn, Godt sal u voorspoedigh maken, en alle quade raetslagen tegen u verydelen. Godt die ons in voorgaende oorloogen, soo menighmael, en dickmael soo onverwacht geseget heeft, segene ons, in den oorlooge die nu gevoert werdt,

²⁶² In werkelijkheid werden de onderhandelingen met Engeland in geheim voorgezet, doch dit was vooralsnog zonder resultaat. Pas nadat de internationale verhoudingen in 1673 zouden zijn gekanteld werd een vrede die voor beide partijen acceptabel was werkelijk bespreekbaar. – Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 80-107.

²⁶³ Aquila Jacobides, *Rechtvaardige wapenen des Vereenigde Nederlands tegen de vyandlijke indruk en heilloose toeleg der Fransche en Engelsche koningen* (1672) 6, knuttel 10630.

²⁶⁴ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 102.

²⁶⁵ *Missive van sijn hoogheydt den heer prince van Orange, aen de E.E heeren borgermeesteren der stadt Rotterdam* (1672) knuttel 10141.

²⁶⁶ Zie bijvoorbeeld: *Op 't verkiesen van sijn hoogheydt, tot stadthouder over Hollandt en Rotterdam, en breken van 't Eeuwigh Edict, door de wille der gemeeynte verrigt* (1672) knuttel 10251; *Apologie of verdediginge, van 't gene by de gemeente in Zeelandt is gedaen, tot herstellinge van sijn hoogheydt den heere prince van Oranjen Willem-Henrick in alle't gesagh* (1672) knuttel 10262; Pieter de Huybert, *Verdediging van de oude Hollantsche regeringh, onder een stadthouder* (1672) knuttel 9970a).

*onder het bleyt der Staten, en de kloeckheydt van sijn Hoogheydt: tot dat wy wederom mogen genieten een heylsame en langhduurige vrede, het synde van alle Rechtvaerdige krijgh.*²⁶⁷

Voetiaanse theorievorming krijgt de kans te radicaliseren tot een ware Nadere Reformatie

Als alles hierbij was gebleven en als de oproerige burgers werkelijk al hun vertrouwen aan de nieuwe stadhouder hadden gegeven, en al hun energie in de landsverdediging hadden gestoken, dan zou het wellicht nog terecht zijn geweest om – zoals Jill Stern heeft gedaan – te stellen dat men zich in 1672 in een religieuze oorlog met het papisme verzeild zag. In de dagen na de verheffing werd het echter duidelijk dat het herstel van het stadhouderschap en het besluit om de oorlog voort te zetten slechts een deel vormde van waar de oproerige burgers naar streefden. Een pamflettist die zich Junius Brutus noemde uitte zijn ongenoegen dat diegene die het land verraden hadden er zo voorspoedig van afgekomen waren, en hij eiste een verdere genoegdoening.²⁶⁸ De schrijver van de *Den politiquen mantel opgelicht in't princen leger, door een Hollander, Zeeuw, Utrechts-man, en Fries* voedde daarnaast het wantrouwen tegen de vele regenten die voorheen staatsgezind waren en zich nu als prinsgezind voordeden.²⁶⁹ Opnieuw zien we Voetiaanse Gereformeerden de boventoon voeren in het publieke debat. De Zeeuwse predikanten Petrus Coorne, Johannes Aelstius en Daniel Meyerus stelden bijvoorbeeld een aanspraak op 'uyt naem der kercken van Zeelant, als oock onder die des Classis van Walcheren' aan de nieuwe stadhouder, opdat hij de bestaande zorgen van de Christelijke Gereformeerde Religie in acht zou nemen. Immers: 'Wie weet, of ghy niet om sulcken tijt als desen is, tot dit Koninckrijcke geraeckt zijt! ... Wie weet of God U Doorluchige Hoogheydt onder andere even hierom niet tot soo Eminenten en aensienelijcken Staet verheven heeft / op dat U Hoogheydt Gods Kercke voor al soo merckelijcken voordeel en deught sou toebrenge?' Deze Voetiaanse argumentatie – tevens beïnvloed door de Puriteinse traditie van 'experimental predestinarianism' – duidt erop dat de predikanten van mening waren, dat nu de Prins tot stadhouder was verheven, het eindelijk mogelijk was geworden om het oude ideaal van een 'pure kerk' in de praktijk te brengen.²⁷⁰ Van de hand van Jacobus Sceperus verscheen op 23 juli niet voor niets een *Tweede gebedt tot Godt, om hulpe teegens de geweldige krijghs-machten der koningen van Vranckrijck en Engellant*. Hoewel Sceperus feitelijk niet veel meer zegt dan in zijn vorige pamflet, kan de suggestieve slotvraag 'Heere, waerom swijgt ghy en hout u als doof?' over het feit waarom God de Nederlanders niet te hulp schoot mijns inziens wel als opruiend worden beschouwd – te meer omdat de Goudse predikant zijn in het vorige hoofdstuk geciteerde Voetiaanse vermaningen even daarvoor opnieuw had uitgesproken.²⁷¹

²⁶⁷ *De heldere dageraed verschenen over de provintien van Hollandt, Zeelandt, &c. in den jare MDCLXXII* (1672) 8, knuttel 10311.

²⁶⁸ Het pseudoniem van de auteur doet natuurlijk onmiddellijk denken aan de auteur van de illustere *Vindicae Contra Tyrannos*, die zich zelf 'S. Junius Brutus' noemde, maar gezien het feit dat in het pamflet verwezen wordt naar de Bataafse mythe is het goed mogelijk dat hier naar de Romeinse consul Lucius Junius Brutus wordt gerefereerd. – L. Junius Brutus, *Klachte over den voorspoet der land-verraderye* (1672) knuttel 10285.

²⁶⁹ *Den politiquen |mantel opgelicht in't princen leger, door een Hollander, Zeeuw, Utrechts-man, en Fries* (1672) knuttel 10292.

²⁷⁰ *Aensprake |uyt naem der kercken van Zeelant [...] aen [...] Willem-Henrick de III. [...] bestaende in een geluckwenschinge over sijn [...] bevorderinghe tot [...] stadthouder over de provintie van Zeelant* (1672) 3, knuttel 10256.

²⁷¹ Jacobus Sceperus, *Tweede gebedt tot Godt, om hulpe teegens de geweldige krijghs-machten der koningen van Vranckrijck en Engellant* (1672) knuttel 10243.

Dat niets anders dan de Nadere Reformatie rondspookte in de hoofden van veel Gereformeerden, blijkt eveneens uit het pamflet *Vrymoedige aenspraeck, aen sijn hoogheyt de heere prince van Orangien [...] tot waerschouwingh en noodige opmerckingh*, dat volgens de titelpagina geschreven moet zijn door Maximiliaan Teellinck. Deze bekende voorvechter van de Nadere Reformatie – nota bene een zoon van de Willem Teellinck die aan het begin had gestaan van de invloed van het puriteinse gedachtegoed in de Nederlanden – was echter reeds in 1653 overleden. Een onbekende pamflettist had dus de moeite genomen om anno 1672 een pamflet dat de voornoemde predikant in 1650 had gericht aan stadhouder Willem II om te vormen naar de huidige politieke context, om zo Willem Teellinck als het ware uit het graf de nieuwe stadhouder toe te laten spreken. De opzet van Teellinck's oorspronkelijke prinsenspiegel is grotendeels in ere gebleven – de meest ingrijpende verandering is dat alle verwijzingen naar de Spaanse monarchie nu veranderd waren in referenties naar Lodewijk XIV. De algemene strekking van het betoog is dat de Fransen nooit te vertrouwen waren en dat een vredesverdrag met hen dus eigenlijk onmogelijk was. Daarom moest er gevochten blijven worden, omdat dat de enige manier tot vrede was. Het pamflet erkende dat de koophandel inderdaad van groot belang was voor de Hollandse welvaart, maar nog belangrijker was de Gereformeerde Religie, 'glijck die binnen Dordrecht, anno 1618 en 1619 naer Gods woordt is vastgesteld.' Evenals de bovengenoemde pamfletten van de Zeeuwse predikanten en van Sceperus pleitte ook dit pamflet voor gehoorzaamheid aan de overheid, nu onder supervisie van de Prins van Oranje. De nieuwe stadhouder diende er in de eerste plaats echter wel voor te zorgen dat de Republiek gezuiverd zou worden van elke vorm van afgoderij. Omdat hierbij een waarschuwing was bijgevoegd dat de Prins zich verder zelf niet moest mengen in religieuze aangelegenheden – het pamflet verwijst hiervoor naar een terechtwijzing van de profeet Samuel aan het adres van de Bijbelse koning Saul – mag dit pamflet in feite worden opgevat als een pleidooi voor de instelling van een soort Gereformeerde theocratie, waarbij de predikanten zouden aangeven hoe het land bestuurd moest worden.²⁷²

In *Hollandt ont-kermist, door de Franse kermis-gast* zien we een dergelijk predikantenadvies in de praktijk. Hoewel het onduidelijk is of de auteur met het pseudoniem I.I.V.P. zelf een predikant was, liet hij zich in dit pleidooi voor het afschaffen van de Paapse traditie van kermisfeesten wel door deze beroepsgroep inspireren. Het pamflet betoogde dat alle regenten, die de vermanende woorden van de Gereformeerde predikanten de afgelopen jaren voortdurend hadden genegeerd en thans van zin waren de kermis na de oorlog weer terug te brengen, actief bestreden moesten worden. Louter bidden tot God was volgens de auteur dus niet voldoende meer! Een grootscheepse zuivering van dergelijke goddelozen was vereist! Kortom, een veel directere en kwalijkere conclusie dan datgene wat Simonides eerder had verkondigd.²⁷³

²⁷² *Vrymoedige aenspraeck, aen sijn hoogheyt de heere prince van Orangien [...] tot waerschouwingh en noodige opmerckingh* (1672) knuttel 10267; Maximiliaan Teellinck, *Vrymoedige aenspraeck aen syn hoogheyt de heere prince van Oraengien [...]. Gestelt tot vvaerschouwingh en noodige opmerckingh in desen verwerden en kommerlijcken standt van ons lieve vaderlandt* (1650) knuttel 6857.

²⁷³ Even later verscheen hierop ook nog een vervolg, genaamd *Algemeene Hollandze kerk-mis, tegen het gevoelen van die geen, die zeggen derven, dat Holland is ontkermist*, waarin werd betoogd dat de zonden van de kermis nog steeds veelvuldig in de Republiek plaats vonden, in de vorm van misdaden, handel, wapengekletter, diefstal, feest, drinkgelag, enz. Tot ergernis van de auteur probeerde de overheid in de afgelopen jaren zelfs te bepalen wat er in de kerk gepreekt moest worden: 'Maar waar toe komt men dan in de kerk ... ?... Al ist dat Paulus slecht in reden waar / ook met geen hoge woorden / of wijsheid en quam om Christenen te verkondigen / en het doenmaals genoeg was / als het woord met eenvuldigheid gesproken / met

Doch dewijl wy / met de blinde man / weten dat Godt de sondaers niet en verhoort / maer so yemand godvruchtig is / en sijnen wille doet / die hoort hij: so most de Vrouw godloosheyt uyt het lande gebannen worden; en wil-se niet uyt gaen / men moest se uytleyden en uytvoeren. Josua badt so yverig / als ick meen / dat gy ergens in den Bijbel vinden sult / nochtans toonde God / dat het / met dat bidden alleen / niet te doen was: daerom liet hy hem opstaen / en ophouden van bidden / en beveelt hem te soecken na den dief / die 't verboden goudt gestolen en begraven had: en seyde hem wel uytdruckelijck / dat hy geen victorie soude hebben / eer die dief gestraft was. Ick ben niet gestelt om op te soecken wat arhans dattet in dit landt zijn / maer wat van / dattet in mijn hert en in mijn huys is / en in alle / over welcke ick te seggen hebbe. Elck moet sijn eygen rekening maken / gelijk de kooplie seggen; want als-se een ander moet komen maken / dan is't gemeenlijck bancqueroets werelt / en een reddelose boedel.²⁷⁴

Het is natuurlijk onjuist om de rol van de Prins van Oranje zelf in de boven weergegeven ontwikkeling van het publieke debat volledig af te vlakken. Michel Reinders heeft opgemerkt dat de gebeurtenissen die op de herstelling van het stadhouderschap volgden waarschijnlijk nooit zo dramatisch en rampzalig waren geweest wanneer er in de Republiek een effectieve censuur zou zijn gehandhaafd. In vele steden gingen de oproeren namelijk gewoon door en regenten, die overal in het land belast waren de burgers van hun steden zo goed mogelijk te beschermen tegen de dreigende gevaren, werden gedwongen hun beleid te verantwoorden aan de burgers. Van sommige van hen werd aan de integriteit ernstig getwijfeld. In het overgeleverde pamflettenbestand is dit terug te vinden doordat in de volgende maanden bijzonder veel pamfletten verschenen die niet meer handelden over de buitenlandse politiek maar juist de Nederlandse regenten, en in het bijzonder de gebroeders de Witt en de gezant Pieter de Groot, persoonlijk aanvielen. Burgers eisten dat deze regenten door meer bekwame lieden werden vervangen. Reinders herkent hierin de eerste tekenen van een georganiseerde Orangistische, oppositionele pamfletten campagne die erop gericht was de regentenpartij van Johan de Witt volkomen te vernietigen.²⁷⁵ Mijns inziens mogen we echter ook niet over het hoofd zien dat door het wegvallen van de door Johan de Wit geleide censuur geleidelijk aan een klimaat geschapen werd, waarin de oproeren in toenemende mate met een meer uitgesproken Gereformeerde argumentatie konden worden ondersteund. Voetiaanse predikanten, die streefden naar een Nadere Reformatie van de samenleving, wisten steeds meer invloed te krijgen op de gedachtenwereld van het gewone volk, en gebruikten pamfletten om de gang van zaken in de politiek te bepalen zonder met de door hen zo gehate regenten in debat te gaan. In de terminologie van Daan Roorda zou het beargumenteerd kunnen worden dat de predikanten in zekere zin zelf een soort factieleiders geworden waren die burgers aanstuurden om de eigen Gereformeerde belangen te verdedigen. Alleen op die manier kan worden verklaard dat één van de meest opruiende pamfletten die Michel Reinders heeft kunnen vinden voorstelt het advies van predikanten als richtsnoer te nemen voor de toekomst. De burgerbeweging was niet uit op een democratisch

aandagt aangehoord / het herte tot bekering bragt: dat geld nu dog niet meer: de Wereld is wijzer geworden: men moet nu voor het oog en oir wat hebben: met het hert mag het gaan zoo als het wil / en kan. En daarom ook wanneer de Predikanten geen scherpzinnige Predicatie doen / maar juist de zonden willen bestraffen / van bekering des levens spreken / huihelaars / Overspeelders / hoereerders / hoeveerdige / dieven enz. haar zonden onder ogen stellen / dan zijn zy lasteraars / dan houd men haar gagie in / men geeft hem de zes weken / dan is de Kerck niet gewend om te schelden: dan mogen de Papen met haar Bybel en stoel zig moejen: dan blijft men jaren en dagen uit de Kerk. Evenals of een kranke en verwondde uit het gast ende verbandhuis liep / om dat den genees en hertmeesters haar pligt waarnamen . en oordeelden dat het Gasthuys niet gemaakt was om ymand te plagen en zeer te doen. Wat dunkt u is dit dan ook niet gekermist?' – *Algemeene Hollandse kermis, tegen het gevoelen van die geen, die zeggen derven, dat Holland is ontkermist* (1672) knuttel 10290.

²⁷⁴ *Hollandt ont-kermist, door de Franse kermis-gast* (1672) 13, knuttel 10286.

²⁷⁵ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 58-60.

bestuurssysteem, zoals Geyl heeft geopperd, maar eerder op een verkapt theocratisch systeem, dat predikanten bij wijze van ‘adviezen’ de mogelijkheid bood het overheidsbeleid bij te sturen.

*De Religie is van eenen onverbrekelijken bandt / waer door desen Staet by een is gehouden / die van de Predikanten en vast aengebonden is. Die hebben een afkeerigheyt / van den vyande den volcke ingeplant : nade ten geformeerde afscheydinge bevestigt ; die hebben het volck vermaent tot stantvastigheyt en moet gegeven ; die hebben de Gemeente opgeweckt om alle schattingen en lasten gewillighlyck op te brengen / en alles op te setten voor de Vryheyt van 't Vaderlandt ende de Religie en na den vyandt noyt om te sien / waer tot sy groote Geleghentheit hebben / vermits sy dergelijck tot de Gemeente mogen spreken / waer in sy oock geoeffent zijn gelijckst oock de ooren van 't interesse deel des volcks besitten / insonderheydt die wel begaeft en Godtsaligh zijn.*²⁷⁶

Een nieuwe perceptie van de buitenlandse politiek met rampzalige gevolgen

Hoewel de focus van het publieke debat door een pamflet als het hier geciteerde *Kort Verhael, van de Oorspronck en onderganck der Loevesteynsche Factie* met name op binnenlandse aangelegenheden kwam te liggen, kan de radicaliserende kritiek op de Hollandse regentenregering uiteindelijk niet begrepen worden zonder het in acht nemen van een verandering in de uitleg van de eigen vaderlandse geschiedenis. Deze nieuwe uitleg, die zich parallel aan de voornoemde religieuze kritiek ontwikkelde, had ingrijpende gevolgen voor de perceptie van de eigentijdse buitenlandse politiek. Michel Reinders heeft opgemerkt dat burgers niet slechts uit dwaze bloeddorst tot oproer kwamen, omdat zij geen uitweg zagen uit alle ellende. In plaats daarvan waren zij er oprecht van overtuigd geraakt dat het bestrijden van de eigen regenten de enige juiste oplossing was, dat deze regenten en Johan de Witt, die nog steeds raadspensionaris was, het werkelijke obstakel waren voor bevrijding.²⁷⁷ Het pamflet *Verscheyde consideratien over den tegenwoordigen toestant van ons lieve vaderlant*, dat op de dag na de Prins' benoeming werd gepubliceerd en net als een pamflet uit het begin van het jaar wordt toegeschreven aan de Voetiaanse predikant Jacobus Borstius, stelde bijvoorbeeld dat de Hollandse regenten de afgelopen twee decennia constant hadden gestreefd naar het onderdrukken van de Ware Gereformeerde Religie, en van de Prins van Oranje en diens aanhangers, en dat zij door hun beleid de oorzaak waren van de vele oorlogen waar de Republiek de afgelopen tijd in verzeild was geraakt. In relatie tot de oorlogsuitbraak van de afgelopen april stelde het pamflet:

*Men schold Engellant voor een Schelm, om dat ons den Oorlog Declareerde, maer men wist niet dat wij self eerst oorsaek waren van verbreken der triple aliantie. Mombas [een familielid van die andere verader Pieter de Groot] in groot aensien sijnde by 't hof van Vranckrijk gelijk dan verraderye altijd bemint is, wist aen den Koning van Vranckrijk te toonen een presentatie uyt naem van onsen Staet: dat wilde Vranckrijck met onsen Staet aenspannen, men soude Engelandt ruineeren: Vranckrijk te genereus verfoeyde sulcken schelmsen veraderye, sondt dese presentatien en versoeck over / aen de koninck van Engellant. ... De Koningh van Engelandt sondth eenige Ambassadeurs selfs in Hollandt en gaf haer volkomen last / soo de Hollanders wilden tracteren op voorige tractaten; dat hy gereedt was / De Ambassadeurs swegen dit niet / maer maeckten het yder bekent; doch die van Hollandt / sommige liever Frans als Prins veel minder Engels, lieten dese Aambassadeurs met een compliment vertrecken. Blijckt derhalven nu niet klaerlijck / hoe men Hollant veel liever ten dienste van Vranckrijck heeft willen verkoopen / dan dat men zijn Hoogheydt soude herstelt / en de partye van Engelandt gehoren hebben*²⁷⁸

²⁷⁶ *Kort Verhael, van de Oorspronck en onderganck der Loevesteynsche Factie* (1672) knuttel 10264.

²⁷⁷ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 122-127.

²⁷⁸ Jacobus Borstius, *Verscheyde /consideratien over den tegenwoordigen toestant van ons lieve vaderlant* (1672) 7, 9-10, knuttel 10224.

In beginsel zien we hier dezelfde kritiek die Engelse schrijvers als Henry Stubbe over de Hollanders hadden geuit. De Louvestijnsche Factie van Johan de Witt komt hier naar voren als een soort naar universele heerschappij strevende machtswellustelingen, die zelfs het plan hadden opgevat om Engeland aan te vallen met Franse steun. Ambassadeur Pieter de Groot zou Frankrijk zelfs vele landgewesten hebben verkocht, en de Franse aanval van juni zou in die optiek door de Louvestijners zelf uitgedacht zijn. Het al eerder genoemde verwijt 'Liever Frans als Prins' kreeg in deze context een veel grotere lading dan voorheen. Deze uitleg bood daarnaast ruimte om de intenties van Charles II van Engeland iets positiever te beschouwen, en de oorlog als een strijd om goed bestuur in de Republiek af te schilderen. De Engelse koning streed immers om geen andere reden dan wraak op diegene die het in hun hoofd hadden gehaald om hem verraderlijk aan te vallen. Het voornoemde pamflet moet er zelfs mede de oorzaak van zijn geweest dat toen twee Engelse Ambassadeurs op 4 juli in Maassluis arriveerden, zij door aanhangers van de Prins van Oranje met luid gejuich werden ontvangen: 'God blesse the king of England an the prince, and the devil take the States.' Een zelfde gevoelens bewoog de burgerbeweging in Rotterdam er toe om op 8 juli openlijk te pleiten voor vrede met Engeland.²⁷⁹ In de als pamflet gedrukte petitie *Versoeck gedaen aen de E.E. heeren burgermeesteren ende vroedtschappen der stadt Rotterdam, door de gemeene burgery der selver stede, op den 8 julij 1672. Ende aen haer terselver tijdt toegestaen, ende alsdoen oock gepubliceert* stond onder meer de volgende eis:

*Dat die selve op nieuw te deputeren Heeren / benevens de genoemde Personen uyt de Burgerije en krijghsraedt / sullen inspectie nemen van alle het gene tot noch toe / soo met Vranckrijk als Engelant is gehandelt: En wel specialijck / Dat een goede Vrede met Engelandt op het spoedighste werde geslooten / daer toe Ambassadeurs uyt Engelandt hen binnen desen Lande bevinden.*²⁸⁰

Het op macht en geld beluste Frankrijk was voor deze burgers natuurlijk nog steeds de hoofdopponent, maar haar belangrijkste bondgenoot waren nu de Hollandse regenten zelf geworden. Hierdoor raakte bij veel pamflettisten de buitenlandse politiek (gek genoeg) een beetje uit beeld in hun analyse van die buitenlandse politiek. Engeland, dat in april nog zo was verguisd om haar onrechtmatige oorlogsverklaring, werd in de loop van de zomer gepresenteerd als een bevriende Gereformeerde natie, die de Nederlandse Gereformeerden te hulp zou kunnen komen in hun strijd tegen de goddeloosheid die door de eigen regenten hooggehouden werd. Niet oorlog, maar vrede werd nu het doel dat de oproerige Voetianen nastreefden. De hoge vredesvoorwaarden die Engeland te kennen had gegeven, leken in de argumentaties die we terug vinden in veel pamfletten opeens geen issue meer te zijn. Jill Stern verwees in haar betoog naar het pamflet *Genees-middelen voor Hollants-quale*, omdat daarin met weemoed zou zijn teruggedacht aan de oorlog met Spanje.²⁸¹ Mijns inziens moet de passage waar zij naar verwijst echter worden gezien als

²⁷⁹ Michel Reinders heeft meerdere petitie's terug gevonden waarin gepleit wordt voor Vrede met Engeland, maar deze zijn niet allemaal opgenomen in de knuttelcollectie. Bovendien moet in het achterhoofd worden gehouden dat verreweg de meeste petitie's natuurlijk nooit als pamflet zijn gedrukt, of – daar het slechts kleine velletjes betrof – dat deze pamfletten in de loop der tijd verloren moeten zijn gegaan. – Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 108-113.

²⁸⁰ *Versoeck gedaen aen de E.E. heeren burgermeesteren ende vroedtschappen der stadt Rotterdam, door de gemeene burgery der selver stede, op den 8 julij 1672. Ende aen haer terselver tijdt toegestaen, ende alsdoen oock gepubliceert* (1672) knuttel 10145.

²⁸¹ Jill Stern doelde gezien haar literatuurverwijzing (ongeveer) op de volgende passage: 'Wy hebben onder Orange omtrent tachtigh Jaren den Oorlogh, ende onder dese [Louvestijnsche] Factie omtrent twee en twintigh Jaren Vrede gehat met Spanje; Den Oorlogh is gemeenlijck vergeselschap met allerley jammeren en plagen, en daerom ghenoeemt den Landt verderver, Mars omnia vertit. Maer den Vrede geeft In tegendeel

onderdeel van de argumentatie om het beleid van Johan de Witt te bekritisieren. Inzake de internationale politiek pleitte de schrijver nergens voor het heropenen van de oorlog tegen een Paaps moordverbond – het voorbeeld van de Bartholomeusnacht van 1572 wordt bijvoorbeeld niet aangehaald. De redenering was juist: ‘Wat hebben wij te vrezen met Vranckrijk, soo wij met Engelandt wel staen?’ Immers: ‘Gedurende de LXXX jarige Regeeringe onder de Princen van Orange sochten en hadden wy vrede met alle naer Gebueren en Coningen, Spaenje uytgesondert.’ Er wordt hier dus een soort ‘balance of Power’ voorgesteld, wat de burgeroproeren in eigen land de mogelijkheid bood om te continueren.²⁸² Natuurlijk betoogde niemand dat men ook vrede met Frankrijk moest sluiten, maar door de Louvestijnsche factie van Johan de Witt als hoofdverantwoordelijke van de oorlog te zien, bekommerde men zich in het geheel niet meer om het argument dat in juni nog de kern van het betoog vormde: niet onderhandelen maar doorvechten.²⁸³ Sterker nog, dit Gereformeerde argument uit juni, zou uiteindelijk in augustus en september zelfs door tegenstanders van de Voetiaanse oproerbeweging worden gebruikt om een einde te maken aan diens streven tot Nadere Reformatie.

Om te zien hoe vernietigend de nieuwe buitenland-perceptie van de Voetianen was voor de Hollandse regentenregering moeten we ietsje vooruit in de tijd gaan. In haar meest vergevorderde vorm vinden we deze nieuwe uitleg van de vaderlandse geschiedenis terug in het in september – dus na de moord op Johan de Witt – als legitimatie van de oproeren en wetsverzetten uitgebrachte pamflet *Het rechte fundament van het nieuwe herstelde oudt Hollands regt, ofte de wettige vryheydt der borgeren*. Hier hebben we niet meer te maken met goedkope propaganda taal, maar is de anti-Hollandse retoriek gemaakt tot een goed uitgewerkte politieke theorie, waarin uitgebreid alle ergernissen werden opgesomd die door Gereformeerden gedurende het Eerste Stadhoudersloze tijdperk reeds veelvuldig waren geuit.²⁸⁴ De relatie tussen burgers en haar overheid diende volgens

weelde en overvloed van alles. Nochtans sijn wy in den Oorlogh opgewassen ontsagelijck door de werelt, en waerdigh geworden den name Batavieren, belgici quasi bellici. Ende heeft ons den vrede al om veracht gemaect en doen storten In vele gevaren en rampen. Soo dat het lichaem vanden staet door den Oorlogh robust en sterck, maer door de delicien van den Vrede, geworden is vol quade humeuren, een t’samen knoopinge van Corruptie. Het eerste door gematight landts bestiere, aflegginge van eygen Interest, en submissie alom. Maer het tweede door grootsheydt, passie en boginge van eygen voordeel. Wy gevoelen alle dat het met onse constutie niet wel, ja dat het lichaem van den staet gevaerlijck krank is. Wilmen de seckten gehenesen men diendt haer te kennen in haren aert en oorsprongh / Den pulsen de tonge ontdekken ons dat het al lang ghepaert heeft aen de Nobili partyen. Dat het niet wel is met de Religie, met de Justitie, met de Militie, met de Politie en met de Finantie, Ja dat de krankcheden haer hebben verspreydt door het gantsche lichaem tot aen het herte toe, dat verdorven is. Slaet men het ooge op de Religie, het heyligh Ancker van den staet, de Wolck columne, die ons behouden heeft. Wy sien dat die t’seder den Vrede in plaetse van reformatie ellendighlijck is gedeformeert. Wie sal optellen allen de secten die sijn in gesloopen, gebant haest, geliceoof en geconniveert om geldt.’ – *Genees-middelen /voor Hollants-qualen. Vertoonende de quade regeringe der Loevesteinse factie* (1672) 5, 6, knuttel 10376.

²⁸² *Genees-middelen /voor Hollants-qualen. Vertoonende de quade regeringe der Loevesteinse factie* (1672) 26, 11, knuttel 10376.

²⁸³ Ook in de *Genees-middelen voor Hollants-qualen* kwamen binnenlandse hervormingen duidelijk op de eerste plaats: ‘Met aengename besendinge en liberale handen sal Engelandt kunnen werden bewogen en verset; Immers hooptmen met de aentocht der Duytsche Volcken de Oorlochs-vlamme te blussen, of het campvelt te maken buyten ons territori. Als wanneer wy sullen kunnen uytroeyen den binnen-vyant, en wederstaen die van buyten.’ – *Genees-middelen /voor Hollants-qualen. Vertoonende de quade regeringe der Loevesteinse factie* (1672) 27, knuttel 10376.

²⁸⁴ Het pamflet leest bijna als een globale samenvatting van M.Th. uit de Bogaards boek waar in deze scriptie herhaaldelijk naar is verwezen. Vrijwel alle punten van discussie die in die studie zijn uitgelicht, en eveneens in

dit pamflet te worden gezien als een contract of verbond, dat verbroken en hersteld kon worden.²⁸⁵ De schrijver zag het als voornaamste taak van de overheid om de Vrijheden, Privilegiën en met name de Godsdienst van haar burgeren en steden te bewaren, ‘want geen Landt en kan wel geregeert werden / sonder den openbaren Gods-dienst; als zijnde het Fondament van alle goede wetten.’ De heren van de Louvesteinsche Factie en haar navolgers hadden dit echter niet gedaan. Integendeel, ‘door ‘Kuyperije en Symonie’ hadden zij een regering in het leven geroepen ‘tegens de Acten gemaect by den Staet, en de Formulier der Eden leert.’ Toen de Republiek door Gods zegen in 1648 uit de bloedige Spaanse oorlog was geleid, hadden deze heren omwille van eigen belang alles op alles gezet om de uitgaven aan het leger, dat ter bescherming van de burgers en haar religie diende, te minderen, en nadat stadhouder Willem II, overeenkomstig zijn ambt, hen daaraan had herinnerd met het beleg van Amsterdam hadden zij zich ingespannen om het Oranjehuis buiten de regering te houden. Zij hadden moedwillig oorlog met de Engelse Republiek onder Cromwell gezocht om volgelingen van de Prins, zoals Luitenant-Admiraal Tromp, uit de weg te ruimen, en uiteindelijk de Acte van Seclusie, waarin de Staten van Holland beloofden de Prins van Oranje nooit tot stadhouder aan te stellen, er door te kunnen drukken. ‘Soo hebbense ons (om haere particuliere factie) gebracht in slavernye van Cromwel. ... want de Acten van Seclusie is alleen by de Provintie van Hollandt gemaect tegens de Unie.’²⁸⁶ Het bedrieglijke mortificeren van de Acte van Seclusie – in de hoop op gunstigere economische afspraken met Engeland – toen in 1660 in Engeland de Stuart Monarchie hersteld werd, gaf enige jaren later aanleiding voor een nieuwe ‘seer verderffelijkcken bloedighen Broeder oorlog’ met Engeland, waarbij de Louvestijnsche Factie zelfs gesteund werd door Frankrijk. ‘[Om] het vuer van Oorlogh brandende te doen houden, tot groote vreugden van de vyanden der ware Christelijcke Gereformeerde Religie, ende een totale verderf en ondergang van beyde de Natien.’ Door Gods toedoen was de Staten Generaal er in 1667 in geslaagd om de vrede te herstellen, maar weldra kwamen de Hollandse regenten met het Eeuwig Edict, waarin opnieuw werd bezworen de Prins nooit meer voor enig ambt te benoemen, en waarin zelfs het stadhouderschap officieel werd afgeschaft. Hierdoor hadden deze heren de Franse koning, toch al een ‘seer Roof-

samenvatting zijn verwerkt in een eerder hoofdstuk in deze scriptie, komen aan bod. – M. Th. Uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het eerste Stadhouderloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955).

²⁸⁵ Aanleiding van dit betoog vormde het feit dat het de auteur was voorgekomen dat sommige heren van mening waren dat het ‘aennemen van Sijne Hoogheytdt den Heere Prince van Orangien, tot Stadhouder en Gouverneur van ons Lieve Vaderlandt; alsmede ... het af-setten der Overheden, door de Burgeren gedaan’, in feite strijdig was met de Heilige Schrift, ‘en dat in eeuwigheydt by nymandt soude kunnen getoont werden, sulcke saken rechtmatigh te zijn.’ Naar eigen zeggen beïnvloed door wat predikanten hem verteld hadden, beriep de anonieme auteur zich in zijn weerwoord op wat hij noemde het ‘Burger-recht’. In het pamflet wordt benadrukt dat het het volk was dat in opstand was gekomen, niet het ‘Canailje’ dat toch altijd al op onrust uit was. ‘Soo den Koning van Spangien / die ons Erf-Graef en Prince was / door sijn versuym / en Verbondt-breking tegens ons begaen / rechtvaardige redenen ons heeft gegeven / om den Oorlogh tegens onsen Erff-Graef op te neme... Soo hebben wy van geen minder recht / als alle andere Volckeren onder den Hemel / om te stellen soodanige Overheden / als het ons best behaeghden / en dat van outs in ‘t gebruyck was / te mogen houden.’ – *Het rechte fundament van het nieuwe herstelde oudt Hollands regt, ofte de wettige vryheydt der borgeren* (1672) knuttel 10309.

²⁸⁶ Enige jaren later hadden zij, alsof die nog niet genoeg was, een ‘Nieuw Formulier des Kercken-Gebeds’ in gevoerd, waarin de naam van de Prins van Oranje niet meer genoemd mocht worden, ‘recht tegens Gods H. Woordt / en den Grondt-regel des Gebeds. Want onsen Salighmaker heeft ons bevolen te bidden voor onse Vyanden.’ De Heren van de Louvestijnsche Factie waren, als bestuurders van slechts één provincie, bovendien niet eens in de positie om een dergelijke wet in te voeren – dat recht was de Staten-Generaal van de gehele Republiek voorbehouden. Evenzo, waren deze Hollandse regenten eertijds feitelijk ook niet gerechtigd om zelfstandig vrede te sluiten met de Spaanse koning. – *Het rechte fundament van het nieuwe herstelde oudt Hollands regt, ofte de wettige vryheydt der borgeren* (1672) knuttel 10309.

gierigh ende glorieus Prins', aanleiding en mogelijkheden gegeven om de Koning van Engeland over te halen gezamenlijk een oorlog tegen de Republiek te beginnen. 'Hoe trouweloos men heeft gehandelt met het mortificereeren van de Acten van Seclusie, en hoe dat men sijn Neve den Heere Prince van Orangie heeft verstooten teegens al de ernstige recomandatie van den Coningh van Groot Brittangien aen de Staten van den Landen voor hem gedaen.' Toen deze oorlog eenmaal uitbrak volgde het eerder vermelde verraad van Pieter de Groot en diens familielid Mombas, terwijl men de Prins van Oranje met het Kapitein-Generaals ambt (aanvankelijk) opnieuw niet de commissie gaf die hij eigenlijk behoorde te krijgen – Willem III kreeg nauwelijks enige macht. De Ware Gereformeerde Religie bleef, ook in de nadagen van het Eerste Stadhoudersloze tijdperk, onderdrukt. Kortom, het contract tussen burgers en overheid was door de regenten op schandelijke wijze gebroken. De huidige wetsverzetten en opstanden waren volgens dit pamflet daarom volkomen legitiem, en waren niet in strijd met het bestaande rechtssysteem of de Heilige Schrift.²⁸⁷

Michel Reinders heeft opgemerkt dat vanaf eind juli het publieke debat zich ook steeds meer op de personen Johan de Witt en diens broer Cornelis de Witt begon te focussen. De nieuwe uitleg van de buitenlandse politiek bood hierbij tal van mogelijkheden. Het pamflet *Waerschouwinghe aen alle edelmoedige en getrouwe inwoonderen van Nederlandt*, dat door Johan de Witt zelf als startschot van de haatcampagne is beschouwd, verspreide bijvoorbeeld het idee dat de raadspensionaris de Republiek aan Frankrijk zou hebben willen verkopen en dat hij gemeenschapsgeld zou hebben gestolen.²⁸⁸ Deze verwijten bleken, om in de woorden van Reinders te spreken, 'nooit meer helemaal weg te poetsen' en weldra volgden meer lasterende pamfletten. Naar aanleiding van het feit dat Lodewijk XIV met een deel van zijn leger weer terug naar Frankrijk was gegaan, verscheen er uiteindelijk zelfs een nep-brief op de markt waarin Johan de Witt aan de Franse koning schreef dat hun gezamenlijke plannen waren mislukt.²⁸⁹ Als gevolg van al deze pamfletten, zo stelt Michel Reinders, zag Johan zich uiteindelijk gedwongen ontslag te nemen als raadspensionaris (en werd opgevolgd door Gaspar Fagel). Cornelis werd wegens een aanklacht tot hoogverraad zelfs in Den Haag gevangen gezet. Spoedig veranderde de kritiek nu in demonisering: de Amsterdamse dichter Jan Zoet schreef bijvoorbeeld dat na Johan de Doper en Johan van Oldenbarnevelt het nu tijd was voor een derde Johan om te sterven.²⁹⁰ De auteur van *De vast-gekuypte Loevesteynsche ton aen duygen* herkende in de beiden broers zelfs een Land- en een Zee-Prins, die zo duivels waren, dat zij door gans Europa, ja zelfs door de Arabieren, Turken en Indianen dienden te worden gevreesd. Zij hadden zaken gedaan met Cromwell, terwijl ze wisten dat die niet een rechtmatig opvolger van de Engelse koning Charles I was, en zij hadden de Republiek tot 'Babels Zuyl' gemaakt.²⁹¹ Enkele weken later, op 20 augustus, werden beide broers na de in de ogen van het volk ontrechte vrijlating van

²⁸⁷ De auteur spreekt hierbij van speciale 'Politique Commissarissen' die de kerkenraden zouden censureren. Wellicht wordt hier ook bedoeld op de in het vorige hoofdstuk beschreven pamfletten uit de eerste maanden van het Rampjaar, aangezien er wordt gezegd: 'Men maeckt Placcaten / als Liefhebbers van de waere Gereformeerde Christelijcke Religie / om het oogh te bolllen aen de Gemeente; maer zij nemen geen dingen minder in achtighe / als deselve Religie! Want men neemt in de Politique / en Magistratelijcke Bedieningen: Arminiaenen/ Socinenen / en Atheisten / om so beter hare Louvesteynsche Factie staende te houden; teghens Eeden / Beloften / ende Placaten.' – *Het rechte fundament van het nieuwe herstellde oudt Hollands regt, ofte de wettige vryheydt der borgeren* (1672) knuttel 10309.

²⁸⁸ *Waerschouwinghe aen alle edelmoedige en getrouwe inwoonderen van Nederlandt* (1672) knuttel 10346.

²⁸⁹ *Missive van den koningh van Vrankryck aen den raed pensionaris de Wit. Geschreven op zijn vertreck nae Parijs* (1672) knuttel 10366.

²⁹⁰ Jan Zoet, *De sprekende toonbanck, aen de verkofte Hollander* (1672) knuttel 10360.

²⁹¹ *De vast-gekuypte /Loevesteynsche ton aen duygen* (1672) knuttel 10431.

Cornelis door een woedende menigte op brute wijze om het leven gebracht. Na deze gruweldaad was het onmogelijk geworden om de burgerbeweging te negeren: zij was uitgegroeid tot een soort zelfstandige kracht en haar eisen werden steeds vaker onderwerp van discussie tijdens politieke vergaderingen. Volgens Reinders waren het in feite deze burgers geworden die de bestuursmacht in de Republiek in handen hadden.²⁹²

Nieuwe buitenland-perceptie gaat een eigen leven leiden

Het succes van de ommezwaai in de perceptie van de buitenlandse politiek was echter ook pamflettisten die iets anders dan een totale destructie van de Louvestijnsche factie, of een Nadere Reformatie voor ogen hadden, niet onopgemerkt voorbijgegaan. Het is bijvoorbeeld bekend dat in de maanden juni, juli en augustus opnieuw verschillende manifesten uit Engeland de Republiek binnendrongen. Wellicht gesterkt door het succes van de aan het begin van dit hoofdstuk beschreven pamfletten, probeerde de Engelse koning Charles II wederom actief de Nederlandse publieke opinie te beïnvloeden in zijn eigen voordeel. Op 12 juni ondertekende hij een declaratie 'om de onderdanen van de Vereenighde Provintien der Nederlanden te animeeren hun selve nevens hare capitalen te transporteren, ende setelen in zijn majestyts koninkrijk van Engelandt.'²⁹³ Deze oproep bleef zoals te verwachten was zonder antwoord. Begin juli volgde, vermoedelijk op initiatief van een Nederlandse pamflettist, een *Extract notarieel. Uyt seeckere missive van een raetsheer des koninks van Engelandt waer in klaer vertoont werd dat de gecomiteerde van onsen staet, geen macht gehad hebben de vrede met Engelandt te bevorderen*. Op 16 juli verschenen vervolgens de laatste en min of meer definitieve Engelse en Franse vredesvoorwaarden in druk, waarin – naast enkele zeer hoge eisen – opnieuw duidelijk werd gemaakt dat Engeland de Prins van Oranje graag op een belangrijke positie zag.²⁹⁴ In een persoonlijke brief aan Willem, geschreven op 28 juli, bevestigde Charles II deze partijkeuze nogmaals. Op 6 augustus werd dit nieuws in de Republiek bekend gemaakt, en op 15 augustus volgde dan eindelijk de publicatie. Na veel gespeculeer kon het Nederlandse publiek eindelijk lezen dat de Engelse koning zijn neef en diens Orangistische aanhangers in werkelijkheid heel genegen was en dat hij de hele oorlog juist om goede bedoelingen jegens hen begonnen was.²⁹⁵

Hoogstwaarschijnlijk zullen de Nederlandse Voetianen zich vanwege het binnenstromen van dit soort berichten in eerste instantie gesterkt hebben gevoeld in hun nieuwe buitenland-perceptie.²⁹⁶ In de knuttelcollectie zijn echter ook een aantal directe reacties op de nieuwe propaganda terug te vinden

²⁹² Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 109-160, 199-235; Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 884-888.

²⁹³ *Genadige declaratie van zijn majestyts van Groot Brittanien, &c. om de onderdanen van de Vereenighde Provintien der Nederlanden te animeeren hun selve nevens hare capitalen te transporteren, ende setelen in zijn majestyts koninkrijk van Engelandt* (1672) knuttel 10130.

²⁹⁴ *Nader tractaet tusschen Vranckryk en Engelandt, op den 16. july 1672. in't Fransche leger gecampeert te Heeswyck geslooten* (1672) knuttel 10071.

²⁹⁵ *Missive van sijn majestyts den koningh van Groot Brittanje, aen sijn hoogheyt den heere prince van Oranje. Uyt Witthal den 28 julii 1672* (1672) knuttel 10172.

²⁹⁶ Eén van de eerste pamfletten waarin de brief werd besproken vormt het pamflet *Een sociniaensche consultatie tusschen Jan en Arent* dat kort na Charles II's brief van 15 augustus verscheen. Dit pamflet nam echter nog een enigszins dubbelzinnige stelling in, waardoor ik het louter in deze voetnoot bespreek. In deze satirische conversatie tussen een Sociniaan en een regent – twee door alle Gereformeerden verachte personen dus – wordt uiterst kritisch en zorgelijk gereageerd op de Engelse boodschap. Beide gesprekspartners noemden het een nieuwe dwaling, maar het satirische karakter van het pamflet leert ons dat het Nederlandse publiek hieruit precies de tegenovergestelde conclusie moet hebben getrokken. – *Een sociniaensche consultatie tusschen Jan en Arent* (1672) knuttel 10341.

met een heel wat minder Gereformeerde stellingname. In het pamflet *Nodige consideratien op den tegenwoordigen tijdt* werd bijvoorbeeld gesteld dat het heel prijzenswaardig was hoe burgers zich inspanden voor het afzetten van regenten en het verzetten van wetten, maar dat het land hier in het geheel niet bij geholpen was – het feit dat er nog steeds veel ‘Arminiaanse’ regenten aan de macht waren werd hier dus genegeerd. Het werkelijk streven naar een bondgenootschap met Engeland was een beter alternatief: ‘Hoewel de bewuste Brief van de Coningh van Engelandt wel aenroert, dat de Loevesteynse factie moet afgeset worden, so roerdt die selven Brief mede aen, dat hy Coningh van Engeland geene vernoegen sal scheppen, voor en aleer de sake in staete sullen zijn gebracht, van niet weder verandert te kunnen worden.’ De pamfletschrijver concludeerde op basis hiervan hij dat Oranjes benoeming tot Stadhouders niet genoeg was geweest om tot vrede te geraken, en dat het daarom verstandig was om de Prins tot ‘Grave van Hollandt’ te benoemen. Dan kon de oorlog weer hervat worden! De Koning van Engeland zou de Prins van Oranje dan zeker helpen om in alle steden de nodige veranderingen door te voeren, en wanneer een militair bondgenootschap tussen Nederland en Engeland een feit zou zijn, zou Frankrijk vast en zeker ook snel tot bedaren kunnen worden gebracht.²⁹⁷ Een ander pamflet, genaamd *Discoursen, over den tegenwoordigen interest van het landt. Tusschen een Zeeu, Hollander en raedsheer*, kwam tot dezelfde conclusie, maar ging daarbij iets dieper in op de betekenis van de brief voor Nederlands internationale positie. In deze samenspraak onderwees een raedsheer zijn Hollandse en Zeeuwse gesprekspartners dat een alliantie met Engeland, meer dan enige ander bondgenootschap, voordelig kan zijn voor Nederland. De Duitse keizer zat onder de plak van Jezuïeten, was dus van een andere religie, en was daarom toch niet van zins om de Republiek te beschermen. De Duitse rijksvorsten waren daarnaast, buiten het feit dat ook zij van verscheidene religies waren, te klein en niet kapitaalkrachtig genoeg, waardoor hulp van hen weinig zou voorstellen. Spanje tot slot, was te zwak en had haar handen vol aan het verdedigen van haar eigen gebieden. Engeland was om verschillende redenen daarom de ideale bondgenoot:

*Ten eersten, alsoo de selve Natie van een Religie zijnde, by gevolge geinteresseert is in de selve sake.
 Ten tweeden, dewijl Hollandt en Zeelandt eenige Plaetsen heeft, die recht over Enghelandt leggen, als Tessel, Briel en Walcheren, die lichtelijck, als by Vyandt, is kunnen geagresseert, en anders lichtelijck gedefendeert worden.
 Ten derden, dat Engelandt geen Militie ontbreect, en die in korten tijdt by een kan krijgen, als de Provincie-tropen (gelijck sij dat noemen) die 80000 mannen uytmaken, opsitten, die daer toe in 24 uren moeten gereet zijn, en in een weeck of ettelijck kunnen ageeren: en by gevolge van die, sufficient om dese Provincien tegen hete Vyanden te komen beschermen.
 Ten vierden, dat de Havens die desen Staet besit, over Engelandt, wonderlijck gemackelijck zijn, van de welcke men sich in toekomende altijdt soude kunnen dienen, met meer faciliteyt en versekeringe, wanneer onse Natie met d’Engle te samen besloten, een nauwer en onverbreklijcke verbintnisse,
 Ten laetsten, niet tegenstaende d’Englse Oorlogh met Vranckrijck kregen, hoeft Engelandt niet te vresen, dat de Franse hen soude tot harent komen besoecken, en eenige schade doen, dewijl het selve soo gemackelijck niet kan geschreden, en geen vrese hebbende in sijn eygen Landt overvallen te worden: sal hy lichtelijck volck uyt-senden, om sijn geallieerde by te staen, en hen te maiteneeren, tegen hunne Vyanden.²⁹⁸*

Volgens Michel Reinders maakten deze pamfletten deel uit van een complete propagandacampagne om de Prins van Oranje tot soeverein graaf van Holland te benoemen (vermoedelijk ook geïnitieerd door Willem III zelf).²⁹⁹ In het pamflet *Het Hollandts A. B. boeck* werd het Nederlandse publiek zelfs

²⁹⁷ *Nodige consideratien op den tegenwoordigen tijdt* (1672) knuttel 10597.

²⁹⁸ *Discoursen, over den tegenwoordigen interest van het landt. Tusschen een Zeeu, Hollander en raedsheer* (1672) 7, knuttel 10482.

²⁹⁹ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 196-200; zie bijvoorbeeld ook: *Krachtige beweegh-redenen, dienende tot opweckinge van alle vaderlandt-lievende*

een uitgebreid betoog verschaft van de voordelen van een monarchie boven andere staatsvormen.³⁰⁰ Het hoofdargument was dat een land zonder eenhoofdige regering vroeg of laat altijd in een interne partijstrijd of burgeroorlog verzeild zou raken. De Prins van Oranje zou als graaf dan ook beter in staat zijn om de vrijheden van de burgers, alsmede hun religie te beschermen. Indien de Nederlandse burgers hem niet zouden verkiezen, zou er, zo stelde de auteur, vast en zeker zelfs verdeeldheid ontstaan over onder wiens heerschappij de Nederlanders dan zouden willen leven – de Duitse, de Engelse, de Franse, of toch liever de Spaanse? – en dat zou onherroepelijk het einde van de unie betekenen. De nieuwe buitenland-perceptie die was ontstaan in pamfletten om de overheid te zuiveren van de godslasterlijke Louvesteinsche factie werd hier dus op een schandalige wijze gebruikt en omgevormd tot een geheel nieuw betoog, dat vanwege het pleidooi tot afschaffen van de burgerbeweging en daarmee van de Gereformeerde predikanten die hierin een centrale positie bekleden, niet in het belang van ook maar één Voetiaanse oproerder kon zijn. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze propagandacampagne om de burgerbeweging te bewegen de prins tot graaf te maken uiteindelijk faalde.³⁰¹

Ook in een ander pamflet, genaamd *'tSecreet van de mis, of Kristalyne bril* kan een boodschap worden herkend die wel aanhaakt op de nieuwe buitenland-perceptie, maar die toch strijdig moet zijn geweest met het standpunt dat door een pamflet als de *Verscheyde Consideratien of Het rechte fundament van het nieuwe herstelde oudt Hollands regt* was verspreid. Hierin werd namelijk betoogd dat niet alleen de Engelse koning goede bedoelingen had voor de Nederlandse Republiek – nee, ook de Franse koning en de Bisschop van Munster zouden het beste met de Nederlanders voor hebben. Hoewel de anonieme pamflettist zelf het tegendeel beweert, is dit pamflet mijns inziens geschreven door een Nederlandse Rooms-katholiek – wellicht een Jansenist die eveneens anti-paaps was – die van de gelegenheid gebruik probeerde te maken om de Franse en Munsterse inval te legitimeren. Anders moet het wellicht een vrijdenker in de stijl van Johannes Rothe zijn geweest. We mogen immers niet vergeten dat in de Republiek veel niet-Gereformeerden woonachtig waren voor wie de buitenlandse inval niet per definitie een verslechtering van de eigen status hoefde te betenen. Het woord 'Gereformeerd' wordt in het pamflet in ieder geval nergens genoemd.³⁰² Lodewijk XIV en diens bondgenoten zouden de Republiek volgens dit bijzonder omslachtige verhaal niet uit wraak of nijd maar uit mededogen zijn binnengevallen om de Republiek in oude luister te kunnen herstellen

ingesetenen van Hollandt: daer inne aangewesen werdt hoe men sekerlick de vrede met Engelandt sal betreffen, ende alle inlantsche beroerten: als moorden, plunderen, en anders voor te komen (1672) knuttel 10316.

³⁰⁰ Michel Reinders heeft aangegeven, dat aangezien een dergelijke machtsoverdracht een bijzonder ingrijpende gebeurtenis zou zijn, omdat zij feitelijk het einde van de republikeinse staatsvorm zou betekenen, moesten de pamflettisten die zich inzetten voor deze propagandacampagne uiterst zorgvuldig te werk gaan.

³⁰¹ Opmerkelijk genoeg vergeleek de auteur de voorgestelde monarchie onder de Prins van Oranje zelfs met de Bijbelse Vijfde Monarchie: een argument dat we in deze scriptie meer hebben gehoord. – *Het Hollandts /A. B. boeck* (1672) knuttel 10598; dit betoog voor monarchie werd echter al snel weerlegd in *Het gecorrigeerde Hollants A. B. boeck. Of Den voorlooper van d'uytsteekentheyd der republijcken* (1672) knuttel 10599.

³⁰² De anonieme pamflettist beweert dat hij in het kenbaar maken van het 'Secreet van de Mis, geen 'Paepsche Choormis' voor ogen had, maar 'een nieuw geinventeerde Mis', die beide katholieke vorsten met grote liefde voor de Hollandse maagd zouden zingen. Even verderop stelt hij echter: 'Ik heet desen droevigen handel een Mis, om dat daer een Bisschop mede in 't spel is, diens ampt immers geestelijck moet wesen / en daerom [is] dit een kerkelijcke actie, die / om datse tusschen die drie een soete harmonye maeckt / Musicael; en om datse van de Leken niet versaen wordt een Mis.' – *'tSecreet van de mis, of Kristalyne bril; vvaer door men sien kan in Vranckrijck, Engelandt, Hollandt, Westphalen, en in andere omleggende koninckrijcken [...] wat de oorsaek is, waarom [...] de Geunieerde Provintien den oorlogh is aengedaen* (1672) 3, knuttel 10352.

en te bevrijden van de ‘Kabinet-Jonckers’ die haar de afgelopen jaren hadden overheerst en haar een ‘Wittistische’ religie wilden opleggen.³⁰³ Frankrijk zou daarvoor zich voorgedaan hebben als vriend van de regering van Johan de Witt – de Ambassadeur Pieter de Groot zouden zelfs gouden bergen en een adellijke titel zijn beloofd – maar in het geheim hebben samengespannen met Engeland om doormiddel van een gezamenlijke aanval de gedachte onder het Nederlandse volk op te wekken dat Johan de Witt en de zijnen verraders waren, waardoor de prinsgezinde factie in opstand zou kunnen komen.³⁰⁴

Uiteindelijk wordt de burgerbeweging hierdoor ongelofwaardig

Mede als gevolg van al deze nieuwe argumentaties werd een verder succes van de oproerige burgerbeweging en daarmee de kans voor de Voetianen op het in de praktijk brengen van hun Nadere Reformatie op den duur een onmogelijke opgave. We kunnen met recht zeggen dat het de nieuwe buitenland-perceptie was die het geheel van oproeren en wetsverzettelingen uiteindelijk opbrak. De burgerbeweging was te veel op veranderingen in het eigen land gefocust, en tegenstanders gingen dit tegen haar gebruiken. Het pamflet *Naebedenckingen /over seeckere waerschouwinge, en verscheyde consideratien over den tegenwoordigen toestant van ons lieve vaderlant* herinnert ons eraan dat de idealen van de burgerbeweging, hoe groot en machtig de oproeren ook waren, altijd een partijstandpunt waren gebleven. In dit vermoedelijk al in juli gepubliceerde weerwoord op Borstius’ *Verscheyde consideratien* wordt gesteld dat de Prins van Oranje juist op voorspraak van de Hollandse regenten tot stadhouder was benoemd om de eenheid te bewaren, niet om – zoals in werkelijkheid gebeurd was – een hele lastercampagne tegen de overheid in werking te stellen. De schrijver vermaande de oproerige burgers, evenals de Prins van Oranje die zelf ook schuld had aan de laster, in te zien dat de Franse koning, overeenkomstig de grondregels van ‘t Pausdom’, uit was op het onderdrukken van de vrijheid. Engeland was in feite geen haar beter, aangezien Charles II toch maar mooi bereid was geweest de inwoners van de Republiek onder Franse slavernij te brengen. ‘Wat Engelandt aengaet / daer mede hoeven wy ons niet te bekommeren: is hij [Charles II] eerlijck en van goede meynijng / dit sal hem eenen goeden roem maken.’³⁰⁵ In juli raakte deze verdediging van het regentenbewind echter nog ondergesneeuwd door pamfletten met een tegengestelde boodschap.

In augustus en september kwam hier verandering in. In het kort na de moord op de gebroeders de Witt uitgebrachte pamflet *D’Orangie vlagge op den Haegschen tooren: of den tweeden Trits van*

³⁰³ Het Holland van Johan de Witt kon volgen de auteur niet bij één Religie floreren: ‘daer moeten Joden, Turcken, Heydenen, Atheisten, Socinianen, Papisten, Arminianen Lutheranen, Mennisten, Quakers, Labadisten, Geusen, Herdrianen, &c. zijn. De veelhey van Menschen brengt de neerigh; verscheydenhey van Godsdienst brengt veelheid. Ergo / maer evenwel om alle questie tusschen dese te vermyden, die een moeder is van vriendschap; en dese van verstroyng: Soos al dat gauw vernuft, die niet min een Theologus, als Jurist en Mathematicus, alle die Religien onder een brouwen, en maken daer uyt eene Religie die de Witte Gods-dienst en haere belyders Wittisten sullen gnoemt worden. Daar toe sullen alle Synoden en Classen en Kercken-raden nieuwe Ordren, Formulieren, Liturgien, Methoden; ja als ‘t al geseit moet worden, Psalmboecken en Bybels moeten ontfangen.’ – *‘tSecreet van de mis, of Kristalyne bril; vvaer door men sien kan in Vranckrijck, Engelandt, Hollandt, Westphalen, en in andere omleggende koninckrijcken [...] wat de oorsaeck is, waarom [...] de Geunieerde Provintien den oorlogh is aengedaen* (1672) 15, knuttel 10352.

³⁰⁴ *‘tSecreet van de mis, of Kristalyne bril; vvaer door men sien kan in Vranckrijck, Engelandt, Hollandt, Westphalen, en in andere omleggende koninckrijcken [...] wat de oorsaeck is, waarom [...] de Geunieerde Provintien den oorlogh is aengedaen* (1672) knuttel 10352.

³⁰⁵ *Naebedenckingen /over seeckere waerschouwinge, en verscheyde consideratien over den tegenwoordigen toestant van ons lieve vaderlant* (1672) knuttel 10389.

verstanden werden door drie fictieve personages, genaamd 'Pen en Inkt', 'Pasquillus' en 'Brillarus', verschillende pamfletten besproken.³⁰⁶ Met betrekking tot het voornoemde *Discoursen, over den tegenwoordigen interest van het landt*, waarin onder meer de gemeenschappelijke religie van Engeland en Nederland als argument werd aangehaald, concludeerde de gesprekpartners dat Engeland feitelijk helemaal niet dezelfde religie had. 'Het is nochtans sommiger Hovelingen spreekwoord: dat zy liever Turx wilden zijn als zoo gereformeert als wy: en zy noemen ons Nonconformisten.' Daarnaast werden de Engelse aanspraken op Zeeland en schadevergoedingen hier onaanvaardbaar geacht. 'Pen en Inkt' benadrukte dat het een 'quaeden raedt' was om de Nederlanders aan te sporen toe te geven aan de vredesvoorwaarden van de Engelse koning. 'Wy moeten zien vrede met Engelandt te krygen, maer een eerlijke en gebuerlijke, geen slaefsche, maer een vrye: en om hier toe te komen, moet men vechten.' Pasquillus voegde daaraan toe: 'Ik hoor wel, goet Frans of goet Engels. 't Is al eenen vruy. Maer, Goet Wilhems van Nassauwe, te zijn voor 't duytsche bloet, En te Vaderlands getrouwe, keur ik alleen voor goet. In 't Engels juk te leven, aen Vrankrijk onzen Staet In slaverny te geven, is heilloos landsverraedt.' Ook van andere pamfletten werd gezegd dat zij 'Engelsten', waaronder *Genees-middelen voor Hollants-qualen*. Hoewel dat pamflet, wat vanwege het feit dat Descartes hierin een 'verleyder' wordt genoemd volgens hen zeker door een Voetsiaan geschreven moest zijn, wel juist was in het aanwijzen van de binnenlandse problemen inzake religie, justitie, militie, politie en financiën, geven de gesprekpartners in de context van de oorlogsdreiging toch de voorkeur aan het pamflet *Den bedrogen Engelsman met de handen in't hair*. Daarin werd namelijk verhaald hoe Engeland helemaal niets goeds in de zin had voor Nederland, aangezien het land zelf juist opgelicht was door de Franse koning.

Dat wy desen Somer door de Franse in sulck een benautheyt souden gebracht werden / dat wy aen hem de Souverainteyt der Landen souden opgedragen hebben / gelijk de Nederlanders in den jaere 1585 aen de koninghinne Elisabeth ghedaen hebben : en waerlijck ten heeft niet veel ghescheelt / vele riefen al liever Engels als Fransch, men sou met Engelandt sluyten / 't koste oock wat het wilde: maer hy was te gierigh / hij wilde 't alles hebben / en nu heeft hy 't alles verlooren / wat schoone aenbiddinge zijn aen Enghelandt ghedaen? Om de partye van Vrankrijck te verlaten: 't was te vergeefs, hy hadde de Landen hem geheel toe-geight / en dat de Inwoonders de selve vrywilligh aen hem souden komen presenteren; doch nu staet hy wel deglijck bedrogen / Godt heeft een andere uytkomst gegeven / namelijk den Prince van Oranje / en onder diens beleyt / verhoppen wy by onse oude privilegie en vryheyt te blijven / en wij seggen den Statenman adieu. Want van die tijdt af / begon de Couragie / van ons moedighe Batavieren / heel wonderlijck op een nieuw te wackeren / soo dat / hoe sy nu meer vertrouwen vinden / hoe sy meer en meer aen de man sullen willen / ende vyanden min vreesen / het subject van die divisie is nu uyt ons Landt / en niet alleen Englant / maer oock Vrankrijck en andere Potentaten sullen hier door in haer desseyen verser staen. Wy verwachten van hem / al het ghene wy met reden kunnen van de nakomelingen van soo doorluchtighen Man / en wy vertrouewn dat hy onse verwachtinghe niet alleen sal voldoen / maer selfs te boven gaen / en met den koninck van Vrankrijck en Englandt geen Maeghschap teekenen tot nadeel van den Staet.³⁰⁷

'Pen en Inkt', Brillarus en Pasquillus wezen het Nederlandse publiek op nog meer nieuwe pamfletten. Zo ergerden zij zich aan verschillende lasterlijke pamfletten jegens de gebroeders de Witt en Pieter de Groot. De auteurs van dat soort geschriften waren 'schelmen', 'pennenlekkers', die alleen maar gal spuwden. In de maand september moeten andere pamflettisten deze mening hebben gedeeld, zeker nu de burgerbeweging met de moord op Johan en Cornelis de Witt had laten zien tot wat voor verschrikking zij in staat was. Eén pamflettist vergeleek wat op op 23 augustus in Den Haag gebeurde

³⁰⁶ *D'Orangie vlagge op den Haegschen tooren: of den tweeden Trits van verstanden* (1672) knuttel 10623.

³⁰⁷ *Den bedrogen Engelsman met de handen in't hair. Of t'samenspraeck tusschen drie personen* (1672) 8, knuttel 10480.

was zelfs met het bloedbad van de Bartholomeusnacht in 1572.³⁰⁸ De Engelse quaker Stephen Crisp, die zijn eigen religieuze minderheid ongetwijfeld bedreigd moet hebben gezien door de agressieve Voetianen, reageerde eveens geschokt op de onrust in de Republiek.³⁰⁹ De oproerige burgers moest zich schamen! Hij adviseerde dat iedereen weer slaafs aan het werk zou gaan en de eigen overheid zou respecteren. 'Laet nu niemant van u sich ergeren aen mijn duydelijcke handelinghe met u / want het is hooch tijdt om duydelijck te spreecken: het Verderf zijnde voor de deure.' Crisp wilde met zijn betoog niet bijdragen tot het 'vermeerderen van uwe ellende ende opwecken van Amnositeyten ende Parthyschap' zoals andere pamflettisten, maar hen juist aanmoedigen om niet meer naar deze onruststokers te luisteren. Crisp haalde hierbij fel uit naar de Voetiaanse predikanten, die hij verweet de Nadere Reformatie, die zij beweerden na te streven, juist in de weg te staan:

Uwe Leeraers, die de voorname opstoockers van dese verwarringhe geweest zijn / en Parthijmakers onder u / zijn als blinde Zienders, (Jesaia 29:10) die geen uytkomste voor u kunnen sien / maer u gaerne to desperate Desseyneyn widen brengen; streckende meer tot haer eygen interest en voordeel / als tot d' uwe; alsoo meenende haar voordeel / uyt uw ellende te trecken / ende haar Tooren hooger te bouwen / uyt uwe onderlinge verbreeckinghen / ende in plaetse van u waerlijck te seggen hoe ghy in dese tandt geraekt zijt / ende hoe ghy daer uyt soudt komen / soo roepense: wy zijn te seer veracht geweest; ende onse kercken raden te na geinspecteerd; onse macht te seer bepelt en gelimiteerd; ende dat ghy al te veel vryheydt hebt gegeven aan andere / die 't met haar en haare voorschrijvingen niet en houden / om hare Conferentien te oeffenen in saecken van Godsdienst / na dat sy in haer zelve gepersuadeert waren. ... Overweegt / de groote Geveynstheydt welck in dit Landt is / welcke is een roepende Sonde / ende den Heere tot Troon verweckt; Hoe is de eenvoudigheyt van uw Voorouders verlooren? Waar is de yver ende warmte die over 100 Jaaren / na Reformatie bleeck? Ja isset zelfs met een crimen of misdaet gerekent; dat iemandt traechten soude na verdere Reformatie / als die / welcke geluniteert en bepaalt wordt door Menschen van verdorden Gemoederen / steeds geneygt tot alle boosheyt, alle de geboden Godts breekende; belijdt. Synod. Dord. 61 Artykel / is oit met de Top of't opperste van uwe Reformatie? Ende als vyandt komt te prediken een vrymakinge van de Sonde / en een reyne Offerhande / uyt een suyver hert / ende de veranderinge van de nature / welcke Godt werckt in sijne kinderen / sulck dat sy komen steeds geneygt te zijn tot alles goets: hoe hatelijck is soo een Leere beyde tot Predikanten en de Volckeren / als of sy seggen wilden / wy en begeren geen vordere Reformatie / als wy alreede hebben; namentlijck / om te bidden en prediken met sondige herten / sondige oeffening te oeffenen / te overreden / ende alle de geboden Godts te brecken / en in dese sondige stande tot ter doot toe te blijven; en dit is het hoogste van onse Religie / ende Reformatie.³¹⁰

Het dient hierbij te worden opgemerkt dat het in dit hoofdstuk beschreven publieke debat in feite alleen betrekking had op de provincies Holland en Zeeland. Andere provincies waren door vijandelijke legers bezet of waren door tussenliggend vijandelijk gebied tijdelijk van de rest van de Republiek afgescheiden. Door de afwezigheid van een verdedigingswerk als de Hollandse waterlinie, was in deze gebieden de vijandelijke dreiging nooit afgenomen. De opmars van de Bisschop van Münster in het noorden van het land had zich tijdens de zomermaanden dan ook gewoon voortgezet. Vanaf 21 juli was diens leger begonnen de stad Groningen te belegeren. Van dit lange en slopende beleg stroomden zoals te verwachten was mondjes maat ook berichten binnen in Holland

³⁰⁸ *Den oprechten |patriot; aangewesen tusschen een Amsteldammer en Hagenær* (1672) knuttel 10497.

³⁰⁹ De Engelse quaker Stephen Crisp (128-1629) was in de tweede helft van de 17de eeuw actief als rondreizende prediker in Engeland, Duitsland en Nederland. Van hem verschenen reeds voor het Rampjaar verschillende pamfletten in druk, waarin hij probeerde zijn Quaker overtuiging aan het Nederlandse publiek over te dragen. Mensen moesten nader tot elkaar worden gebracht, tot vrede en verzoening komen, en vooral niet met elkaar strijden om theologische dogma's: Stephen Crisp, *Een klaren vvegh, geopent, voor de eenvoudighe van herten* (1670) knuttel 9864; Stephen Crisp, *De waerheydt triumpherende over valscheyt* (1670) knuttel 9865; Stephen Crisp, *Een geklanck des allarms, geblaesen binnen de landtpaelen van't geestelijck Egypten; 'twelck behoort sal worden in Babylon* (1671) knuttel 9920.

³¹⁰ Stephen Crisp, *De gronden en oorsaecken, van de ellende der Nederlanden ontdeckt* (1672) knuttel 10629.

en Zeeland. Als gevolg hiervan was de dominante publieke opinie langzaamaan weer aan het omslaan ten nadele van de burgerbeweging. In de knuttelcollectie vinden we bijvoorbeeld een in druk verschenen redevoering, gehouden in de Groningse universiteit op 23 augustus, van de Gereformeerde hoogleraar Samuel Maresius, waarin hij zijn studenten opriep te vechten voor hun vaderland en religie tegen de duivelse vijanden, die niemand anders dienden als de Antichrist. De oorspronkelijke redevoering was in het Latijn, zodat dit pamflet vermoedelijk niet een al te groot publiek moet hebben aangesproken.³¹¹ Pas in 1673 verscheen een Duitse vertaling.³¹² Het betoog van Maresius is niettemin veelzeggend over de veranderende tijdsgeest. Zoals eerder in deze scriptie ook al kort aan bod is gekomen, was Maresius, hoewel een Orthodox-Gereformeerde en bovendien een leerling van Gomarus, geen Voetiaan. Maresius stond veel meer open voor de Cartesiaanse filosofie, al was hij beslist geen Coccejaan, en wees Voetius' precieze streven tot Nadere Reformatie in beginsel af. Hierover had hij zelfs jarenlang in een theologisch geschil gestaan met zijn Utrechtse collega. Maresius, nu, erkende de slechte kanten van het bewind van Johan de Witt in zijn redenvoering en was dan ook blij dat de Prins van Oranje in Holland en Zeeland het bestuur als het ware had overgenomen. Hij was echter minder tevreden over de manier waarop burgers hier een rol in hadden gespeeld. De Groningse hoogleraar wees de burgeroproeren ten strengste af en sprak met opgeheven vinger dat Gods voorbeschikking nu eenmaal altijd een oneerlijke kant had. 'Wie nemlich ein jedes Exempel von Grossen einige unbilligkeit bey sich habe, welches mit dem gemeinen Nutzen ersetzt werde.'³¹³ Maresius was van mening dat burgers niet het recht hadden om tegen hun overheid in verzet te komen. 'Die Obrigkeit samt den Richtern / ja die Könige selber seyen um des Volks willen verordnet / nicht aber das Volk um ihren willen.' In de context van het voortdurende beleg van Groningen verwees Maresius daarentegen naar het motto van Philippe du Plessis-Mornay – de schrijver van de Apologie van Willem van Oranje en één van de mogelijke auteurs van de *Vindiciæ contra tyrannos* – 'Arte et Marte'. Met veel kunst en vliegwerk moest alles uit de kast getrokken worden om de eigen overheid te beschermen tegen het Paapse leger dat voor de muren van de stad haar kampement opgeslagen had.³¹⁴

De Arminianen slaan terug

Het is veelzeggend dat we uitgerekend in de pamfletten die zich afkeerden van de burgerbeweging die een Nadere Reformatie in eigen land te weeg trachtte te brengen, het eerste pamflet uit het Rampjaar terugvinden waarin de oorlog met de buitenlandse vorsten duidelijk als een confessioneel conflict werd afgeschilderd. Langzaamaan raakten de Nederlanders ervan overtuigd dat niet een religieuze revolutie in eigen land, maar juist doorvechten in de oorlog de enige oplossing was van alle ellende. Als gevolg van deze verandering in de dominante publieke opinie zagen weldra ook de Arminianen weer de kans om hun kritiek op overtuigende wijze te uiten.³¹⁵ Sommige pamflettisten

³¹¹ Samuel Maresius, *Brevis discursus de revolutionibus hujus anni, ac nominatim de foeliciter soluto Groningæ obsidio* (1672) knuttel 10115.

³¹² Samuel Maresius, *Brevis discursus, de revolutionibus hujus anni, ac nominatim de foeliciter soluto Groningæ obsidio [...]* (1672) knuttel 10116.

³¹³ Een vertaling van het van Tacitus aanwezige rechtsmaxime: 'Omne magnum exemplum habet aliquid ex iniquo, quod publica utilitate compensatur' – Samuel Maresius, *Brevis discursus, de revolutionibus hujus anni, ac nominatim de foeliciter soluto Groningæ obsidio [...]* (1672) 26, knuttel 10116.

³¹⁴ Samuel Maresius, *Brevis discursus, de revolutionibus hujus anni, ac nominatim de foeliciter soluto Groningæ obsidio [...]* (1672) 27-29, knuttel 10116.

³¹⁵ Wellicht voelden zij zich hiertoe verplicht omdat de propaganda van de burgerbeweging bij wijze van een pamflet dat zogenaamd door Erasmus – of in de geest van Erasmus – geschreven zou zijn de indruk had gewekt

probeerden bij wijze van hoor en wederhoor de intolerante en orangistische burgerbeweging enigszins tot bedaren te brengen. De schrijver van de *Brief uyt 'sGravenhage, daer in dat de oorsaken van desen tegenwoordigen droevigen oorlogh worden aengewesen* sloeg zelfs een enigszins verzoenende toon aan toen hij stelde dat sommige mensen van mening waren dat de Prins van Oranje met zijn campagne tot graaf handelde als een vazal van de Franse koning, maar dat hijzelf positiever over de stadhouder dacht. Ook over Johan de Witt wist deze schrijver naar eigen zeggen geen kwaad woord te bedenken. De enige die er wel van langs kregen waren de Voetiaanse predikanten die voor drijvers werden uitgemaakt – de geschriften van Aitzema zouden dit reeds getuigen. ‘Eenige Gereformeerde Predikanten / zijnen vet gevoet / en sy klagen noch van gebreck / en sijn jaloers over de vrijheydt / die alle Christenen hier in 't Landt genieten; nu hitsen sy de Gemeente tegens de Regeringh op / of sy sien het met scheele oogen aen / en soo loopt men in sijn eygen verderf / en maect dat het landt verlooren gaet.’³¹⁶ Aan de interne twist moest nu een einde komen. De pamflettist wilde de oorlog voortzetten en hierbij riep hij zijn landgenoten op met geen enkel land een bondgenootschap te sluiten. ‘Edelmoedige Batavieren / laet ons eenmael uyt onse oogen sien; noch Vranckrijck / noch Engelandt / noch Denemarcken / Munster noch Keulen / na loopen / om Vrede met haer te bekomen: want sy houde de spot met ons / en soecken ons te onderdrucken.’³¹⁷

Andere Arminianen waren echter veel feller in hun uitlatingen. In de samenspraak *Den oprechten patriot; aengewesen tusschen een Amsteldammer en Hagenauer* kwamen twee gesprekspartners tot de conclusie dat de Prins van Oranje samen met verschillende Gereformeerde predikanten, tegen Gods gebod in, het ‘Cannailje’ had opgestookt omwille van eigen belang – de predikanten wilden het volk op theocratische wijze ‘leren’ van haar zonden, terwijl de Prins de Graafstiel trachtte te verkrijgen. Hierbij wezen zij onder meer op het vernietigende effect van het pamflet *Den Worstellinge Jacobs*. Uiteindelijk hoopten zowel de Amsterdammer als de Hagenauer dat de moordenaars van de gebroeders de Witt terecht zouden worden. In het *Leger-praetje, |tusschen ses personen [...] over den toestant van ons ruyters en soldaten* converseerden verschillende aanhangers van de regentenpartij met elkaar over de situatie waarin de Republiek op het moment verkeerde en zij kwamen tot de conclusie dat de adel – de voornaamste aanhang van de Prins van Oranje – en de Gereformeerde predikanten verantwoordelijk waren voor alle chaos. ‘De Jonckers en de Predikanten sijn de Muysen die de kaes eten.’ Zij waren beiden tegenstanders van de burgerij en riepen om die reden de afgelopen twintig jaar: ‘Prins, Prins.’ Doormiddel van populistische propaganda probeerden zij echter elk hun eigen belang na te streven. Een goed voorbeeld was het Prinselijk beleg van Amsterdam in 1650, dat eveneens door veel predikanten werd gesteund. De ware achtergrond van die actie zou het streven zijn geweest van de in de Republiek woonachtige adel om de macht van de boeren en burgers in te perken. Het was daarom de schuld van deze jonkers en predikanten dat de Engelse koning en zijn parlement van mening waren dat zij op moest

dat de oproeren ook door Arminianen zouden worden gesteund. – *Copie van een brief, geschreven uyt Rotterdam aen NN. licentiaet in de rechten tot Dantzigh: behelsende in't korte 'tgeene in de Vereenigde Nederlanden sedert den jare 1648, tot den jare 1672 voorgevallen is* (1672) knuttel 10479.

³¹⁶ *Brief uyt 'sGravenhage, daer in dat de oorsaken van desen tegenwoordigen droevigen oorlogh worden aengewesen* (1672) 14, knuttel 10281.

³¹⁷ *Brief uyt 'sGravenhage, daer in dat de oorsaken van desen tegenwoordigen droevigen oorlogh worden aengewesen* (1672) 20, knuttel 10281.

treden tegen de ‘Louvestijnsche factie’ in de Republiek. Beiden beweerden echter in hun hart de Prins van Oranje nog steeds lief te hebben, en zij hoopten dat hij het tij zou doen keren.³¹⁸

Het eerder in deze scriptie genoemde *Verhael van't voornaemste* van de drukker Theophilus Naeranus – volgens Michel Reinders is de eigenlijke auteur de Remonstrantse dichter Joachim Oudaen – schotelde het lezerspubliek zelfs een volledige alternatieve geschiedenis van de afgelopen jaren voor, waarin het beleid van de Hollandse regenten volledig werd goedgepraat. De Hollandse overheid had sinds de langgewenste vrede met Spanje in 1648 niet anders gedaan dan de welvaart van de Republiek te bevorderen. Het was dan ook hoogst kwalijk dat sommige Gereformeerde predikanten en leden van het Huis van Oranje de afgelopen jaren herhaaldelijk de vrede van 1648 hadden geprobeerd te ondermijnen. Het beleg van Amsterdam stond Naeranus bijvoorbeeld nog vers in het geheugen. Het feit dat de overheidsuitgaven aan het leger verminderd waren, mocht – in tegenstelling tot wat de voorstanders van de burgerbeweging beweerden – niet worden opgevat als verraad, maar was bedoeld om oude schulden te kunnen afbetalen die tijdens Nederlandse Opstand waren gemaakt. De in verscheidene pamfletten zo gehekeld vredeverdragen met Cromwell in 1654 en met de Franse koning in de jaren 1660 waren evenwel niet bedoeld om de Prins, de Gereformeerde kerk, of de koning van Engeland te benadelen, maar waren noodzakelijk ter bescherming van de staat. Het feit aan het eerst genoemde verdrag negatieve gevolgen voor de Prins, alsmede de in ballingschap levende Charles II, verbonden waren was louter te wijten aan de machtspolitiek van Cromwell, die volgens de auteur van dit pamflet toch ook al verantwoordelijk kon worden gehouden voor de moord op Charles I in 1649. Het recente verraad van Mombas had tot slot ook helemaal niets van doen met de integriteit van diens familielid, de gezant Pieter de Groot. Er had altijd goed contact bestaan tussen de overheid en haar gezant aan het hof van Lodewijk XIV en De Groot was, evenals de gebroeders de Witt, nooit van zin geweest om het land te verraden.³¹⁹

In het *Hollants venezoen, in Engelandt gebacken*, dat eveneens wordt toegeschreven aan Joachim Oudaen, wordt het uitgebreide betoog van het *Verhael van't voornaemste* in een prettig leesbare dichtvorm gegoten. Ook uit dit pamflet blijkt dat het niet de Hollandse regenten, maar juist de buitenlandse vorsten waren geweest die constant hadden geprobeerd om de onafhankelijkheid en welvaart van de Republiek te ondermijnen. De handelwijze van Engeland was hier het meest recente voorbeeld van. De brief die uit naam van Charles II onlangs op de Nederlandse markt was verschenen, was dus niets anders dan oplichterij. De Prins van Oranje moest zich niet door deze verraderlijke woorden laten misleiden. Immers, telkens wanneer hij een bevordering had gekregen, tot kapitein-generaal en later tot stadhouder, had Engeland de Republiek aangevallen of haar vredesvoorwaarden aangescherpt.

³¹⁸ Inzake de internationale positie van Nederland was het daarbij zaak dat er voorlopig geen gehoor gegeven werd aan de vredesvoorstellen van de koning van Engeland. De onlangs gepubliceerde brief van Charles II bewees immers diens verraad: ‘Hier klaeght de Wolf over ’t Schaep ’t welck op de Revier / beneden stroom / drinckende / hem het water treubel had gemaect. Hy heeft ons Nieuw Nederlant zoo verradelijck ontnomen / en over al / Rooverijen / in tijdt van Vrede / op ons gedaen: nu noch dit Voor-jaer op de hostelijcke Smirnische Vloot.’ De Engelse koning had zich immers verbonden met de Franse Nebukadnezar, ‘die alles (na’sse seggen) sijn eygen wijsheydt toeschrijft,’ en met twee bisschoppen in Duitsland, die de Republiek ook niet uit goede bedoelingen waren binnengevallen. Uit het pamflet wordt duidelijk dat de Arminiaanse staatse factie hoopte dat landen als Denemarken, Zweden en Polen, zich eveneens door de vijanden van de Republiek bedreigd zouden voelen, en daardoor te hulp zouden schieten. – *Den oprechten /patriot; aangewesen tusschen een Amsteldammer en Hagenaer* (1672) knuttel 10497.

³¹⁹ Theophilus Naeranus, *Verhael van't voornaemste, 'tgene desen staet 'tseder eenige iaren is overgekomen* (1672) knuttel 10384.

*Vertrout niet al te veel aan Engelse en France;
 Eer gy gedwongen werd na hare fluit te dansen:
 Want Karel is zoo teer, noch vroom niet van gemoed,
 Dat hy om uw behoud des Oorlogs rusting doet.
 Geen Britse Coningen ontsien haar Bloed-verwanten.
 Om door hun eigen Schaa haar Zetel vast te planten.
 *Johanna en * Mary zijn van haar liefden blijk.
 Als Karel Holland heeft, zal 't wesen Willem wijk:
 Zoo 't slechts niet arger gaat, en gy uw Hoofd moogt houwen.
 Een Engels-man is niet of weinig te betrouwen.³²⁰*

Oudaen gaf zijn lezers daarentegen een nieuwe (mogelijke) verklaring van de oorlog: Charles II had nog geen nakomelingen en na zijn dood zou de kroon uiteindelijk overgaan op de dochter van zijn broer James, de Hertog van York. Omdat de koning zelf maar een zwak persoon was die zich amper met de politiek bezig hield, was de ware boosdoener in feite deze Hertog van York, die de erfenis van de kroon wilde veiligstellen. Hiervoor had hij het gewaagd om samen te spannen met Lodewijk XIV, zodat die de erfenis niet zou betwisten, opdat beide vorsten gezamenlijk de Prins van Oranje en de Republiek te gronde konden richten. Dit waren immers zowel mogelijke obstakels voor de voornemens van de Hertog van York alsmede voor de imperialistische idealen van Frankrijk.

*O Coninglijke Prins, begryp uw eigen voordeel,
 Uw Jonkheid heeft voorwaar verstand genoeg en oordeel,
 Om af te meten dat uw Vorstelijke naam
 Bevekt werd met een onuitblusselijken blaam.
 'k Beken den Staat heeft u wel eer wat klein gehouwen,
 En om's Lands Interest veel verdrietigheid gebrouwen;
 Maar zal een moedig Prins die van zijn teere Jeugd
 Geoeffent is in tugt, in Godsdienst, en in Deugd,
 Uit eigen wraak-sugt zijn onnoosele Land-luy drukken?
 En doens ellendig onder 't blinde Romen bukken?
 't Gaat zeker veel te grof, ten minsten hou noch op,
 Geef Frans en Engelsman door Hollands macht de schop.
 Laat d'oude Princen roem door u niet uitgeblust zijn,
 Zoo zulje in Nederland geëert, bemind, gerust zijn.³²¹*

Het einde van de burgerbeweging

Sommige van de bovengenoemde pamfletten zouden door aanhangers van de burgerbeweging nog fel worden bestreden. Het kwaad was echter al geschied en tot een nieuwe argumentatie kwamen aanhangers van de Prins van Oranje of de Nadere Reformatie niet meer.³²² Terwijl de pamfletten die

³²⁰ *Hollants /venezoen, in Engelandt gebacken* (1672) knuttel 10606.

³²¹ *Hollants /venezoen, in Engelandt gebacken* (1672) knuttel 10606.

³²² Zie bijvoorbeeld: *'tOntdekte vergift, gevonden in de Hollandtse venezoen* (1672) knuttel 10616; *De Hollandtsche burgery in ruste. Ghefondeert op de heylsaeme maximen, liever prins als Frans* (1672) knuttel 10619; *Wederlegginge van den vergiften ende lasterlijcken Hollandtschen venezoen, gebacken in Engelandt* (1672) knuttel 10614; *Een varsche saus, op de oubacke Engelsche venesoen, in Hollandt opgedischt* (1672) knuttel 10617; *Wederlegging-gedicht, /van het lasterschrift, genaemt, verhael van't voornaemste 't gene dezen staet sedert eenige jaren is overgekomen* (1672) knuttel 10387; *De drie Neerlantsche juffers, geschaeckt op de Parysse bruyloft [...]. In een t'samen-spraeck, tusschen een advokaet, Amsterdammer heerschop, en Keesje, Delfze boer* (1672) knuttel 10621; *Decreet der Louvesteynse vaders ontdeekt. En tegen gegaen door de liefhebberden des vaderlants* (1672) knuttel 10620; *Hollandts venezoen, verkneedt: ende in een oranjen oven*

zich afkeerden van de burgerbeweging en de buitenland-perceptie die daarmee samenging, steeds talrijker werden, kwamen zittende regenten in veel steden in Holland en Zeeland in tot de conclusie dat de situatie zo niet verder kon – zo lang de burgerbeweging het voor het zeggen had kon de oorlog nooit gewonnen worden. Uiteindelijk machtigden de Staten van Holland op 27 augustus de stadhouder om op orde op zaken te stellen. Onder zijn toezicht werden achtereenvolgens in verschillende steden de bestaande burgergrievens verhoord en werden op basis daarvan wijzigingen aangebracht in de samenstelling van de vroedschappen en vonden er wetsverzetten plaats. Deze zuiveringen hadden als resultaat dat veel orangisten en andere personen waar zowel de prins als de burger zich mee konden vinden op belangrijke posten terecht kwamen. Uitgesproken tegenstanders van beiden waar geen compromis over mogelijk was werden daarentegen uit hun ambt ontheven.

De pamflettenstroom en oproeren namen in de maanden augustus en september niet af. Uit een pamfletten reeksen als de *Wacht-Praetjes* of de *Dam-praetjes* blijkt dat de regeringswisselingen nog steeds het gesprek van de dag waren.³²³ We vinden in de knuttelcollectie daarnaast ook nog veel spotschriften terug die te gek staken met Johan en Cornelis de Witt en hun aanhang.³²⁴ In *Nimrods mugge-swarm noch in 't harnasch. Tegens Oranje* wordt bijvoorbeeld gesteld dat de gebroeders de Witt – in analogie de Bijbelse ‘Nimrod en zijn Broeder’ die het in hun hoofd hadden gehaald om de toren van Babel op te richten – het land in een ontredderde en goddeloze staat hadden achtergelaten. Zo lang alle regenten die sympathiseerden met de vroegere raadspensionaris niet verdreven waren zou de oorlogsstraf van God niet opgeheven worden. De soevereine macht lag volgens de schrijver immers bij God. Toch was er ook wat veranderd: de pamflettist pleitte namelijk duidelijk voor gehoorzaamheid aan de Prins van Oranje, die hij als een door God gezonden leider zag, onder wiens sturing de noodzakelijke veranderingen plaats konden vinden. Iedereen werd daarom opgeroepen de Prins te helpen met gebeden om de vijanden in het binnen- en buitenland te kunnen bestrijden.

Nimrod en sijn Broeder lang voor Meester in dit lant vertoont sijnde / nae te hebben gesteunt op eygen machten / het doelwit van hun eersucht / door hun werelt-wijsheyt ten top beklautert / sijn eyndelijck door de beurt-wisselinge der Goddelijcke wraecken, van hun vermaeck en heyloose vonden, de wreetheyt opgeoeffert / latende mijn Prins tot Curateur over den Boedel van ons lant / by hun soo eereeloos beseeten; nu soo verward en desolaet na / 't en waer sijn deuchthaftheden / liefde en goede imborst . die hem van de nature ingebsemt is / hij sou / om soo te seggen / de sleutel op de kist hebben gelegd / onse Louys en Karel, die door Nimrod onsen Boel en Vryheit al was overgetransporteert / te mogen laten wegghalen; maer Godt heeft hem gewapent met het schild des geloofs, de helm van hoope, het swaert van dapperheyt, en een ontvreesende couragie, om sich te reddden door alderley gevaer / en te dringen midden door sijn vyanden. ... Wat een schoone voorstander is Nimrod dan geweest voor Godt en sijn Kerck / dat hy dus Christus baniere en Standaert heeft trachten midden uyt de gheheylighde Schaeps-koy te rooven / om de selvige met sijn bemorste voeten te vertreden. 't Is te wonder hoe

herbakken (1672) knuttel 10612; *Niet goet Frans, maer goet prins. Of den derden Trits van verstanden* (1672) 10625; *D'oprechte Oranje oogen-salf, opgeveylt door een Hollantse quaksalver* (1672) knuttel 10499.

³²³ *Wacht-praetje, |tusschen een sarjant, adelborst, en schutter. Gehouden over de oude voor-rechten der Amsterdamse burgers* (1672) knuttel 10564-10566; *Dam-praetje, tusschen vier Amsterdamsche burgers: Waermond, Geerloff, Stouthart, en Heb-recht. Handelende van de oude privilegien, vryheden, en gerechtigheden van de burgery en schuttery* (1672) knuttel 10567-10568.

³²⁴ Zie bijvoorbeeld: J.A. Hercules vriendt, *Hydra of monster-dier, dat tzedert den iare 1650. in de Vereenighde Nederlanden gewoedt heeft* (1672) knuttel 10601; *Graf-schrift op mr. Jan de Wit* (1672) knuttel 10445; *De hel in roeren, ofte de verslagentheyten en schrick van de onderaertsche geesten. Op de aenkomst van [...] Jan en Kees de Wit* (1672) knuttel 10427; Jan Zoet, *'tLeven en bedrijf van m^r. Jan van Oldenbarnevelt, over-eengebraght met dat van m^r. Jan de Wit* (1672) knuttel 10432.

*ghy Mugghe-swarm in het loogen-Harnas noch in de weer zijt / om sijn grouwelen met Oranje schenden te willen bedecken / en sijn verniste gedaente voor een rechtschape vertoonen.*³²⁵

Hoewel burgers voor even inspraak hadden gekregen in overheidsaangelegenheden, was er desalniettemin geen sprake van een blijvende democratiseringstendens. In september 1672 beleefde de burgerbeweging niet alleen haar ultieme triomf; het ingrijpen van de stadhouder betekende ook het einde van haar invloed. Willem II, die in deze periode eveneens een eigen propagandacampagne tot graaf van Holland zag mislukken, vaardigde op 16 september de Acte van Amnestie uit, waarin het publiceren van pamfletten werd verboden. Op 27 september werd deze door de Staten van Holland bekrachtigd en op 6 oktober werd dit pamflettenverbod zelfs in iets sterkere vorm herhaald, waardoor drukkers door het Hof van Holland persoonlijk aansprakelijk gesteld werden voor de naleving van het gebod. Vanwege een bijgaand generaal pardon hoefden zij niet te vrezen voor eerder uitgebracht drukwerk, maar het moest duidelijk zijn dat het nu voorbij was met de persvrijheid.³²⁶ Reinders heeft de Acte van Amnestie beschouwd als een soort bevestiging van de eed die regenten en burgers overal met elkaar hadden gesloten, maar op basis van de politieke ontwikkelingen in de jaren na 1672 lijkt het mij tevens legitiem om te stellen dat hier sprake was van een Orangistische coup.³²⁷ In het vervolg duldde de Prins geen tegenspraak meer in het publieke debat en pamfletten waarin hij en zijn aanhang werden bekritiseerd werden simpelweg verboden.³²⁸ Hoewel er na de zuiveringen nog steeds gemor bestond onder verscheidene burgers bleef dit lokaal, en zeker zolang vijandige troepen nog in het land verkeerden werd dit niet publiekelijk meer geuit. In zijn hoedanigheid als legerleider had de Prins natuurlijk een oorlog te winnen en hiervoor was eendracht nodig onder de eigen gelederen, maar ook na de oorlog werd deze controle van de pers gehandhaafd. Toen de Prins in 1675 bijvoorbeeld opnieuw onder druk zou komen te staan, na een mislukte campagne voor een promotie tot Hertog van Gelderland, werd de met de Acte van Amnestie ingevoerde censuur onmiddellijk sterker aangescherpt. Hoewel de stadhouder van tijd tot tijd verschillende groepen in de samenleving zou bevoordelen boven anderen, was het in september 1672 duidelijk geworden dat politieke invloed alleen verkregen kon worden bij gratie van de prins. De Republiek bleef een republiek en regenten bleven belangrijke pijlers in het bestuur, maar het geheel had sedertdien wel verdomd veel weg van een monarchale dictatuur.³²⁹

³²⁵ *Nimrods mugghe-swarm noch in 't harnasch. Tegens Oranje* (1672) 5-6, knuttel 10622.

³²⁶ Wel bestond er nog korte tijd een enigszins onduidelijke situatie doordat de Acte van Amnestie pas op 8 november voor het grote publiek werd gepubliceerd.

³²⁷ Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 260-267.

³²⁸ In het door W.P.C. Knuttel opgemaakte overzicht van verboden boeken zijn voor 1672 uiteindelijk vier titels opgenomen: op 5 augustus werd op verzoek van de gezant van Denemarken een gedrukte missive, waarin dubbelzinnig over de Deens-Zweedse betrekkingen werd gesproken, verboden door de Staten-Generaal; op 16 september werden het *Leger-Praetje*, het *Hollants Venesoen* en het *Verhael van 't voornaemste* door de Staten van Holland verboden, omdat daarin lasterlijk over de Prins werd gesproken en/of de regereering van de Witt werd verdedigd. – W.P.C. Knuttel, *Verbooden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* ('s-Gravenhage 1914) 136.

³²⁹ Zie voor de censuuraanscherping bijvoorbeeld: Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 889-910.

6. Het verdere verloop van het Rampjaar

Kort na de Orangistische coupe waar we het vorige hoofdstuk mee hebben afgesloten vinden we – ‘arguably’ – het meest confessionele pamflet uit het Rampjaar terug. Terwijl er nog enige onduidelijkheid bestond over de precieze status van persvrijheid, aangezien de Acte van Amnestie pas op 8 november voor het grote publiek werd gepubliceerd, legde de Voetiaanse Gereformeerde Simon Oomius op 24 oktober de laatste hand aan zijn *Oorloghs Bazuyne*. In het voorwoord van dit maar liefst 112 pagina’s tellende pamflet lezen we dat de Gereformeerde kerk de burgerbeweging die de afgelopen maanden voor zoveel onrust had gezorgd, alsmede de haatdragende pamflettenproductie die daarmee gepaard was gegaan, nu openlijk afkeurde. Oomius schreef:

Dit heeft my meermaelen doen verwondert zijn, dat, daer, in dese laetse daegen, soo vele Boeckskens zijn uytgegeven, van dewelcke al eenige waerlick niet ander dan Bazuynen zijn tot verweckinge van oneenigheyt en oproer, die gelijk altijdts, alsoo in sonderheyt seer ondiensstigh voor ons Vaderlandt is, niet een, tot nogh toe, dat ick weet, gevonden is, die, door het blaesen van een Oorloghs Bazuyne, getraght heeft, onder des Heeren zegen, een nieuwen moedt en adem in te storten in het by-nae verlooren lighaem van onse Republycke.

De oprechtheid van Oomius, alsmede welke pamfletten hij nu precies opruiend vond, kunnen we natuurlijk enigszins in twijfel trekken. Michel Reinders heeft terecht opgemerkt dat Oomius in zijn pamflet niet bijzonder vriendelijk was voor met de vijand collaborerende regenten. Daarbij benadrukte Oomius dat ook gewone burgers tot grote hoogte konden rijken – kijk maar naar de levensgeschiedenis van een man als Michiel de Ruyter! Wat wel zeker is, is dat deze predikant uit het Noord-Hollandse Purmerland van de gelegenheid gebruik wilde maken om alle ingezetenen van de nog niet bezette provinciën (alsnog) moed in te blazen doormiddel van een nieuwe *Oorloghs Bazuyne*. Onder de banier van de ‘seer gewenste stadhouder Willem de III. Doorlughtigh Prince van Orangien, etc.’ behoorde iedereen ‘Kloeckmoedighlick’ te vechten tegen de tegenwoordige vijanden. Alle Nederlanders – zelfs vrouwen en kinderen – waren volgens Oomius verplicht zich tot de laatste druppel bloed in te zetten voor de strijd.³³⁰

³³⁰ Interessant is dat het volgens Oomius niet uitmaakte van welke afkomst iemand was; inzake het behoud van de zaken die op het spel stonden kon iedere ingezetene tot grote hoogte reizen. Oomius verwijst hiervoor naar de geschiedenis: Net als bijvoorbeeld ook in de beginfase van de Nederlandse Opstand tegen Spanje het geval was, waren de Nederlandse mannen ook nu door God geroepen tot de ‘verichtinge van oorloghs-plichten.’ Alle grote auteurs van het verleden hebben tevens het belang van dapperheid omschreven: Plato, Aristoteles, Thomas, en zelfs Cicero. Echter, ook bij vrouwen kan grote moed een deugd zijn – kijk maar naar de Bijbelse Debora of die dappere Kenauw Simons Dochter. Oomius verwacht in de eerste plaats dat de Prins van Oranje als Capitein-Generaal het voortouw neemt, gelijk Alexander de Grote, of meer recent keizer Karel V, van wie gezegd wordt dat hij eens zo dicht bij het slagveld kwam dat zijn ondergeschikten hem hierop bezorgd aanspraken. Karel V zou echter hebben geantwoord: ‘Wanneer is er [ooit] een Keizer geschoten?’ En hij bleef in de nabijheid van zijn manschappen en moedigde hen hoogstpersoonlijk aan voor de strijd. Ook onze eigen Prins Maurits, zoon van Willem de Zwijger, toonde ooit zodanige moed, dat hij volgens Oomius vergeleken mag worden met Mozes, staande tussen de Farao en de Rode Zee. Om deze reden hebben de historieschrijvers zich genoodzaakt gezien de betreffende overwinning in de slag van Vlaanderen aan God zelve toe te schrijven. Naast de Prins behoorden ook de veldoversten, kapiteins en gewone soldaten zich manhaftig te gedragen. In diezelfde slag van Vlaanderen moet één van Maurits generaals hebben gezegd: ‘Gy sult my of levend’ of doodt bedancken.’ En dit waren geen ijdele woorden geweest: de goede man overleefde de slag en was volgens Oomius één van de belangrijkste middelen tot de overwinning – vergelijkbaar met Saul’s zoon Jonathan die ook nooit angsten had gekend op het slagveld. Tot slot noemt Oomius de burgers, boeren, regenten en ook predikanten. Voor hen allen was een rol weggelegd in de tegenwoordige oorlog, waarvan voorbeelden in de Heilige Schrift, bij Romeinse historici als Tacitus, en in meer recente geschiedenissen waren terug te vinden. –

Voor Godts kercke, Woordt, Waerheydt, en Religie; die weten wy dierbaer te wesen in haer selven / ende een kostelicken schat voor ons; Want voor sijne Wet heeft ons de Heer groot, ende heerlick gemeackt / gelijk eertijts sijn volck Israël, Esa. 42.21. De Heer hadde lust aen hem om sijner gerechtigheys wille: Hij maeckte hem groot door de wet; ende hy maeckte hem heerlick. Om Godts woort en Waerheydt heeft de heere dit Nederlandt niet minder gezegent, dan in de O. T. het huys Oved-Edoms, om de Arcke, 1 Sam.6 De Religie is hier geplamt door het bloedt en goet van soo vele Helden ende Martelaeren, die haer leven niet lief gehadt hebben tot de doot, Openb, 12.11. ende gestelt als het waeragtige Palladium van onse Republijcke. En soudon wij dan niet strijden voor die Religie, en dat Geloove, dan eenmael den Heyligen is overgelevert? Jud. vers 3. Dit hebben oyt en oyt de gelovige gedaen; als david, die daerom geseght wort de oorloogen des Heeren gevoert te hebben. Het Krijghs-geschreeuw van Gideons soldaeten / als'se aenveielen / was / Right. 7. Vs 18. ... Voor den Heere, ende voor Gideon. Jae Simson was getroost sijn leven te verliesen / om sijn vyanden, ende die van Godt, en sijn Woordt, te verdelgen; Want hy seyde / Right. 16.30. Mijn ziele sterve met de Philistijnen. 'twelcke hij heeft gedaen door het geloove, Hebr. 11.3. Gelijk Paulus bereydt was te sterven, tot bevestinge van Godts Kerkcke, Actor. 21.13. Alsoo moeten wij veerdigh staen / om ons leven te waegen tot bescherminge dit selve. Want wij hebben het leven maer ontfangen / om Godt ende sijn Kerkcke te dienen.³³¹

De strijd waarin Oomius zijn land verwickeld zag had bijzonder veel weg van wat wij tegenwoordig als een heilige oorlog zouden beschouwen, aangezien hij de gehele geschiedenis interpreteerde als een strijd tussen Gereformeerden en vijanden die de ware godsdienst bedreigden. Volgens Oomius, die zijn kennis van het verleden grotendeels ontleende aan de historieschrijver Petrus Mattheus, trachtten de Franse koningen al sedert de Middeleeuwen op Machiavellistische wijze geheel Europa, en misschien zelfs de Turken, onder een paaps juk te brengen. 'Sien wy op den tegenwoordigen Coningh / die is gesint, gelijk sijnen Voorsaet Carel de IX. Hij begeert d'oeffening van geen andere Religie, dan de Paepsche, ende om die over al in te voeren / waent hy oock de wapenen nu te voeren; dat is / om op de verwoesting van Godts waere kerck / den thron van Babel te bouwen / ende ten hoon van Christus, den Antichrist plaets te ruymen.' Om te illustreren waartoe de Fransen in staat waren, gaf de auteur zijn lezers zelfs een uitgebreide beschrijving van de Bartholomeusnacht van honderd jaar geleden, toen vele protestanten in Parijs massaal waren afgeslacht. 'Het wierdt Vranckrijck, de Burgeren in twee deelen gescheyden zijnde / om geen andere oorsaecke [te doen] / dan om het verschil in Religie, tegen haere eygen ingewanden gewapent: en keerde het sweerd van den vyandelicken oorlog tot het burgerlicke bloedt.' Echter ook de Engelsen, die zich 'voorsightigh' met Lodewijk XIV verbonden hadden, waren een groot gevaar. Sprak de profeet Jeremia immers niet ooit van een gevaar uit het noorden dat kwaad zou doen over alle inwoners van het Bijbelse Israël. Deze bondgenoten der Fransen moesten het nu wel zelf ontgelden. De Engelsen ervoeren vanwege hun pact met Lodewijk XIV nu de gruwelijke kenmerken van het koningschap die Samuel ooit had gegeven toen het volk Israël daarom gevraagd had, en welke later ook wel aangevoerd waren als kenmerken van tirannie. Volgens Oomius kon met de Engelsen daarom geen vrede worden gesloten. Bovendien: 'De conditien, die sy ons hebben voor-geschreven / of die een Grooten wordt geseght selve op-gesteld te hebben [zijn] onverdraeghelick ... / ofte onlijdelijck, en ten meesten verderffelick voor ons Landt, en Godts Kercke.' Het was volgens Oomius daarom in ieders belang om zich in te zetten voor de strijd. Anders zou niet alleen de vrijheid maar ook alle andere Nederlandse voorspoed welke in een periode van 80 jaren verkregen was – niet in de laatste plaats in de handel en koopvaardij met Indië wat ons tot een lusthof van Eden had gemaakt – nu in enkele maanden

Simon Oomius, *Oorloghs bazuyn, geblaesen ter opweckinge van alle ingesetenen [...] van Nederlandt, om [...] kloeckmoedighlick te veghten tegen onse tegenwoordige vyanden* (1672) 29-30, knuttel 10631.

³³¹ Simon Oomius, *Oorloghs bazuyn, geblaesen ter opweckinge van alle ingesetenen [...] van Nederlandt, om [...] kloeckmoedighlick te veghten tegen onse tegenwoordige vyanden* (1672) 29-30, knuttel 10631.

verloren gaan door hoogmoed en slapheid. Dan zou er voor de Nederlanders geen herberg meer te vinden zijn, waar zij vrijelijk hun ware godsdienst konden belijden en in heerlijkheid konden leven.³³²

Op basis van dit ene pamflet kunnen we concluderen dat gevoelens voor een religieuze oorlog anno 1672 nog niet volledig verdwenen waren. Er zullen in lijn met de stellingname van Oomius dan ook zeker mensen geweest zijn die de begin 1673 verschenen prent *Spiegel der France tyrannye gepleecht op de Hollantsche dorpen* van Romeyn de Hooghe, welke in de inleiding van deze scriptie is behandeld, als strijd tussen protestanten en katholieken hebben geïnterpreteerd. In dit (enigszins verkennende) hoofdstuk wil ik echter laten zien dat deze gevoelens allerm minst de boventoon voeren in het publieke debat in het vervolg van het Rampjaar. De regeringsovername van de Prins van Oranje betekende dat het weldra voor Gereformeerde predikanten onmogelijk was geworden om doormiddel van het aansturen van de burgerbeweging eigen doelen te bewerkstelligen. Sommige Nederlandse historici hebben het onlangs doen voorkomen alsof de stadhouder duidelijk partijkoos voor de Voetianen, omdat Willem gedurende zijn bewind hen in verschillende kwesties de hand boven het hoofd heeft gehouden, ten koste van hun Coccejaanse of Arminiaanse tegenpolen.³³³ Een bekend voorbeeld dat vaak wordt aangehaald is het verbod op Thomas Hobbes' *Leviathan*, Lodewijk Meyer's *Philosophia Scripturae Interpres* en de befaamde *Tractatus Theologico Politicus* van Spinoza uit 1674, waarin een wereldbeeld werd geschetst dat niet te rijmen viel met dat van de Gereformeerden.³³⁴ Echter; deze bevoordeling mag dan misschien enkele keren het geval geweest zijn in lokale geschillen binnen stadsmagistraten of kerkenraden – in het publieke debat in de jaren 1673 en 1674 was hier niet veel van te merken. In plaats daarvan werd er 'met goedkeuring van het nieuwe bewind in de Republiek' een ideologische retoriek (inzake de buitenlandse politiek) verspreid die benadrukte dat het hier juist niet meer om een religieuze oorlog ging, en dat een interconfessionele alliantie noodzakelijk was om het gevaar van Frankrijk te kunnen verdrijven. De seculiere universele monarchie theorie die een centrale positie inneemt in het betoog van de historicus Steven Pincus werd in Nederland als het ware gebombardeerd tot de officiële ideologie van de overheid. Omdat deze retoriek niet alleen in pamfletten werd verkondigd, maar ook daadwerkelijk op het slagveld uitgevoerd werd en – niet onbelangrijk – ook daadwerkelijk hoopgevende resultaten opleverde, konden de Gereformeerden deze ontwikkeling niet meer negeren. Ook de Voetianen, die in het voorgaande jaar nog voor een Nadere Reformatie hadden gepleit, moesten zich nu conformeren aan een niet-Gereformeerd overheidsbeleid. Om toch een eigen geluid te laten horen namen de Orthodox-Gereformeerden in de nadagen van het Rampjaar opnieuw hun toevlucht tot een uitgebreide theorievorming zoals we die we in deze scriptie al eerder zijn tegengekomen. Voor het eerst zijn er echter voorbeelden te vinden van pamfletten waarin een niet-confessioneel buitenlands beleid als een door God gestuurde ontwikkeling werd uitgelegd. Hierbij komen eveneens voorbeelden van verwijzingen naar een Europees Christendom bovendien, vergelijkbaar met de bevindingen van Tony Claydon, al blijven deze betogen in het Rampjaar, en daarmee in het onderzoeksgebied van deze scriptie, desalniettemin een kleine minderheidspositie innemen.

³³² Simon Oomius, *Oorloghs bazuynne, geblaesen ter opweckinge van alle ingesetenen [...] van Nederlandt, om [...] kloeckmoedighlick te veghten tegen onse tegenwoordige vyanden* (1672) 52-79, knuttel 10631.

³³³ Deze indruk wordt gewekt in verschillende geschriften, bijvoorbeeld: Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 889-952; Betina van den Brandt, *Voetianen en Coccejansen in pamfletten de politieke voorkeuren van theologische stromingen in twee conflictsituaties [ongepubliceerde masterthesis bij David Onnekink]* (Universiteit Utrecht 2009).

³³⁴ W.P.C. Knuttel, *Verbooden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* ('s-Gravenhage 1914) 136.

Veranderingen in het publieke debat in de winter van 1672 op 1673

In het najaar van 1672 kwam de burgerbeweging met al haar tumult en oproer ten einde, maar het 'lange' Rampjaar – zoals dat onlangs is gedefinieerd door Luc Panhuysen³³⁵ – was nog niet voorbij. De Prins van Oranje was weliswaar de nieuwe leider van de Republiek geworden en zat als gevolg van alle regeringwisselingen redelijk zeker in het zadel, maar er was nog geen beslissing gevallen in de strijd tussen de Republiek en haar vijanden. Bij andere historici dan Michel Reinders – bijvoorbeeld Jonathan Israel of Robert Fruin – is te lezen dat sedert de catastrofe van juni 1672 de situatie eigenlijk alleen maar was verslechterd. In juli hadden de Fransen Nijmegen en een deel van Noord-Brabant ingenomen, terwijl de bisschop van Munster zich Coevorden, Drenthe en een groot deel van Groningen had weten toe te eigenen – al lukte het hem niet om de stad Groningen zelf te veroveren. De Republiek was nu dus grotendeels in handen van Frankrijk of Münster, en alleen Holland, Friesland en Zeeland stonden nog onder staats bestuur. In de winter van 1672 op 1673 gingen de leefomstandigheden in de bezette gebieden bovendien snel achteruit. Groningen was een oorlogsgebied geworden en de stad werd lange tijd belegerd. Het platteland van Gelderland, Overijssel en Utrecht, en ook van Drenthe en Staats-Brabant, werd daarnaast door vijandelijke troepen verwoest. Het grootste probleem vormde evenwel de economische en bestuurlijke ontwijking van het sociale leven. Veel Nederlandse magistraten en ambtenaren weigerden onder het vijandige bestuur hun taken uit te voeren, omdat zij anders het risico liepen uitgemaakt te worden tot collaborateurs. Hoewel in het najaar enige Nederlandse successen aangewezen konden worden in de herovering van Coevorden en het behoud van Holland, maakten de vrijheid waarin het in de Republiek verkerende Franse leger over kon gaan tot wrede strooptochten en slachtingen in Bodegraven en Zwammerdam pijnlijk duidelijk dat de Nederlanders niet in staat waren eigenhandig het tij te doen keren. Bovendien zag het er naar uit dat het bondgenootschap dat zich in de loop van 1672 had ontwikkeld tussen de keizer en de met Nederland verbonden keurvorst van Brandenburg uiteen zou vallen, waardoor het leger van de Prins van Oranje praktisch (weer) helemaal alleen zou komen te staan. De Nederlanders moesten dus naarstig op zoek naar nieuwe bondgenootschappen, wilde ze ooit in staat zijn om hun grondgebied terug te winnen.³³⁶

Voorlopig stond de Republiek er echter nog steeds alleen voor. Ondanks dat de oorlog nog verwoestender en ingrijpender was als ooit tevoren, zouden de gemoederen in het publieke debat in de resterende oorlogsperiode niet meer zo hoog oplopen. Als gevolg van de censuuraanscherping door de stadhouder was de pamflettenproductie in de herfstmaanden van 1672 behoorlijk teruggelopen. Michel Reinders telde in november en december respectievelijk slechts 31 en 33 stuks, wat volgens hem vergelijkbaar is met een doorsnee maand tijdens de tweede helft van de 17de eeuw. Pamfletschrijvers konden niet zomaar meer alles opschrijven wat zij wilden, en in Holland en Zeeland verschenen er – althans in theorie – alleen door de overheid geautoriseerde pamfletten op de markt. In Friesland en in Overijsselse steden als Deventer en Zwolle was het daarentegen nog wel enkele maanden onrustig, en verschillende pamfletten getuigen ervan dat in deze gebieden die niet onder gezag van de Prins van Oranje vielen ook nog langer discussies over de positie van regenten en

³³⁵ Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam & Antwerpen 2009) 13; zie hiervoor ook het historiografisch debat van deze masterthesis.

³³⁶ Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 889-891; Robert Fruin, *De oorlog van 1672* (Groningen 1972) 241-269.

fundamentele wetten plaatsvonden.³³⁷ Zo gooide de Groningse hoogleraar Samuel Maresius in *Een kort en merck-weerdigh tractaet, van den bedroefden toestant der H. theologie in ons Vereenight Nederlandt* nogmaals olie op het vuur door erop te wijzen dat in veel stadsmagistraten nog steeds veel Arminianen, Coccejanen en Cartesianen zitting hadden, wiens dwalingen als de oorzaak van alle ellende moeten worden beschouwd.³³⁸ De dichter Johannes Antonides van der Goes probeerde anderzijds zijn Arminiaanse collega Joachim Oudaen nogmaals zwart te maken in een kort aan Oudaen opgedragen gedichtje over de *Oorspronk van 'slands ongevallen*, waarin hij stelde dat alle ellende door – zogenaamd in tegenstelling tot Oudaen in het najaar van 1672 had beweerd – de Franse zeden was ontstaan.³³⁹ Toch duidt de hoeveelheid ‘oproerige’ pamfletten die in de knuttelcollectie terug te vinden zijn er niet op dat een Nadere Reformatie onderdeel was van de doelen van de burgers aldaar, of dat deze pamfletten waarvan sommige wellicht ook hun weg vonden naar een Hollands of Zeeuws lezerspubliek een grote bedreiging moeten hebben gevormd voor de interne stabiliteit in de zeeprovincies. Veel talrijker waren de vele pamfletten, waarin verslag gedaan werd van de vorderingen van de oorlog in de nog door de vijand bezette delen van de Republiek. Omstreeks de jaarwisseling werd de herovering van Coevorden bijvoorbeeld uitgebreid uitgemeten in een aantal memoriën.³⁴⁰ In januari 1673 moet het onheilspellende nieuws uit Bodegraven en Zwammerdam, dat onder meer op confronterende wijze in beeld werd gebracht door Romeyn de Hooghe, voor nieuwe ophef en wraakgevoelens jegens de vijand hebben gezorgd. De burgers van Holland en Zeeland werden – zeker als we bedenken dat er in veel steden ook wekelijks kranten moeten zijn verschenen – dus goed op de hoogte gehouden van de situatie waarin de Republiek verkeerde, maar niet iedereen was meer in de gelegenheid om hier publiekelijk op te reageren.³⁴¹

³³⁷ In de noordelijke provincies hadden in het voorgaande jaar nooit zulke hevige wetsverzetten en regeringswisselingen plaats gevonden – de Louvestijnsche factie had hier immers niet de dienst uitgemaakt en het gebied was bovendien nog steeds deels in Munsterse handen. Een bijkomend gevolg was dat de Prins van Oranje hier ook nog niet tot stadhouder was verheven – in Friesland en Groningen maakte zelfs een andere stadhouder de dienst uit. Het is dus aannemelijk dat de coupe die in Holland en Zeeland een einde aan de burgerbeweging had gemaakt niet tot grote censuurrestricties in deze Noordelijke provincies had geleid.

³³⁸ Hier moeten wel twee kanttekeningen bij geplaatst worden: ten eerste stelt Maresius: ‘Daer is geen heyl in den Oorloge, wy wensch en alle om Vrede.’ Ten tweede wijst hij erop dat ook de katholieke kerk door tweespalt wordt geteisterd aangezien de Jansenisten de Bijbel ook niet helemaal letterlijk willen nemen. – Samuel Maresius, *Een kort en merck-weerdigh tractaet, van den bedroefden toestant der H. theologie in ons Vereenight Nederlandt* (1673) 18-19, knuttel 11014; later in 1673 vinden we uit Groningen ook nog een kort antwoord op een Cartesiaanse publicatie uit Leiden, maar toen was Maresius al overleden. – *Kort antwoordt, op het faam-roovent laster-schrift, genaemt Extract uyt het register der resolutie vande [...] curateuren over de universiteyt binnen Leyden* (1673) knuttel 11016.

³³⁹ Johannes Antonides van der Goes, *Oorspronk van 'slands ongevallen* (1673) knuttel 10942.

³⁴⁰ Zie bijvoorbeeld: *Oprecht Verhael Van 't innemen van Coeverden, Op Vrydag den 20 December 1672* (1673) knuttel 10695; *Waerachtigh |verhael van't gepasseerde ontrent de verovering der stercke vestingh Coevorden* (1673) knuttel 10696; *Memorie van 't gene na het veroveren in de stadt Coeverden is gevonden* (1673) knuttel 10698; *Lyste, |van de ammunitie van oorloge, midtsgaders Munsterste[!] gevangenen, soo als de selve nae het innemen op den 20/30 december 1672. gevonden zijn binnen Coevorden* (1673) knuttel 10699.

³⁴¹ Gebeurtenissen die later in 1673 veel aandacht zouden kregen waren de Franse inname van Maastricht in juni, de zeeslagen met Engeland in de zomer, Oranjes inname van Naarden in september, en tot slot het gelukkige nieuws dat de Fransen Utrecht verlieten in het najaar. In het *Omstandigh |verhael van de Fransche rodomontade voor het fort Curassau* vinden we zelfs een door Nederlandse soldaten opgesteld verslag van Franse militaire acties in West-Indië. Uiteindelijk stromen er eind 1673 ook verslagen binnen van de oorlog in Duitsland. – *Omstandigh |verhael van de Fransche rodomontade voor het fort Curassau* (1673) knuttel 10827; *Eerste(-negende) maandags |relaes* (1673-74) knuttel 10833-10836, 11157-11161.

In deze periode vinden we daarom de eerste pogingen terug om hetgene wat er in het voorgaande jaar gebeurd was enigszins een plaatsje te geven. De broedschrijver Johan Gribius nam het voortouw in zijn op de laatste dag van november 1672 gepubliceerde *D'ontroerde leeuw: Behelsende een historisch relaes van de merkweldigste geschiedenissen van tijt tot tijt voorgevallen sint de beginselen van desen oorlog, tot nu toe*. De insteek van dit pamflet was niet bijzonder partijdig, maar gaf de lezer eerder een chronologisch overzicht van de voorgedane gebeurtenissen, inclusief de voor 17de eeuwse geschilomschrijvingen gebruikelijke weergaves van diplomatieke correspondenties. De schrijver ontkwam er natuurlijk ook niet aan om de burgeroproeren in zijn verhaal op te nemen. Uit zijn beoordeling van de moord op de gebroeders de Witt blijkt echter dat Gribius probeert tot een soort evenwichtige voor iedereen acceptabele 'officiële' geschiedenis te komen, die het nieuwe bewind in de Republiek legitimeerde maar anderzijds zich ook afkeerde van de wijze waarop deze regering aan de macht gekomen was.

De nabestaande Vrienden, sich willende voegen na de ongetempertheyt deser tijden, hebben sich sonder Rouw-gewaad vertoont: De vreemde sparken van dit bedrijf, yder na sijn appetyt: sommige hielden het als een Heldendaat, en verlossinge van onse onderdruckte Vryheid; andre en presen het wel niet, maar wilden het oock niet laaken, en sagen het aan als een bysonder Oordeel over die Luyden; vele verdoemden 't heele werck, en sachelden het verderf onsens Vaderlands, aan den uytgangh deser Mannen; maar die schenen wel de onpartijdigste, die oordeelden in dusdanige conjuncture van tijden, het voor den dienst van 't Landt te strecken, dat dese Luyden uyt de weeg zijn, schoon sy van de uytstekenste Verstande, en grootsten Politijken van de Wereldt waren, nochtans de Actie self niet anders aansagen als Barbaris en verfoeyelijck, en die dese Natie een brandmerck van verwoetheyt heeft ingedruckt, 't welck deselve niet af te wassen sal in eeuwigheyt: te meer, dewijl geen notoyre sekerheyt, of bekentenis van de schult van den enen, en noch geen beschuldiging van den anderen gebleken was.³⁴²

De in *D'ontroerde leeuw* voorgestelde lezing van het verleden maakte gebruik van hoor en wederhoor, maar ze was niet volledig neutraal. De titelprent voor dit pamflet was geschetst door niemand minder dan Romeyn de Hooghe, van wie – zoals in de inleiding van deze scriptie is verhaald – bekend is dat hij zich gedurende zijn carrière vaker als propagandist voor de zittende overheid heeft ingezet. We zien op allegorische wijze dat de Republiek tot een rokende brandhaard van oorlog is verworden, maar dat uit de richting van Engeland een zonnig licht schijnt, en een vrouwspersoon rustig toekijkt – wellicht vrouwe Britannia of Elizabeth I. Gribius' werk was uitgegeven door de Engelse drukker Steven Swart en het is niet verwonderlijk dat uit het pamflet op de achtergrond een hoop spreekt dat de Republiek zich weer met het vaderland van de drukker zou verzoenen, en de vrede hersteld zou worden. In het vervolg van 1673 en 1674 zouden van *D'ontroerde leeuw* nog drie delen verschijnen waarin ook de gebeurtenissen die volgden op het Rampjaar chronologisch geordend zouden worden, telkens vergezeld van een prent van Romeyn de Hooghe. Tegen die tijd moet Gribius echter al dusdanig concurrentie hebben gehad van andere broedschrijvers die op gelaste van een drukker een vergelijkbaar historisch overzicht schetsten, dat een vervolgdeel commercieel niet meer haalbaar bleek. Langzaamaan begon heel Nederland in het reine te komen met haar geweten omtrent de oproeren van 1672. De confessionele en opruiende boodschap, die toen in vele pamfletten de boventoon had gevoerd, werd steeds meer naar de achtergrond gedrukt.³⁴³

³⁴² Johan Gribius, *D'ontroerde leeuw: Behelsende een historisch relaes van de merkweldigste geschiedenissen van tijt tot tijt voorgevallen sint de beginselen van desen oorlog, tot nu toe* (1672) 46, knuttel 10526.

³⁴³ Hoe moordend de concurrentie was blijkt onder meer uit het pamflet *Staetkundige /bedenckingen over den tegenwoordigen oorloge*, dat is uitgegeven door de Amsterdamse drukker Cyprianus van der Gracht. In de

Nieuwe omstandigheden vereisen een nieuwe koers in het buitenlands beleid

De benarde situatie waarin de Nederlanden in 1673 verkeerden was de stadhouder en diens raadgevers echter niet ontgaan, zij beseften dat een tactische omschakeling noodzakelijk was om de Franse overmacht te kunnen terugdringen. In de nadagen van de burgerbeweging van 1672 vinden we al twee pamfletten terug met een zinspeling in die richting. Daar beide pamfletten moeilijk tot één van de partijen tijdens de oproeren kunnen worden gerekend gaat het hier waarschijnlijk al om overheidspropaganda. Het pamflet *D'ontleding van Euroop. Dat is te seggen, de spreuken van alle [...] vorstendommen van Euroop over den geheymen toestant der tegenwoordige saken* bood het Nederlandse publiek toen al een voorspelling dat de oorlog de verkeerde kant op ging: 'Eenen dach Lotharingen, een week Bourgundien, eene maend Nederland, wat sal in een jaer zijn?' Een ander pamflet, genaamd *Hollants Mars-banquet, opgedischt door L. Annæus Florus in sijn II. boek aen het VI. capittel, handelende van den tweeden Punischen oorlog, dese der Nederlanders niet ongelijk*, opperde bij wijze van een allegorie op de Romeinse geschiedenis een mogelijke oplossing van deze dreiging: 'Schoon er misschien een Scipio uyt Spagnien, (andere sekerder uyt Duitslandt) met een nieuw Leger, met frissche krachten, en nieuw oorlogs-gereetschap, quam aftrekken: Soo niet, buyten beding van Verbondt, waer het met Romen gedaen geweest, indien Asdrubal, Hannibals geloofsbroeder, hem al sijn macht bygeset hadden.'

Het buitenlands beleid van het nieuwe bewind in de Republiek was er in deze periode in lijn met deze pamfletten met name op gericht de diplomatieke banden met Spanje en (zo mogelijk) de Habsburgse Keizer nauwer aan te halen. Daarnaast werd achter de schermen een propagandacampagne op touw gezet om het Engelse parlement te overtuigen dat het in haar voordeel was om de oorlog tegen de Republiek te staken en de Engelse-Franse alliantie te verbreken. Beide initiatieven, die tot doel hadden om het Franse leger te dwingen terug trekken, bleven aanvankelijk echter vruchteloos. De twee Habsburgse vorsten hielden zich vooralsnog op de vlakte, en toen het Engelse parlement voor het eerst weer bijeengeroepen werd in februari 1673, omdat Charles II meer belastinggeld voor de financiering van de oorlog nodig had, kwam diens buitenlands beleid amper in de discussie voor. Het parlement bleek zelfs bereid met de eisen van de koning in te stemmen, op voorwaarde dat de *Declaration of Indulgence* van het jaar ervoor zou worden ingetrokken: een nieuwe *Test Act* zou er voor zorgen dat alle publieke ambtsbekleders geen katholieken meer konden zijn. Op de redevoering van de Engelse kanselier Lord Shaftsbury van 5 februari 1673, 'Delenda est Carthago', waarin onderstreept werd dat het kwaad in de Republiek volledig met de grond gelijk moest worden gemaakt, werd in de Republiek dan ook met afgrijzen gereageerd.³⁴⁴

voorreden van het pamflet vinden we de volgende sneer naar de *Ontroerde Leeuw*, als legitimatie voor de publicatie van de eigen aantekeningen van de geschiedenis: 'De ganste Verstanden staen stil in 't navolgen van de onbegrijpelijcke veranderingen onses tijdts / die door hun gezwintheyt de vlughste Geesten verbijsteren / en verwerrren de aldergeslepenste Hersenen. Maer den Schrijver van den Ontroerden Leeuw, zijnde de eerste die de voornaemste Voorvallen in order heeft aengeteekent / toont een weynigh van hun vluchtigheyt / en baent den wegh om die bequamer met gedachten t'achtervolgen; daer door aenleydinge geeft tot volgende Bedenckingen / rakende het gepasseerde / tegenwoordige / en 't gene schijnbaer volgen macht: daer van het oordeel aen den Leser / en de d'uytkomste aen de preuve des tijdts bevolen blijft.' – *Staetkundige / bedenckingen over den tegenwoordigen oorloge* (1673) 3, knuttel 10946; zie voor meer info over deze concurrentiestrijd het boek: Paul Hoftijzer, *Engelse boekverkopers bij de beurs : de geschiedenis van de Amsterdamse boekhandels Bruyning en Swart, 1637-1724* (Nijmegen 1987).

³⁴⁴ *Authentijcke |oratie, van de koning van Engelant [...]. Gedaen in beyde Huysen des Parlements. Den 4 en 5 februarii, oude stijl, 1673* (1673) knuttel 10848; *Aenspraecke |van den heer cancellier van Engelandt, gedaen*

De Nederlandse initiatieven om bondgenoten te zoeken bleven vooralsnog zonder succes, maar zij gingen wel vergezeld met de verspreiding van een geheel nieuwe buitenland-perceptie, die haaks stond op de confessionele benadering die we bij Simon Oomius zagen. Het is bekend dat de Prins van Oranje met een propagandapamflet, getiteld *Englands Appeal*, de publieke opinie in Engeland wilde veranderen van een anti-Hollandse in een anti-Franse stemming. Er werd in de uit Engeland overgelopen Pierre du Moulin zelfs een uitermate deskundig pamflettist aangesteld om de boodschap zo effectief mogelijk over te brengen.³⁴⁵ *Englands Appeal* is, hoewel anti-frans, in alles het tegenovergestelde van het pamflet van Oomius: hier werd niet verwezen naar de slachting van protestanten in de Bartholomeusnacht van 1572; in plaats daarvan vestigde Du Moulin er de aandacht op dat de Fransen bij de recente verkiezing van een nieuwe Poolse koning in 1669 in het geheim de Prins van Condé hadden gesteund, terwijl ze publiekelijk een verbond hadden met de Hertog van Neuburg. Kortom, de Franse politiek kenmerkte zich (nog steeds) door het motto van kardinaal Mazarin – ‘an honest man ought not to be a slave of his word’ – en de Fransen waren daarom voor naburige vorsten en staten van alle geloofsrichtingen niet te vertrouwen. In de huidige oorlog werden de Engelsen evenzo bedrogen door de Fransen.

*[Immers:] 'k Geloof sijne Majesteyt hun geensints hier over sal bedancken, datse namentlijck, in alle Roomsche Catholijcke Hoven uyt-stroyen, dat het een Goddienstigen Oorlog is, allen ondernomen om het Catholijk Geloof voort te setten: gelijk den France Ministers sulcks te Weenen in een opebaer gehoor voor des Keyzers Raedt betuyght heeft, 't welck sedert in 't Frans gedruckt is geweest. Alsoock daer over, dat de Hollanders rechte Ketters waren die haer Godt versaecht hebben, en alle goede Christenen dierhalven gehouden zijn aen te spannen om de selve uyt te roeyen, en Godt vierighlijck om sijnen sengen in soo een goet werck te bidden.*³⁴⁶

Het dient te worden benadrukt dat *Englands Appeal* geen religieuze oorlog voorstond. Du Moulin pleitte niet voor een Gereformeerde alliantie om het Papisme af te stoppen. Frankrijk was volgens de auteur overduidelijk op niets anders uit dan verschillende vorsten voor te liegen ten behoeve van het eigen interest. In de redentie van Du Moulin waren er daarom vier verschillende mogelijke uitkomsten van de huidige oorlog: of Frankrijk zou geheel de Republiek zelf veroveren, waardoor er niets voor Engeland gewonnen zou kunnen worden; of Engeland zou geheel de Republiek veroveren,

aen beyde de Huysen van't Parlement, op vwoonsdach den 5/15 february 1673 (1673) knuttel 10849; Delenda Carthago, ofte Carthago moet werden uytgeroeyt. Anders Dat Nederlandt verwoest werdt na het voorbeelt van Carthago (1673) knuttel 10943.

³⁴⁵ De historicus Kenneth Haley heeft reeds in 1955 het achtergrondverhaal van dit specifieke pamflet aan het licht gebracht. Pierre du Moulin, een tot het Anglicanisme bekeerde Hugenoet werkte in de jaren 1660 in diplomatieke dienst van de Engelse koning – zo was hij een tijdje werkzaam op de Engelse ambassades in Kopenhagen en Parijs – maar hij raakte in ongenade doordat hij de geheime onderhandelingen met Frankrijk in 1669 niet ondersteunde. Du Moulin beklede daarop tot 1672 een vrij onbelangrijke post, en vluchtte vervolgens toen de oorlog uitbrak naar de Nederlanden alwaar hij zijn diensten aanbood aan de Prins van Oranje. Deze kon de kennis die Du Moulin had van de Engelse diplomatie en de stemming die in Engeland heerste goed gebruiken, en Du Moulin werd al snel onderdeel van een kleinschalig spionagenetwerk om geheime informatie uit Engeland los te weken. In deze hoedanigheid werd hem uiteindelijk ook verzocht een pamflet te schrijven om de Engelsen op te hitsen tegen Lodewijk XIV, zodat een verbond tussen de Republiek en Charles II weer tot de mogelijkheden zou behoren. Du Moulin ging hierbij heel zorgvuldig te werk, opdat de actie niet hetzelfde effect zou hebben als de eveneens voor een internationaal publiek geschreven *Consideratiën* in het voorjaar van 1672, en deed net alsof het pamflet eigenlijk geschreven was door een hoge functionaris in de nabijheid van koning Charles II – alsof het ging om een appel of beroep van ‘de secrete cabale of vergaderinge te Withall.’ – K.H.D. Haley, *William of Orange and the English Opposition, 1672-1674* (Oxford 1953).

³⁴⁶ Pierre du Moulin, *Engelandts appel en beroep van de secrete cabale of vergaderinge te Withall* (1673) 34-19-20, knuttel 10912.

doch dat was onwaarschijnlijk gezien de Franse opmars tot zover; of Engeland en Frankrijk zouden gezamenlijk de Republiek veroveren, maar dat zou betekenen dat beide landen achteraf nog moesten twisten over de precieze verdeling van het gebied; of, en dat was voor Engeland uiteindelijk nog de beste oplossing, de Republiek zou behouden blijven van een permanente verovering. In 1667 was de Triple Alliantie in het leven geroepen om Frankrijk af te stoppen, en wat was er nu eigenlijk sedertdien veranderd waardoor nu Frankrijk gesteund moest worden in een oorlog met de Republiek? Du Moulin wees erop dat Spanje weldra Frankrijk en dus ook het met haar verbonden Engeland de oorlog zou verklaren, en dat zou desastreus voor de Engelse handel kunnen zijn. Echter ook als Spanje en de Duitse Keizer niet Frankrijk de oorlog zouden verklaren, was het noodzakelijk om met Frankrijk te breken en een onderzoek in te stellen naar een eventueel omkoopschandaal dat enkele hoge regeringsfunctionarissen tot een verbond met Lodewijk XIV zou hebben bewogen.

Laet die spreken welcke sijn Majesteyt tot in desen Oorlogh heben geraden, 't mom-aengesicht moet nu af, en zy in haer rechte geschapenheydt voor den dagh komen; Laet sy nu ons opentlyck zeggen, wat loon sy gerocken hebben om den Francen Koninck algemeen Opperheer te helpen maecken; en wat nieuwe regen-vlagen van goudt in haren schoot sijn uytgestort, om Engelandt van de Francen te laten overstroomen; of op't minste schijnbaer te maecken. 't Schrijven van een deel Huurlingen kan my niet helpen, en selfs twintighder hande beuselachtige kinderlijcke praetjens tegens de Holanders, kunnen gans niet rechtveerdigen en raedssaem maken, dat men met Vranckrijck tegens geheel Europa sal aenspannen. Als wy in desen Oorlogh traden reden de Hollanders alleen op de tongh, en wist men op geen andere Vyanden yets te seggen ja selfs niet te dencken; dit was het enighste spel dat men socht, en die waren de eenige Roof daer naer wy haeckten om onder ons ende de Francen te deylen; maer genomen nu, dat wy soo voorsichtigh noch al geweest waren en sorge gedragen hadden om de Vereenighde Provintien gelijk te deylen, (waer over wy ons gedragen tot het geen hier voren daer van geseht is) sonder onse groote Christophels haer selven wel willen te pande setten, dat ons letsel vallen in de vermakelijckste plaetsen van Europa, en dat sijne Majesteyt in het algemeen Keyserrijck met den AlderChristelijcksten Koningh sal deylen? Stel eens, dat de Hollanders ons hebben leet gedaen, of mishandelt; en dat onsen Oorlogh tegens haer niet onrechtmatigh is; is't dan recht soo veel andere Vorsten te bederven? Dewijle die sonder haer niet kunnen bestaen, en daerom tot haer eygen behoudt gedwongen sijn alles by te setten om de Vereenighde Provintien het hooft boven te kunnen houden. Kort om, die rolle is verandert. En alhoewel onse oneyndighe liefde ons leert aen d'oprichtigheydt der Francen niet te wantrouwen, noch oock den aenwas van haere macht te vreesen; soo sijn noachtans de meeste Vorsten van Europa van een ander verstandt, voornemens zijnde den Hollander by staen en te beschermen soo lange sy haer selven beschermen konne, daer quame van wat het wilde. Zoo dat om Hollandt te veroveren, alle haer Geallieerden en Hulp-troupen moesten vermeestert sijn, en der Francen Koninck moest noodtsaeckelijck eerst 't beste gedeelte van Europa onder de knie heben eer wy voor ons aenpart den Briel of Vlissingen kunnen krygen.³⁴⁷

Englands Appeal verscheen te laat in Engeland om nog van invloed te zijn in de parlamentszitting, maar in de loop van het jaar zou het Engelse publiek door de boodschap van dit pamflet wel aan het denken worden gezet en zouden er meer stemmen opgaan voor een vrede met de Republiek. We mogen echter niet vergeten dat het pamflet ook in Nederland werd uitgebracht – in de boven geciteerde vertaalde vorm wel te verstaan. Hier wist men, evenmin als in Engeland, echter niet dat het pamflet in Nederland was geschreven. Het pamflet moet daarom opgevat zijn als een blijk dat er aan de andere kant van de Noordzee stemmen opgingen tot vrede met de Republiek, en de creatie van een bondgenootschap tegen Frankrijk. Hiermee sloot het *Engelandts appel*, zoals het in het Nederlandse publieke debat bekend stond, aan bij andere pamfletten die in deze tijd zijn gepubliceerd. In een publicatie van de Nederlandse Staten-Generaal uit het voorjaar van 1673, waarin de Engelse oorlogsverklaring van het voorgaande jaar nogmaals uitgebreid werd weerlegd

³⁴⁷ Pierre du Moulin, *Engelandts appel en beroep van de secrete cabale of vergaderinge te Withall* (1673) 34-35, knuttel 10912.

met de ons reeds bekende argumenten, vinden we bijvoorbeeld eveneens de wens terug de Triple Alliantie te herstellen ter bevordering van de vrede tussen de Republiek en haar naburen, en daarmee de vrede in het gehele Christendom. Eenzelfde verlangen klinkt door in het pamflet *De schoole der princen, en interest der voornaemste potentaten des werelts* van de ‘Hoogduyts Edelman’ Adolphus van Wolfshagen. Hierin staan de belangen van een aantal Europese landen naast elkaar uitgezet. Volgens de auteur was Frankrijk van plan de rijkdom van al haar buurlanden binnen haar grenzen te krijgen, en het land had er daarom baat bij dat landen als Engeland, Denemarken en Zweden de Nederlanden zouden aanvallen. Ten aanzien van de ‘Vorsten van Duytslant’, en in feite ook alle andere vorsten van Europa, was het voor Frankrijk de beste strategie om hun het idee te geven dat de Franse aanval op de Nederlanden geen bedreiging vormde voor de Vrede van Westphalen en in ieders voordeel was – zowel voor katholieken als voor protestanten. Ten aanzien van de Paus in Rome betekende dit bijvoorbeeld dat hij het idee moest krijgen dat het Frankrijks intentie was om de katholieke religie te verspreiden. Het uiteindelijke doel van dit alles was echter juist om de strijd te kunnen heropenen met Oostenrijk en Spanje. Aan alle andere landen adviseerde Van Wolfshagen daarom om tevreden te wezen met de eigen gebieden en rijkdom, zich niet door Frankrijk te laten oplichten en in goede correspondentie met de eigen burenen te blijven. De Republiek, Spanje, de Keizer en de Noordse koningen moesten zich – ongeacht ieders afzonderlijke religie – verenigen tot een alliantie die de Franse plannen kon stoppen, en de vrede kon bewaren.³⁴⁸

Van dit soort pamfletten zijn er nog meer voorbeelden te noemen.³⁴⁹ In *Visio Algarazabel, super revolutione politica. Dat is: Gesigt van Algarazabel, oover de wisselvalligheyd van staat* heeft een anonieme auteur zijn bekommelingen om het Europese continent bijvoorbeeld op rijm gesteld.³⁵⁰ Onder de titel *Den verstoorden leeuw, of den versierenden arent* werkte de schrijver Martin Barbé de theorie hoe Frankrijk afgestopt moest worden later in het jaar zelfs in een allegorische fabel om.³⁵¹ Een ander soort poging om de Franse bedriegerijen aan het licht te stellen zien we in *De Verjus-saus, voorgesteld aen syne hoogheit, mijn heer, de vorst van Wolffenbuttelt*, twee delen van *Het France Turckye, toegestelt door Ariante en Polidor de groote staetsmannen* en *De ziecke gravin. Bly-spel. Vertonende op't toneel de herberg van Bourgondien*. Deze pamfletten betreffen (al dan niet fictieve) publicaties van Franse hoogwaardigheidsbekleders die – hoewel oorspronkelijk bedoeld als pro-Franse pamfletten – in Nederlandse vertaling een geheel nieuwe betekenis hadden gekregen.³⁵² Het

³⁴⁸ In een ander pamflet claimt een anonieme auteur een ander middel te hebben gevonden om Frankrijks plannen te doen mislukken, maar ook hier was de steun van de rest van Europa voor nodig. Door te verwijzen naar de in 1672 gepubliceerde pamfletten *De gout-myn van Vranckryck, voor de staten en standen van 't Roomsche keiserryck geopent en gestopt* en *Remonstrantie ofte vertoogh, inhoudende verscheyden schatten van groote consideratie tot behoudinge ende vermeerderinge van het welvaren van de republieque van Hollandt ende West-Vrieslandt* wordt de suggestie gewekt dat wanneer alle Europese landen de handel met Frankrijk zouden staken haar geldkraan hierdoor zou opdrogen, waardoor het Franse politieke lichaam zou verzwakken. – *Het geabuseerde Vranckryck of Verscheyde duystere wolcken die men over eenen korten tijdt sal sien oplaren* (1673) knuttel 10930.

³⁴⁹ Zie bijvoorbeeld: Johannes Ulaeus, *De doodelijke na-smaek van de Franse brandewijn, en de levende voor-smaek van 't Orangie-water* (1673) knuttel 10933; Henricus Pontanus, *Op den Alderchristelijcksten Coningh* (1673) knuttel 10934; *Louis, of verwaende son* (1673) knuttel 10935.

³⁵⁰ *Visio Algarazabel, super revolutione politica. Dat is: Gesigt van Algarazabel, oover de wisselvalligheyd van staat* (1673) knuttel 10904.

³⁵¹ Martin Barbé, *Den verstoorden leeuw, of den versierenden arent* (1673) knuttel 10646.

³⁵² Francois van Warendorp, *De Verjus-saus, voorgesteld aen syne hoogheit, mijn heer, de vorst van Wolffenbuttelt* (1673) knuttel 10926; Alexandre Chrétien de Metre, *Het France Turckye, toegestelt door Ariante en Polidor de groote staetsmannen. Of Kort verhael van de principaelste wercken van sijn christelijckste*

pamflet *Euroop vol verwerring, waer in te sien zijn de heimelijkste driften van alle de potentaten in christenrijk* bood de Nederlandse lezers anderzijds weer een normale interestanalyse. Interessant bij dit pamflet is het feit dat niet alleen vorsten of landen, maar ook specifieke veldheren, plaatsen of bondgenootschappen aan het woord kwamen. Op die manier werd het lezerspubliek duidelijk gemaakt dat de oorlog die Frankrijk en haar bondgenoten voerden een slechte zaak was voor het gehele Christendom. De protestanten zagen in dat Frankrijk de oorlog niet op basis van religieuze motieven was aangewend, doch voelden zich geroepen om hun ‘medebroeders’ in andere landen in Europa te gaan verdedigen tegen de Franse koning. De Paus, die wel opmerkte dat er in de Noordelijke landen veel kettters woonden, kwam in het pamflet met veel pijn en moeite tot een vergelijkbare conclusie, met de opmerking dat de door Frankrijk begonnen oorlog niet in het belang van de Roomse kerk was en daarom gestaakt moest worden. De Turkse sultan lag immers op de loer, en deze zou de chaos die Frankrijk in Europa veroorzaakte aan kunnen grijpen om alle Christenen te verpletteren.³⁵³

Pamfletten die niet strookten met het nieuwe beleid

Kenmerkend in al deze ‘propaganda’ pamfletten – waaraan de Prins van Oranje toch op zijn minst goedkeuring moet hebben gegeven, gezien het feit dat ze niet zijn gecensureerd – is dus dat er expliciet niet gesproken wordt van een Paaps moordverbond en de noodzaak het Gereformeerde geloof te beschermen. In plaats daarvan lijken we hier te maken te hebben met een intellectuele terugval op de in het derde hoofdstuk van deze scriptie genoemde seculiere oplossingen om orde te verkrijgen, die in de nadagen van het regime van Johan de Witt en in feite ook nog aan het begin van 1672 domineerden. De bovengenoemde betogen uitten immers allemaal een verlangen naar de sinds 1648 bestaande volkenrechtelijke status-quo in Europa en bespreken de mogelijkheid om dit doormiddel van een ‘balance of power’ te bewerkstelligen.³⁵⁴ Het was voor de Prins van Oranje

majesteyt van Vrankrijck (1673) knuttel 10927, Alexandre Chrétien de Metre, *Vervolgh van't Franse Turckye, tweede deel. Inhoudende het werck van Borgondien en Lorainen* (1673) knuttel 10928; Raymond Poisson, *De ziecke gravin. Bly-spel. Vertonende op't toneel de herberg van Bourgondien [... met privilegie van de Koning gedrukt]* (1673) knuttel 10925; zie ook: *Extraordinaire fyne bril oft verrekijker om door te sien, hoedanigh den koningh van Vrankrijck sijne desseyen heeft voortgeset, om in de Vereenigde Nederlanden te komen* (1673) knuttel 10922.

³⁵³ De pamfletschrijver liet de protestanten in Europa daarom als volgt spreken: ‘Wy weten wel, dat de Vorsten om geen Religie meer strijden; maer alleenig om hare grootsheit voort te setten. En of sy dikwil soodanigen dekmantel nemen, dat is om haer oogwit dies te beter te bekomen. Doch wy sien met eenen, dat de Fransche in haer hert met alle Religien spottende, evenwel sulke sprinkhanen des afgronds met sich voeren, die allesins de groente des velds gants komen afweiden; waer door onse medebroeders seer deerlijk geplaegt worden. Die moeten wy mede opwaken, om desen verdervenden oorlog tegen te gaen, eer dat eenige rampen daer van ook over ons mogten komen.’ De Paus kwam in het pamflet met veel pijn en moeite tot een vergelijkbare conclusie: ‘Ik sou wel wenschen alle de ketter gants vertreden te sien, om so geheel de weereld onder mijn jok te hebben; maer ik kan niet wel sien, dat dese tegenwoordige Oorlogen tot mijn voordeel souden strecken: Want de Fransche Kroon, hoeseer sy 't veinst met my te houden, valt my kettters genoeg, dewijl sy al mijn gesag schier verwerpt, en sonder veel na my te vragen, alles na haer eigen voordeel schikt, daer onder alle de Lanen verwoest worden, soo dat Geestlijke en Weereldlijke van hare inkomsten beide berooft blyven.’ – *Euroop /vol verwerring, waer in te sien zijn de heimelijkste driften van alle de potentaten in christenrijk* (1673) knuttel 10902.

³⁵⁴ Om deze retoriek van interesten kracht bij te zetten vinden we zelfs twee her-publicaties terug van een Engelse interestanalyse uit de late jaren '60, alsmede een 240 dik tellend geschiedwerk van de recente diplomatieke correspondentie van Engeland, Frankrijk en de Republiek. De onomstotelijke conclusie van deze pamfletten was dat Engeland de oorlog op onrechtvaardige gronden was begonnen, en dat de Triple Alliantie hersteld en uitgebreid diende te worden. – *Verhael /van staet-saken, vertonende d'oprechtingh van de Triple*

desalniettemin lastig om ervoor te zorgen dat deze onderbouwingen van zijn beleid het hele publieke debat beheersten. De macht van de overheid was in de vroegmoderne tijd, en zeker in de politiek versnipperde Republiek, altijd beperkt. In 1673 wisten burgers – zij het in beperktere zin dan in het voorgaande jaar – toch nog steeds toegang tot een drukpers te krijgen, zo getuigen bijvoorbeeld verschillende in de knuttelcollectie terug te vinden pamfletten met financieringsvoorstellen voor de verdediging van de Republiek, die als advies aan de overheid werden gepresenteerd.³⁵⁵

Ondanks de censuur verschenen er daardoor ook aantal pamfletten met een andere stellingname dan het door de Prins voorgestane beleid. *De fabel uyt Æsopus, van de vorschen met haren koning* zou zelfs kunnen worden opgevat als een directe aanval op diens dictatoriale beleid: in allegorie verhaalt het pamflet van een ooievaar – de Prins – die de vorschen opslokt en tegen wie ze vergeefs bij Jupiter protesteren.³⁵⁶ Voor een dergelijk dubbelzinnige beeldspraak volstond een klein weerwoord waarin werd benadrukt dat men op de Prins wel degelijk veilig vertrouwen kon stellen.³⁵⁷ Een in druk uitgebrachte brievenbundel, geschreven door een Zwitsers soldaat in Franse dienst, bracht echter zowel de binnenlandse religieuze status-quo alsmede het internationale aanzien van de Republiek in gevaar, door openlijk kritiek te leveren op de Prins van Oranje en de grondverdragen van de Unie. In plaats dat er religieuze eensgezindheid bestond in de Nederlanden, zoals in de meeste Gereformeerde landen het geval was, hadden de Nederlanders volgens de briefschrijver alle religieuze wetten afgedaan als tiranniek en deze valselijk de naam van Inquisitie gegeven. ‘Indien ik my niet en bedriege zoo dunkt my dat men niet zeggen kan, dat de Vereenigde Provincie in ’t bezonder van onze Religie waren, terwijl dat de vrijheid van Conseentie voor allerhande personen vast gestelt was, en dat de oeffening van alle Religien opentlijk was toegestaen.’³⁵⁸ Om geen enkel risico te lopen werd door Orangisten weldra een Nederlandse verdediging in twee talen – zowel in het Nederlands als in het Duits – op de markt gebracht, waarin de lasterende beschuldigingen werden omzeild door erop te wijzen dat dit geen religieuze oorlog was, en alle Europese landen er bij gebaat waren om zich met de Republiek tegen Frankrijk te verbinden.³⁵⁹

Een andere ‘rebelse’ pamflettist ging zorgvuldiger te werk. Door zijn proteststem in de vorm van een *Tweede deel. [op] Engelandts apél en beroep aen en op de gemeente* op de markt te brengen ontliet hij in eerste instantie de verdenking een opruiend pamflet te hebben gepubliceerd. De enige aanwijzing die het publiek had dat het hier niet om een ‘echt’ tweede deel ging, was het feit dat de

Alliantie [...] tusschen Engelant, Sweden, en de Vereenighde Nederlanden (1673) knuttel 10907; *Een klaer vertoogh der raets-plegingen van het Hof van Engelandt* (1673) knuttel 10908.

³⁵⁵ Zie bijvoorbeeld: *Rehabeams regeering ontdeckende d'intrigues der Machiavelsche politijken van Utrecht* (1673) knuttel 10975; *Concept, om Hollandt by gelegentheyt onwinbaar te kunnen maken, dat het soude wesen als een stad ofte eylandt* (1673) knuttel 11007.

³⁵⁶ *De fabel uyt Æsopus, van de vorschen met haren koning* (1673) knuttel 10948.

³⁵⁷ Zie bijvoorbeeld: *De oyevaers en kikvorschen, of een nieuw gevonde fabel van den ouden Esopus* (1673) knuttel 10950; *Ruste /voor de ongeruste in ons vaderlandt, zijnde een t'samen-spraeck tusschen twee Noordt-Hollanders* (1673) knuttel 10951; *Toets-steen voor de herten der Batavieren tot onderscheydt van de goede en quade* (1673) knuttel 10955.

³⁵⁸ Jean Baptiste Stoupe, *De gods-dienst der Hollanders, vertoont in verscheide brieven* (1673) knuttel 11013.

³⁵⁹ *Grondig bericht van de godsdienst der Hollanders, strekkende tot wederlegging van zeker ongenoemt schryver, die in zes brieven, over enige maanden uit Uitrecht aan een professor der theologie te Bern in Switserlant geschreven is, en door de druk gemeen gemaakt, de Hollanders, wegens hun godsdienst, gelijk hy die vertoont, tracht gehaat te maken. Daar voor by gevoegt is: Wat d'eigentlijke oorzaak van de Fransche oorlog tegen Hollant is ...* (1674) knuttel 11230.

drukkersmerken verschilden.³⁶⁰ De boodschap die werd uitgedragen was echter bijzonder schadelijk voor het slagen van de vredesonderhandelingen. De auteur sprak zijn verwondering uit dat het het originele *Engelandts appel*, dat zoals gezegd door een hoge Engelse overheidsfunctionaris geschreven zou zijn, zo weinig effect had gehad, en dat de Engelse regering nog steeds van zin was om 'door hunne Wapenen de Vereenigde Nederlanden te doen bukken onder de France glorie, strekkende tot den ondergank van geheel Europa, en de Protestantse Zake.' Sterker nog, diezelfde kaballe die verantwoordelijk moest zijn geweest voor het pamflet had in het Engelse Parlement ingestemd met een 'Acte van Gelt, om Holland, na den inhoud des Konings Oratie, (Delenda est Carthago) het koste wat het koste, te tracteren, waer op zy zyn gescheyden, (soo wy weten) tot in October naestkomende'. Op basis van deze opmerkelijke feiten kwam de auteur tot de conclusie dat de Engelse koning de grote boosdoener was.

Wat is de oorsake dat die Mannen zoo gedwee als Lammeren zyn vertrocken, die in 't eerste scheenen Wolvenhuyden te hebben aangedaan? De reden is, om dat Syn Alder-christelykste majesteyt, hoorende 't misnoegen van 't Lagerhuys, van te continueren in den Oorlogh met Hollandt, een Courier heeft afgevaardigt aen de Cabale, met nieuwe Sacrificie-beloften, in welke heyliglijk sweert, zyn Verbond met onzen Koning oppgerecht, naer te komen; en die daer-en-boven te vernieuwen, met deze verzekeringen.

1. Engeland te leveren die plaetzen in de Nederlanden, die zyn Majesteyt van Groot Brittanien door Tractaat toekomen, om die als eygen Possesseur te bezitten en te blijven behouden.

2. Te vergoeden alle die schaden, die dit Koninkryk en Onderdanen door de Hollandze Vloote, en Zeeuze Avonturiers zullen komen te lyden in 't toekomende.

3. Noch over te maken 1000000 Florynen tot de vordering van onze Zeemacht, omdie te doen conjungeren met die van zyn Alder-christlykste Majesteyt.³⁶¹

Het komische is dat de auteur van dit tweede deel, net als Pierre du Moulin, de identiteit aanneemt van een Engelsman, terwijl hij er niet van op de hoogte lijkt te zijn dat het originele *Engelandts appel* eveneens vanuit Nederland in Engeland verzeild was geraakt. Er is geen aanwijzing dat er in Engeland ooit een vervolgdeel is gedrukt, waardoor de doelgroep vermoedelijk louter het Nederlandse publiek betrof. Toch heeft de anonieme auteur de woede van de Prins van Oranje over zich heen gehaald. Het zal waarschijnlijk meespelen dat hij zijn boodschap niet in één pamflet kwijt kon: na het tweede deel verschenen nog een derde deel en een appendix van het derde deel, allen volgeschreven met een grote opsomming van bewijzen dat de Engelse koning de grote schuldige was van de huidige oorlog. Zo zou Charles II de Franse koning hebben opgejut tegen de Republiek, en daarmee de Engelse natie in gevaar hebben gebracht. Hij was begonnen met 'Engelands Privilegien, Wetten en oude herkomen te verkoopen aan Vrankrijks Hoogmoed.' En hij had besloten de Protestanten te vernietigen en de Roomse Godsdienst te helpen invoeren.³⁶²

Een yder rechtschapen Engelsman zal 't dan niet vreemd duncken, dat sijn Majesteyt niet den Francen Koningh heeft aangespannen, om de Staten Generaal te dwingen, dat Sy de Roomsche zouden toestaan vrye oeffeninge van Gods-dienst, de kerken gedeylt te moeten werden, en de Roomsche Priesters onderhouden uyt alle der zelve gemeene inkomste, die zelfs voorneemt sijn eygen Koninkrijken te doen veranderen van Protestants in Paaps, die zelfs Paaps is, als bewesen hebbe: zoo dat syn Majesteit in 't afschrift van verdragh, gesonden door den Ridder

³⁶⁰ Dit pamflet was namelijk verschenen bij de Amsterdamse drukker Albert van Panhuysen, terwijl het originele *Engelandts appel* was gedrukt door de weduwe van J. Bruyninck in Amsterdam en door B. van Santbergen in Rotterdam. De beschuldigingen in dit tweede deel aan het adres van het origineel maken het bovendien onwaarschijnlijk dat beiden door een en dezelfde auteur zijn geschreven.

³⁶¹ *Tweede deel. Engelandts apél en beroep aen en op de gemeente* (1673) 3, knuttel 10917.

³⁶² *Tweede deel. Engelandts apél en beroep aen en op de gemeente* (1673) knuttel 10917; *Derde deel van Engelandts apél en beroep aen en op de gemeente* (1673) knuttel 10918; *Appendix van Engelandts apél en beroep, aan de communs* (1673) knuttel 10920.

Gabriel Silvius aan de Staten Generaal, en sijn Hoogheyd den Heere Prince van Oranjen, heeft laten in-vloeyen dit navolgende... Uyt alle mijn opgestelde besluyte ick dan, volgens de Interest van Engelandt: dat syn majesteyt, Groote Mannen en Raden, verraders zyn van haar Vaderlandt. Ellendigh Engelandt, dat nu door den Oorlogh de swaartse straffe lijdt, die God een Land kan toesenden. Dese Mannen zyn erger dan de Vervolgers van de Kercke, want door vervolgingen groeyt de kercke, maar door sulcke snoode uytwerckers neemtse af.³⁶³

Nog een pamflettist die een boodschap trachtte te verspreiden, die niet strookte met het beleid van de Prins van Oranje, was de Engelse Non-conformist Joseph Hill, sedert 1667 predikant van de Schotse kerk in de Zeeuwse hoofdstad Middelburg. Deze Hill gaf in het voorjaar van 1673 een pamflet uit, genaamd: *Het tegenwoordige interest der Vereenigde Provinciën. Nevens verscheyde aanmerckingen op de tegenwoordige, en conjecturen op de toekomstige standt van zaaken in Europa: voornaamlijck betreffende deze republijke*. De auteur leek ervoor te pleiten dat de oorlogssituatie hopeloos was en dat Nederlanders in de nog niet bezette delen van de Republiek moesten nadenken over onder welke vijandelijke vorste zij het liefste wilden leven. Hill beweerde namens de gehele provincie Zeeland te spreken toen hij stelde dat, anders dan de Hollanders die volgens de auteur wegens economische overwegingen meer genegen waren tot de Fransen, de Zeeuwen er belang in stelden alle mogelijke middelen tot de eigen bescherming aan te wenden. Doch zij waren er van bewust, zo stelde Hill, dat men soms realistisch moest zijn. Frankrijk en Engeland zouden de Nederlanden straks hoogstwaarschijnlijk onderling gaan opdelen. Hoewel nooit precies duidelijk is wat God met zijn wereld voor had, was het in dat geval zaaks dat Zeeland zich over zou geven aan de Engelsen, en niet aan de Fransen.

Nademaal Engelandt en wy van eenerley Religie zyn, beyde een vry Volk, en malkanderen toegedaan; beide in een en de selfde Interest van Negotie, hoewel in verscheyden Bodems geimbarqueert: soo betaamt het ons niet alleen, maar het gaat ons beyde aan, dat wy wel toesien, dat wy malkanderen niet aan stukken stooten, maar in min en vriendschap als Christenen met den anderen verdragen, tot bescherminge onser religie; behoudenis van der Gereformeerden Interest; om ons eigen en oock de vryheit van andere, en om den rechtmatigen en billiken loop des Koophandels: op dat alsoo iedere Natie gelukkighlyk magh genieten, haar Religie, Vryheit, Goederen, en Negotie, met Godes zegen over die alle.³⁶⁴

Ook ten aanzien van de vrijheid was het volgens Hill in het interest van de Zeeuwen om voor Engeland te kiezen. Onder de Engelse koning hadden de Zeeuwse burgers immers de grootste 'Openbare Vrijheid, die een Volk onder haar Regeeringe (hoedanigh die oock zy) heeft: gelijkse genomen wordt in tegenstelling van openbare verdrukking.' Als algemene regel gold immers: 'hoe grooter macht in de Souverainiteit, hoe minder vryheit in d'Onderdanen; en hoe minder macht in de Souverainiteit, hoe meerder vryheit in d'Onderdanen.' Het gematigde protestantse bestuur in Engeland was daarom met alle zekerheid te preferen boven het paapse absolutisme van Frankrijk. 'Men heeft geen reden [onder Engels bestuur] te vrezen om haar religie en burgerlijke interessen te verliezen, maar slechts hun opperhoofdschap en deselfs aanhangselen.'³⁶⁵

³⁶³ *Derde deel van Engelandts apél en beroep aan en op de gemeente* (1673) 37, 38, knuttel 10918.

³⁶⁴ Joseph Hill, *Het tegenwoordige interest der Vereenigde Provinciën. Nevens verscheyde aanmerckingen op de tegenwoordige, en conjecturen op de toekomstige standt van zaaken in Europa: voornaamlijck betreffende deze republijke* (1673) 62-63, knuttel 10911.

³⁶⁵ Er dient volgens Hill onderscheid gemaakt te worden in vier soorten van vrijheid. Ten eerste bestond er 'Personele vrijheid, ofte moralischer wijze aangemerkt, in tegenstelling van dwang', ten tweede 'Burgerlijke vrijheid, in tegenstelling van monarchie'; ten derde 'Ongebondenheit, ofte het tegenovergestelde van sich de Wetten en Regering t'onderwerpen'; en ten vierde 'Openbare Vrijheid, die een Volk onder haar Regeeringe (hoedanigh die oock zy) heeft: gelijkse genomen wordt in tegenstelling van openbare verdrukking.' - Joseph Hill, *Het tegenwoordige interest der Vereenigde Provinciën. Nevens verscheyde aanmerckingen op de*

Joseph Hill beweerde bovendien een ‘Liefhebber van de Gereformeerde Religie’ te zijn. Tegen die mensen die meenden ‘dat de Koning van Engelandt Paapsch in sijn Hert is, en voor heeft, de Paapsche Religie op te rechten’ verdedigde Hill zich dat de inhoud van het hart van de koning alleen aan God bekend was. Hoewel het natuurlijk mogelijk was dat de koning, die openlijk de Gereformeerde religie belijdde, zijn religie veranderde, acht de auteur dit echter niet waarschijnlijk. Gedurende de konings minderjarigheid, toen hij onder de hoede stond van zijn katholieke moeder in Frankrijk stond, had hij ook nooit zijn religie veranderd, maar de les van zijn vader opgevolgd haar in alles gehoorzaam te zijn behalve inzake religie. Het was ook niet in het voordeel van de koning, want door van religie te veranderen riskeerde hij zijn drie koninkrijken. In Engeland, Schotland en Ierland was de religie immers bij wet vastgelegd, en dit mocht de koning niet veranderen.³⁶⁶ Het feit dat Charles II desalniettemin bereid was geweest de Papisten vrijheid van religie te geven deed Hill van de hand, met de opmerking dat het aantal der Papisten maar klein was. Daarbij kon ook een papist een getrouw onderdaan, een kloek staatspersoon, een bekwaam gezant, en een fraaie soldaat zijn. Daarnaast wees hij erop dat er redenen van staat konden zijn om hen te gedogen die het grote publiek niet bekend waren, net als in de Nederlanden ook Joden en Mennonieten gedoogd werden omdat ze hun land in de opstand tegen Spanje behulpzaam waren geweest. Wel gaf Hill, die een groot voorstander was van verdraagzaamheid, toe dat het wellicht verstandiger geweest was als Charles II bij het maken van de vrijheid van religie een onderscheid had gemaakt tussen het publiekelijk en privé praktiseren van religie.

Zowel de vervolgdelen op het *Engelandts appel*, als het pamflet van Joseph Hill, werden door het nieuwe bewind in de Republiek als te gevaarlijk beschouwd om in omloop te blijven. Op 20 juli 1673 werden ‘insonderheydt dat doorgaens daer inne met aenstootelijcke ende seer licentieuse termen werd gesproocken van Koningen, Princen ende andere eminente Personages’ het Tweede en Derde deel van het *Engelandts appel* door het Hof van Holland verboden. De schrijver van de pamfletten is voor zover bekend nooit achterhaald. Even later, op 19 augustus 1673 verboden de Staten van Zeeland het drukken en verkopen van *Het tegenwoordige interest der Vereenigde Provincien*, en zij gelastten de bestaande exemplaren door de beul te laten verbranden. Hill zelf kreeg het bevel om de provincie Zeeland, in ieder geval tot na de oorlog, te verlaten. Hij ging naar Engeland, waar hij van Charles II voor zijn boek een jaarlijks pensioen van 90 pond kreeg. Zijn pamflet werd op 25 augustus en 5 september ook door respectievelijk de Staten en het Hof van Holland verboden.³⁶⁷ Hill zou later, in 1678, nog terugkeren naar de Republiek en een aantal jaren dienst doen als predikant van de Engelse kerk te Rotterdam. Gezien het feit dat er in de jaren 1690 nog twee dissertaties van hem zijn

tegenwoordige, en conjecturen op de toekomstige stand van zaaken in Europa: voornaamlijck betreffende deze republijke (1673) 18-24, knuttel 10911.

³⁶⁶ ‘De Gereformeerde Religie is in alle sijn Koninkrijken vastgesteld door fundamentele Wetten, welke de Koning niet en vermag te herroepen. ’t Is wel sulcx, dat hij d’uitvoerende macht der Wetten in sijn handt heeft, en gevolglijck d’uitvoeringe van straffen kan opschorten, maar hy en vermagh niet eenige Wet af te snijden, veel min nieuwe maken, sonder de toestemminge van ’t Parlement in sijn resctive Koninkrijken; en volkomen Souverainiteit en is daar niet in’gebruik: falsoo d’Opperheerschappij boven alle Wetten al te grooten Top-zeil voert voor een Engelsch Schip, waar in soo wel der Onderdanen vryheden, als Caesar, en sijn Schatten gescheept zijn.’ – Joseph Hill, *Het tegenwoordige interest der Vereenigde Provincien. Nevens verscheyde aanmerkingen op de tegenwoordige, en conjecturen op de toekomstige standt van zaaken in Europa: voornaamlijck betreffende deze republijke* (1673) 14, knuttel 10911.

³⁶⁷ W.P.C. Knuttel, *Verbooden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (‘s-Gravenhage 1914) 136.

verschenen waarin een aantal dogma's in de Christelijke traditie bekritiseerd werden, mogen we er vanuit gaan dat hij zijn 'Non-conformistische' geloofsbeleving gecontinueerd heeft.³⁶⁸

Een laatste noemenswaardig probleem vormde Johannes Rothe. Vanwege het succes van zijn eerder in deze scriptie beschreven pamflet uit het voorjaar van 1672, verschenen in 1673 wederom twee pamfletten van hem: de *Spiegel voor alle menschen, besonderlijck voor de leeraren, in dese eeuw* en een herziene en vermeerderde editie van *Een nieuwe hemel en aerde*.³⁶⁹ De chiliast hield op deze manier de boodschap levendig dat het voorbeschikt was dat Frankrijk en Engeland de Republiek zouden veroveren. Bovendien bleef hij volhouden dat er nog veel corrupte regenten waren, die vervangen dienden te worden, en dat het nodig was dat er een nieuwe soeverein aangewezen zou worden – de Vijfde Monarchie. Dit moest een 'nieuwe David' zijn, die aangewezen zou worden door God. Dat Rothe hier echter niet de Prins van Oranje mee bedoelde, maar in feite zich zelf, was voor niet-ingewijden van zijn millennialistische beweging vermoedelijk echter nog lastig op te maken uit de vol vreemde beeldspraak staande pamfletten. Rothe sprak zelfs van een nieuwe exodus van zijn aanhangers, die zou gaan plaats vinden in voorjaar van 1674. Hij maakte zichzelf echter een vijand van alle andere religieuze stromingen in de Republiek door deze voor corrupte en slechte christenen uit te maken. Vanuit verschillende hoeken verschenen er vanaf 1673 dan ook schotschriften over Rothe.³⁷⁰ Diens ideeën radicaliseerden desalniettemin verder. Het is bekend dat Rothe in latere pamfletten, die niet allemaal in de knuttelcollectie zijn opgenomen, verzet van burgers tegen hun wettige overheid legitimeerde als die slechte bevelen zou geven, en dat hij zeer lasterlijk sprak van de Engelse koning Charles II, die zich schuldig zou maken aan overspel en lust. Uiteindelijk leek Rothe zich te realiseren dat zijn werkelijke vijand in feite de Prins van Oranje was. Vanwege opstootjes begon hij vanaf 1674 herhaaldelijk in contact te komen met justitie, en nadat Rothe in 1675 enkele pamfletten publiceerde waarin de stadhouder direct aangevallen werd, en hij deze een jaar later zelfs voor hoogverraad wilde aanklagen, is hij opgepakt en in het Amsterdamse tuchthuis opgesloten. Pas in 1691 kwam Rothe vrij, maar een pamflet zou hij daarna niet meer publiceren.³⁷¹

Het ontstaan van een coalitieoorlog

De Prins van Oranje trad dus af en toe wel degelijk hard op tegen personen die door Gereformeerden als goddeloze types werden beschouwd, maar of hij de Gereformeerden hiermee echt tegemoet kwam is nog maar de vraag. Bovenaan op de agenda van de Prins stond immers het vormen van een interconfessionele alliantie. Het is opvallend hoeveel diplomatieke correspondentiebrieven en traktaten in 1673 (in verhouding met 1672) in pamfletvorm werden uitgebracht. Het Nederlandse

³⁶⁸ Joseph Hill, *Dissertation concerning the antiquity of temples wherein is shewn, that there were none before the tabernacle, erected by Moses in the wilderness from histories, sacred and profane* (Londen 1696); Joseph Hill, *Dissertation concerning the antiquity of churches wherein is shewn, that the Christians in the two first centuries, had no such publick separate places for worship, as the papists generally, and some Protestants also presume, and plead for* (Londen 1698); zie voor biografische gegevens over Hill: David L. Wykes, 'Hill, Joseph (1667–1729)', in: *Oxford Dictionary of National Biography* (Oxford 2004).

³⁶⁹ Johannes Rothe, *Spiegel voor alle menschen, besonderlijck voor de leeraren, in dese eeuw* (1673) knuttel 11022; Johannes Rothe, *Een nieuwe hemel en aerde. [2nd enl. Impr]* (1673) knuttel 11023.

³⁷⁰ Zie bijvoorbeeld: *Staetdiscours, van een uytgeputte burger, een moderaet politicq, en een korswijlige soldaet* (1674) knuttel 11249; Everard van Someren, *Predicatie over de woorden Daniels cap. 2. verss. 44, 45.* (1674) knuttel 11250.

³⁷¹ K.H.D. Haley, 'Sir Johannes Rothe: English Knight and Dutch Fifth Monarchist', in Donald Pennington & Keith Thomas, *Puritans and Revolutionaries. Essays in Seventeenth Century History presented to Christopher Hill* (Oxford 1982) 310-332.

volk werd bijvoorbeeld optimaal op de hoogte gehouden over het uitblijven van echte diplomatieke successen in het voorjaar.³⁷² Alleen in een verdrag tussen de Republiek en Denemarken van mei valt een kleine doorbraak te herkennen.³⁷³ Na een korte wapenstilstand begon het Franse leger in juni dan ook nog eens met het belegeren van Maastricht. De vestingstad hield lang stand maar viel begin juli uiteindelijk toch in handen van de vijand, als gevolg waarvan spoedig verscheidene droevige berichten Holland en Zeeland binnen sijpelden.³⁷⁴ Omstreeks dezelfde tijd vinden we ook voor Nederlandse Gereformeerden bijzonder ergerlijke berichten over relikwieën en een katholieke processie in Utrecht, welke de stemming ook niet bepaald zullen hebben verbeterd.³⁷⁵ Het doel van de tweede Franse veldtocht, namelijk het vernietigen van het laatste beetje Nederlandse hoop, werd evenwel niet bereikt. In juni hadden twee grote zeeslagen bij het Schooneveld (voor de kust van Oostende) plaatsgevonden, in welke Michiel de Ruyter erin geslaagd was een Frans-Engelse vloot op succesvolle wijze af te slaan. Hierdoor maakten de negatieve pamfletten weer plaats voor meer opwekkend nieuws.³⁷⁶

In het begin van de zomer werden op initiatief van Zweden, dat belang had bij een zeker evenwicht tussen de Republiek en Engeland en vreesde voor een volledige instorting van Nederland als zeemogendheid, vervolgens (opnieuw) vredesonderhandelingen tussen de Republiek, Frankrijk en Engeland gestart. In de context van de zich ontluikende hoop aan Nederlandse zijde, werden de eisen van de vijandige koningen door de afgevaardigden van de Staten-Generaal echter nog te hoog bevonden om serieus op in te gaan.³⁷⁷ In de pamfletten *'tCabinet der Fransche en Nederlandtsche gesanten, ter Ceulen vergadert op de vrede-handeling* en *Het tweede cabinet, behelsende de handeling der Engelsche en Nederlandtsche gesanten, tot Ceulen vergadert op de vrede-handeling*, beiden opgesteld door de in Keulen woonachtige Hippophilus Salicetus, kon iedereen lezen dat het voor de Nederlandse afgevaardigden onacceptabel was dat de door de vijand veroverde delen van de Republiek niet in hun oude staat zouden worden hersteld – Engelslands volharde claim op een aantal steden in Zeeland was al helemaal uit den boze. Het was verder onbegrijpelijk dat de Republiek geen herstelbetalingen zou krijgen voor de geleden schade, daar de oorlog onrechtmatig begonnen was, en bovendien stond men erop dat alle door de vijand buitgemaakte vorstendommen die wettelijk toebehoorden aan de Prins van Oranje, zoals het graafschap Meurs en het prinsdom Orange, aan

³⁷² Zie bijvoorbeeld: *Antwoorden des keurvorstelijken Brandenburgschen gesantschaps, op de memorien van den gevormachtigden des [...] koninks* (1673) knuttel 10843; *Memorie van de heeren extraordinaris ambassadeurs van syne konincklijcke majesteyt van Sweden: overgelevert aen de [...] Staten Generael [...] in 'sGravenhage den 12/22 maert 1673. Over de verkiesinge van de stadt Ceulen aen den Rhyn, tot de handel- plaetse* (1673) knuttel 10864; *Protestatie van sijn keyserlycke majesteyt, over het aenvaerden der wapenen, naer dat hy het heyligh sacrament te Marienheym in der Stiermarck ontfangen hadde* (1673) knuttel 10723.

³⁷³ *Artikelen van de alliantie tussen de Staten Generael der Verenigde Provintiën en de koning van Denemarken* (1673) knuttel 10877.

³⁷⁴ Zie bijvoorbeeld: *Capitulatie tusschen den koning van Vranckrijck ende de stadt van Maestricht, raeckende 't overgaen vande selve* (1673) knuttel 10730; *Lyste van de doode en gequetste officieren van 't uytghetrocken guarnisoen van Maestricht* (1673) knuttel 10732.

³⁷⁵ Zie bijvoorbeeld: *De Rechte beschrijvinge van de processie tot Uytrecht op den 2. Juny 1673* (1673) knuttel 10718; *Eenige oude reliquien, die de catholijcken by dese nieuwe herstellinge, in den dom van Uytrecht* (1673) knuttel 10721.

³⁷⁶ Zie bijvoorbeeld: *Triumphante Vreugde-Galm, Over de beooghte Victoie Van onse Scheeps Vloot ...* (1673) knuttel 10776; Katharina Lescaillje, *Hollants zege ter zee, onder 't beleid van den manhaften helt Michiel de Ruyter [...] den VII. en XIV. van zomermaant, 1673, kloekmoedelijk bevochten* (1673) knuttel 10790; *Missive van de heer lieutenant-admirael De Ruyter, geschreven aen haer Hoogh. Mog. in 't schip de Seven provincien, den 22 augusti 1673* (1673) knuttel 10796.

³⁷⁷ Robert Fruin, *De oorlog van 1672* (Groningen 1972) 269-272.

hem werden teruggegeven. De Nederlandse burgers konden echter ook lezen dat, inzake de Franse eis op tolerantie van de Rooms Katholieke religie, de voorwaarden van de Prins van Oranje een stuk toegieflijker waren, om de gewenste vrede te bewerkstelligen.³⁷⁸

De Roomsch-Catholijcke Godts-dienst heeft groote vryheyt genoeg in Nederlant / sy worden / in 't getal der borgeren / even als de Gereformeerde / aengenomen: sy genieten deselve voor-rechten / noch worden oock uyt geen ampten gehouden / maer uit de Magistraat. De oeffeninge des selfs is in vele plaetsen / of in der daet / of by na / openbaar: want door de gront-wetten der regeeringe is 't niet geoorloft soodanigen allesins te gedoogen. Niet te min sullen wy om den vrede te vorderen dit inwilligen / dat / in die Steden oft Voorsteden / alwaer het grootste getal der selver is / in drie Steden der drie Provintien / welke Vranckrijck nu besit / den Roomsch Catholijken Godsdienst openlijk ongestraft geleert / de strengere Placaete versacht en vernieticht worden: soo maer oock de Gereformeerden in Vranckrijck niet / gelijk geschiet is / door u onderdruckt / of de Kercken / waer in sy gewoon zijn hunnen Godsdienst te plegen / toegesloten / maer de hun ontnomene wedergegeven / de geslotene geopent worden.³⁷⁹

Frankrijk was er dus nog steeds op uit om de Republiek los te weken van alle mogelijke bondgenoten en was niet bereid de eigen bezetterspositie zomaar op te geven. Engeland wilde daarnaast liever met Frankrijk onderhandelen over de precieze winstverdeling tussen beide landen, dan dat er actief naar enige toenadering tot de Republiek gezocht werd. De onderhandelingen met de Keizer en Spanje waren op de achtergrond echter gewoon voortgezet, en aan het einde van de zomer begonnen dezen hun vruchten af te werpen. De invloed van de Keizers raadsheer en gezant in de Nederlanden, Franz Paul von Lisola, werd steeds groter, en dit vergemakkelijkte de toenaderingspogingen. Op 1 juni hadden de onderhandelingen reeds geresulteerd in een gezamenlijk verdrag tussen de Republiek, Spanje en de Keizer tot gezamenlijk verdediging van het rijkdeel Lotharingen.³⁸⁰ Nu bestond er hoop op een nauwere samenwerking. Lisola had zich namelijk reeds sinds 1667 ontplooid als een groot voorvechter van een anti-Frans verbond en daarmee als één van de grondleggers van de Triple Alliantie – ondanks dat zijn eigen heer hier geen onderdeel van had gevormd. Doormiddel van het publiceren van een Franstalig pamflet probeerde Lisola (nu opnieuw) de publieke opinie in de onderhandelende landen voor zijn plannen rijp te maken.³⁸¹

Er waren echter nog wel een paar kleine barrières te overwinnen. Vooral Spanje was lange tijd huiverig om in een open conflict met Engeland te geraken. De Franse importheffingen die de Hollandse kooplieden had getroffen, waren echter ook in Spanje niet onopgemerkt gebleven. Daarbij vreesden de Spanjaarden een Franse aanval. Uit een in het Spaanse Antwerpen gedrukt (doch Nederlandstalig) pamflet, dat in de knuttelcollectie is terug te vinden, blijkt dat de Spaanse kroon desalniettemin rekening diende te houden met het feit dat ‘als Spanjen [definitief] met Vrankrijck sal breecken, soo werden verscheide dingen gerequireert, als zynde het selfste Rijk in sulker voegen verdeelt, dat ook verscheide maten moeten genomen werden.’ Frankrijk was geografisch immers precies te midden van verscheidene gebieden gelegen die vielen onder de Spaanse kroon: de Zuidelijke Nederlanden, Franche-Comté en verschillende landen in Italië. Deze gebieden zouden bij

³⁷⁸ Hippophilus Salicetus, *tCabinet der Fransche en Nederlandtsche gesanten, ter Ceulen vergadert op de vrede-handeling* (1673) knuttel 10871; Hippophilus Salicetus, *Het tweede cabinet, behelsende de handeling der Engelsche en Nederlandtsche gesanten, tot Ceulen vergadert op de vrede-handeling* (1673) knuttel 10875.

³⁷⁹ Hippophilus Salicetus, *tCabinet der Fransche en Nederlandtsche gesanten, ter Ceulen vergadert op de vrede-handeling* (1673) 14, knuttel 10871.

³⁸⁰ *Tractaet / of alliantie, gesloten tusschen den keyser, koning van Spanjen, en de Staten Generael [...] ter eenre; en den hertogh van Lotharingen, ter anderen zijde* (1673) knuttel 10869.

³⁸¹ Franz Paul von Lisola, *Considerations politiques au sujet de la guerre presente entre la France & la Holande* (1673) knuttel 10921.

een breuk met Frankrijk moeilijk te verdedigen zijn, zeker gezien het feit dat Spanje aan het einde van de 17de eeuw financieel niet meer bij machte was om een groot leger te onderhouden. De betreffende Vlaamse pamflettist gaf zijn lezerspubliek echter te kennen dat hij een nieuwe koers in het Spaanse buitenlandse beleid voorstond. ‘Het is helder en klaer dat Spanjen een groot gewicht kan geven aen een sydt van de saeken, en het schijnt dat Vrankrijck het genoeghsaem vreest, soo lang de Duytse Maght op de beenen met Holland vereenight blijft; Want het kan hem aen verscheyde kanten de standen beletten, hem en aen Engelandt (soo het selfste in desen Oorlogh volhardet) den Levantschen en Eylandtschen handel, door ’t sluyten van de Straet, verhinderen en benemen; sonder de welke nochtans die twee Rijken, en voornamentlijk het laetste, niet kunnen substiteeren.’ Deze redenering moet niet alleen in Spanje zelf, maar ook in de Republiek en bij de Keizer, als een stimulans hebben gediend voor een verbond tussen beide landen. Toen Michiel de Ruyter er begin augustus in slaagde om voor de kust van Texel (in de slag bij Kijkduin) opnieuw een Frans-Engelse vloot af te slaan, werden de laatste aarzelingen bij de buitenlandse onderhandelaars weggenomen en verbonden beide Habsburgse vorsten zich met de Republiek.³⁸² Het pamflet *Manifest of Redenen en oorsaken, die sijn keyserlijcke majesteyt, &c. bewogen en aengeport hebben [...] krijgsvolcken in het H. Roomsche Rijck af te senden* bewijst zelfs dat de keizer zijn aan de Republiek toegezegde bondgenootschap direct kracht wilde bijzetten door aan de rijksvorsten kenbaar te maken dat hij zijn troepen in de richting van het oorlogsgebied zou zenden.³⁸³ Uit de publicatie van de *Naerder alliantie of verbond tusschen sijne catholijcke majesteyt van Spanje [...] en de heeren Staten Generaal* blijkt wel dat Spanje door de afgevaardigden van de Republiek extra gepaaid moest worden door de belofte dat Maastricht na de oorlog in Spaanse handen zou overgaan.³⁸⁴

In Frankrijk was men vanzelfsprekend niet blij dat zich een vijandige coalitie oprichtte. Lodewijk XIV mocht de oorlog dan wel begonnen zijn om een conflict met Spanje uit te lokken; op een Nederlands-Spaans bondgenootschap had hij nooit gerekend. Doormiddel van het pamflet *Advys of bericht aen de heeren Staten der Vereenigde Nederlanden, waer in sy sullen sien dat het haer lieden seer profijtelijck is, van Spanjen af te scheyden, en een goeden vrede met Vrankrijck op te richten* probeerde de Franse koning het het tij nog te doen keren. Doch in Nederland was er waarschijnlijk geen enkele functionaris die serieus overwogen zal hebben om hierop in te gaan – zeker niet nadat Naarden succesvol op de Fransen kon worden teruggepakt.³⁸⁵ In zijn najaarscampagne kon de Prins van Oranje nu immers beschikken over een gemengd Spaans-Nederlands leger, terwijl keizerlijke troepen in het Duitse rijk naar het oorlogsgebied oprukten. Beide legers marcheerden elkaar

³⁸² Zie voor de vreugde die hierdoor ontstond in de Republiek bijvoorbeeld: *Vreughden-olie voor treurigheid. Dat is: blydschap van Nederland, over 't afgekeerd geweld der vyanden Den 21. van oeghst-maand ... 1673* (1673) knuttel 10811; *Nederlandts Darde Zeetriomf... bevochten den XXI van Ooghstmaandt, 1673* (1673) knuttel 10812; *Zegen-Krans, Ter eeren van ... Cornelis Tromp Over de ... Victorie op den 21 Augusti 1673 ... bevochten* (1673) knuttel 10813.

³⁸³ *Manifest of Redenen en oorsaken, die sijn keyserlijcke majesteyt, &c. bewogen en aengeport hebben [...] krijgsvolcken in het H. Roomsche Rijck af te senden* (1673) knuttel 10878; *Tractaet [tusschen sijn keyserlijcke majesteyt, en [...] de Staten Generael [...]. Gemaect op den 30 augusti, des jaers 1673* (1673) knuttel 10880.

³⁸⁴ *Naerder [alliantie of verbond tusschen sijne catholijcke majesteyt van Spanje [...] en de heeren Staten Generaal* (1673) knuttel 10881.

³⁸⁵ In het pamflet worden nauwelijks steekhoudende argumenten genoemd. Nederland zou Spanje niet kunnen vertrouwen, en Frankrijk wel. En Nederland zou blij moeten zijn met een buurman als Frankrijk. Het is mijns inziens aannemelijk dat dit een vertaling betreft van een geschrift dat voor de oorlogsuitbraak in 1672 is geschreven, aangezien deze argumenten in de context van 1673 eigenlijk nergens op slaan. – *Advys [of bericht aen de heeren Staten der Vereenigde Nederlanden, waer in sy sullen sien dat het haer lieden seer profijtelijck is, van Spanjen af te scheyden, en een goeden vrede met Vrankrijck op te richten* (1673) knuttel 10932.

tegemeet en in november werd het vijandige Bonn succesvol belegerd. Na de val van dit Frans-Keulse bolwerk werden de resterende Franse posities in de Republiek onhoudbaar, en spoedig besloot de Franse legerleiding dan ook om zich terug te trekken uit de bezette gebieden. Toen de Prins van Oranje begin december zijn intocht deed in Utrecht was er voor de Nederlandse pamflettisten eindelijk weer werkelijk reden tot juichen!³⁸⁶ 'Het is nu tijd om vreugde en vrolijkheid te pleegen, Om Willem Henderick, gezegend door Gods zeegen, t'Onthalen watmen magh, wie zulck een Vorst onthaeld Den Hemel zelfs met lof en zeegeningh bestraelt.'³⁸⁷ In de laatste weken van 1673 werden Utrecht, de Veluwe en de IJsselsteden ontruimd; de posten in de Betuwe en Bommelerwaard, alsmede Nijmegen, Arnhem en de Schenkschans volgende in het voorjaar van 1674. Alleen Grave zou nog in de loop van het volgende jaar heroverd moeten worden. In het najaar van 1673 vond tevens een laatste poging van de Bisschop van Munster plaats om het Noorden van de Republiek te veroveren. Tot een veldslag kwam het echter niet meer, want de bisschop liep met zijn leger vast op een vloedgolf bij de Friese waterlinie. Ook voor hem restte niets anders dan de terugtocht.

De Gereformeerde tegenreactie

Terwijl de Prins van Oranje met succes een interconfessionele coalitie op de been bracht om Frankrijk te weerstaan, en pamfletten waarin religieuze verschillen juist weggewimpeld werden omdat Lodewijk XIV een vijand van alle religies zou zijn steeds talrijker werden, zagen de Nederlandse Gereformeerden zichzelf in feite opnieuw in het nauw gedrukt. Ook onder het nieuwe bewind in de Republiek was er voor een strikte Gereformeerde perceptie van de buitenlandse politiek eigenlijk geen plaats, net als tijdens het Eerste Stadhoudersloze tijdperk. In deze periode, waarin buitenlandse bezetters nog grote delen van de Republiek domineerden, en veel mensen het gevoel hadden dat Gods toorn over hen uitgegoten werd, wilden de Gereformeerden zichzelf evenmin het zwijgen opleggen, zoals zij in de laatste jaren voor 1672 hadden gedaan. In de pamfletten die in 1673 en 1674 door Gereformeerden zijn uitgegeven valt daarom een soort tegenreactie te herkennen, waarin een eigen geluid naar voren werd gebracht met betrekking tot de actuele politieke situatie zonder dat dit in enig opzicht opruiend was of als een pleidooi voor een terugkeer naar de Godsdienstoorlogen kan worden opgevat. Ter ere van de verjaardag van Willem III, op 14 november 1672, verschenen wederom verschillende lofprijzingen en zegewensen aan het adres van de Prins.³⁸⁸ 'God zegen uwe macht, o rechterhand der Staeten.'³⁸⁹ In dichtvorm werd de hoop uitgesproken dat de Prins, in het voetspoor van zijn voorganger Maurits, de Nederlanders zou voorgaan in de strijd, 'opdat hy t'saem weer bindt de Pijlen van de Leeuw. Op dat de ware deugde en

³⁸⁶ Zie bijvoorbeeld: *De verovering van Bon, Brueil, Rynbach, Duyts, Zons, etc. door ... den .. prince van Oranje, nevens de geconjungeerde keyserlijke Spaansche volckeren* (1673) knuttel 10749; *Gedenck teecknen vande Franse vlucht uyt Vijtrecht* (1673) knuttel 10754; *Wyn en olie in de wonden van het onlangs benaude, dog nu verlost Utrecht* (1673) knuttel 10756; *Utrechts aanspraak aan Zyn Koninglykke Hoogheid ... de Prince van Oranjen, op zijn intree in de stad Utrecht op den 1673* (1673) knuttel 10762.

³⁸⁷ *Poetische |gedagten, van verscheide lief-hebbers op alderhande groene zeegen-boogen, orangie-poorten, huysen, pyramiden, kroonen en kranssen binnen Utrecht. Toe-gesteld op d'inkomste van zijn koninklijke hoogheid Willem Hendrik den III* (1673) 6, knuttel 10763.

³⁸⁸ Jacobus de Rooy, *Stadthouders eerste geboorte-galm, uytjuychende des daghs-geboorte, van sijn Hoogheydt, Wilhem de Derde [...]. Oudt geworden zijnde den veerthienden november anno 1672. XXII. Jaren* (1672) knuttel 10635.

³⁸⁹ *Hollands geboorte-vermaningh aen sijne hoogheydt Wilhelm Hendrick, prince van Orange ... Voor de 22. mael verjaert den 14. november 1672* (1672) knuttel 10637.

Gods-dienst overhindert magh voortgaen, meer en meer tot welstant van Gods Kerck.’³⁹⁰ Op een zwaar Gereformeerd rederijerslandjuweel in Vlissingen op de laatste dag van 1672 kwamen de bij elkaar gekomen Zeeuwen tot de conclusie dat Willem nog steeds de oplossing was om uit deze ‘kraack’ te geraken.³⁹¹ Toen de Prins een jaar later weer jarig was, op 14 november 1673, was dit vertrouwen in zijn regering niet significant afgenomen.³⁹²

Sommige van deze woorden zullen wellicht nog enigszins dubbelzinnig genoemd kunnen worden, en kunnen ook als opruiend worden opgevat. We moeten niet vergeten dat in 1673 tevens ook weer enkele theologische geschillen via pamfletten werden uitgevochten. In navolging van de eerder genoemde oproep van Maresius lag het Coccejanisme in doctrinale zin weer onder vuur.³⁹³ Ten opzichte van het grote publiek was de boodschap echter veel eensgezinder. Er werden door de Staten-Generaal verschillende bededagen uitgeschreven en hiervoor werden door Gereformeerden voorbeden in pamfletvorm uitgebracht, waarin niet alleen ruimte was voor het lijden van Gods kerk, maar ook voor dankzegging.³⁹⁴ Dat de aan het begin van dit hoofdstuk behandelde Simon Oomius in zijn felheid een uitzondering bleef wordt onder meer bewezen door Josias Maenhoudt. Deze predikant van de Gereformeerde kerk te Sluis in Staats-Vlaanderen gaf op 30 november 1672 in het voorwoord van *zijn Drouve Nederlandts klachte, soo over de sware elenden van straffe als over die van sonden* welliswaar te kennen dat hij inzake de vele schotschriften dezelfde mening was toegedaan als zijn Noord-Hollandse collega: ‘Ick hebbe gemerckt, dat veele verstanden in dese dagen vele Boeckskens hebben uytgegeven, van deweckke, (gelijck den deurgeleerde Oomius in sijn Voorreden van sijn krachtige Oorlogs Basuynse seer bondig segt) al eenige waerlijck niet anders zijn, dan Basuynen tot verweckingen van oneenigheidt en oproer, die gelijck altijdt, alsoo nu insonderheydt seer ondienstig voor ons Vaderlandt is.’ In zijn aanpak verschilde Maenhoudt echter van Oomius: hij hoopte dat het Nederlandse volk als gevolg van zijn pamflet zou inzien ‘hoe noodtsaackelijck dat het werk der reformatie is’ en daaruit moed zou scheppen om de oude krijg ter verdediging van dit kostbaar goed te herpakken. In het pamflet probeerde de predikant daarom krampachtig enige lichtpuntjes – of naar eigen zeggen een ‘Regen-boog’ – te ontdekken waar de burgers zich aan op konden trekken, hoe rampzalig de situatie voor de Republiek ook scheen. Hij noemt het door God geschonken Nederlandse succes bij Aardenburg en het Gronings Ontzet, en de lezer werd eraan herinnerd dat Holland behouden was gebleven op het zelfde moment dat God de Prins tot stadhouder had verhoogd. ‘Ick sie van dese tijdt geen steden meer verkrachten, ’t schijnt of den hemel selfs soo lang heeft willen wachten van Neerlandt wel te doen, tot Neerlandt had gedaen wel

³⁹⁰ J. v. Bos, *Heyl en zegen-wensch, aen [...] Wilhem Henrik, [...] prince van Orangien [...]. Den 14. november 1672. Oudt 22. Jaren* (1672) knuttel 10636.

³⁹¹ *Ne'erlandts |vallende oorsaeck, en hulp-middelen tot desselfs her-stel. Aengewesen in verscheyde antwoorden: op de vrage Waerom kreeg Nederlant in dit jaer sulken krack? [...] voorgestelt by de hoofden der reden-kamer binnen Vlissingen, genaemt De Blauwve Acoleye* (1673) knuttel 10660.

³⁹² *Geboorte-vermaningh, aen ... den ... prince van Orangie, stadthouder ...* (1673) knuttel 10966; Abraham Godart, *'s Princen-lied na den ouden trant op een nieuwe manier gestelt* (1673) knuttel 10967.

³⁹³ Zie bijvoorbeeld: Ireneus Philaletius, *Een heylige voorsienigheyt, van verscheyde voorname godsgelerden [...] om van de inwoonderen der Vereenighde Provintien te worden behertight* (1673) knuttel 11018; Johan Steengracht, *Oordeel van vrede: of Ouderlinghs advijs, aengaende het tegen-spreken van't gene by eenige genoemt wordt Cocceianerie* (1673) knuttel 11019; Herman Wits, *Goede trouwe van Hermannus Witz: verdedigt tegen [...] Petrus Allinga* (1673) knuttel 11021.

³⁹⁴ Zie bijvoorbeeld: *Erentfeste, VVyse, Voorsienighe, seer Discrete Heere* (1673) knuttel 10793; Cornelis Gravesteyn, *De lydende kercke in de psalmen van den coninglijcken propheet David [...] de Nederlandtse kercke in den iare 1672. toegepast* (1673) knuttel 11012.

aen 't Nassouwse Huys, daer w'al aen schuldig staen.' Maenhoudt beëindigde zijn rouwklacht daarom met een smeekbede tot God, dat de Nederlanden nu ook volledig gered mochten worden.³⁹⁵

Het pamflet *Noahs arcke, en Zions burght. Vertoont door de bewarende handt des almachtigen Gods [...] aen sijn volck en kercke [...] in Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt, en Groeningerlandt* is geschreven aan de andere kant van de Republiek. Frans Esausz. den Heussen, predikant op het verre Oost-Vlieland, had een aantal stichtelijke gedichtjes samen met een 'sommarisch verhael van 't gepasseerde desen vergangen Somer 1672' in Amsterdam gebundeld in druk laten verschijnen. Volgens diens lezing van de geschiedenis was het Rampjaar eigenlijk amper meer een Rampjaar te noemen. In de ogen van Den Heussen was het de koning van Frankrijk die de Engelse koning en Paapse bisschoppen in Duitsland had omgekocht om de Republiek aan te vallen. Niemand in Nederland had dit verwacht, want door de Triple Alliantie stond men immers op goede voet met Engeland, Zweden, en – opmerkelijk – ook Spanje. Door de buitenlandse inval ontstond daardoor in het land veel verslagenheid, 'by hooge en lagen / selfs by de vroomste en beste Regenten, dat men / om niet onder Vrankrijcks heerschappe te vervallen / schier alles aen Engelandt soude opgedragen hebben / soo dien Coningh eenige redelickheyt hadden willen plaetse geven.' Onze lieve Heer had echter een betere uitkomst gegeven: de Engelse koning was te trots om hierin mee te gaan en 'God heeft [daarop] schielick en wonderlick door middel van de Burgery / en goede Regenten / den Prince van Orangien tot een Stadhouder verweckt.' Vervolgens zorgde God ervoor dat de vijand bij Sluis en Cadzand tot halt werd geroepen, en op de vlucht gedreven. Verder zorgde God ervoor dat de retourvloot uit Oost-Indië veilig kon arriveren, en hij liet het door de bisschop van Munster belegerde Groningen op wonderlijke wijze behouden blijven. 'In die aendachtige aenmerckinge van dese nu verhaelde bewijsingen / van Godes Overlicke gunste / in 't midden van sijne rechtveerdige en verschrikelicke oordelen over onsen Staet / geeft ons overvloedige stoffe tot danckbaerheyt / om den Heere onsen genadigen God voor dese sijne groote goedertierenheyt sijne eerre te geven / en hem daer over van gantscher herten / met onse monden en geheele leven; met woorden en wercken te loven en te prijsen.' Er moest volgens de Vlielandse predikant immers niet alleen gevochten, maar vooral ook gebeden en geprezen worden. Een korte passage uit zijn wonderlijke lofdicht, waaruit blijkt dat de oorlog ook in het Waddengebied gevoeld werd, wil ik de lezers van deze scriptie niet onthouden:

*Men bracht veel volcks by een, men wapende de stranden,
Van Texel en 't Marsdiep, en elders waer men docht,
Dat dese groote macht te lande komen mocht.
Maer ghy, Almachtig God, den vyandt te verdwasen,
Verweckte een Tempeest, en liet u winden blasen
Veel dagen achter een; ja weecken wel getelt.
Waer door de woeste Zee geweldigh was ontstelt.
Dit brocht haer groote vloot in overgroote quaden,
En leden aen haer volck en Schepen vele schaden.³⁹⁶*

Johannes Quintius, predikant te Aerlanderveen, was anderzijds in de gelegenheid om de Franse wreedheden in Bodegraven en Zwammerdam van dichtbij mee te maken. Echter, in plaats van zich

³⁹⁵ Josias Maenhoudt, *Drouve Nederlandts klachte, soo over de sware elenden van straffe als over die van sonden* (1672) knuttel 10634.

³⁹⁶ Frans Esausz den Heussen, *Noahs arcke, en Zions burght. Vertoont door de bewarende handt des almachtigen Gods [...] aen sijn volck en kercke [...] in Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt, en Groeningerlandt* (1673) 24, knuttel 10687.

hierover sterk op te winden, sprak Quintius van de ‘verganckelijckheit van de dingen deser werelt’. ‘Tweederleyt goet is’er / geestelijck en lichamelijck / omdaer mede lighaem en ziel te verrijcken/ ’t Geestelijcke goet is in den hemel te vinden ... Dit is een goedt sonder vermengingh van eenigh quaet; dit is een goedt / dat gevat zijnde eeniger maten / de mensch buyten sijn selven brenghet / en een onuytspreeckelijcke vreughde in sijn ziele veroorsaect / dit is een goedt daer al ’t genoemde van de weerelt te licht by gevonden wordt.’ Op aarde had men alleen maar toegang tot het lichamelijck goed, en het Woord des Heren dat als een soort sleutel of voorproefje van het geestelijke goed van de hemel moet worden beschouwd. Daar de mens zondig was, zond God beproevingen en straffen op hem af, gelijk met de Franse wreedheden wederom ervaren werd. Daarom adviseerde Quintius zijn lezers om nederig deze straffen te ondergaan, en in de wetenschap dat God handelde met goede bedoelingen Hem ook daarvoor te danken door te leven overeenkomstig zijn voorschriften. Quintius herhaalde de vermaningen van de Nadere Reformatie, maar deze waren niet meer bedoeld voor de samenleving als geheel, maar gericht op de individuele lezer, die geduldig en vol vertrouwen moest wachten op het ‘heyl des Heeren.’ Ter aanwakkering van geloof en hoop verwees Quintius naar de Spaanse Armada welke in 1588 door een Goddelijke wind op wonderbaarlijke wijze werd verdreven.

Al wilder niemant aen / want een volck soos eer kan vervallen / dat naulijks 10 rechtveerdige te vinden zijn om een Landt te helpen redden van sijn aenstaende onheyl / Genes.18/ ja dat onder de Joodsche Natie binnen Jerusalem onder die schoone Godesdiensten niet een te vinden was die goedt deedt / Jerem.5. en Ezechiël kon niet een man vinden / dien in de bresse gingh staen / cap. 21/ Doch t’is te dencken en vastelijck te vertrouwen datter in de Politie / Militie / Kerck en Huysgesinnen veel godvreesende menschen gevonden worden / die om ’s Landts welvaren al haer macht tot dese verbeteringh sollen gebruycken / en alle menschelijckheden en sondige eedehavelingen aen een sijde gestelt hebbende / krachtedadigh sullen doorbeken / om alles uyt een ander oogh te laten sien / om also haer selven en andre de wegh te bereyden tot een gewenst redres van alle vervallene fallen / die volgens Godts gewisse belofte te verwachten staen.³⁹⁷

In de zomer van 1673 vond Quintius het nodig om zijn aanbevelingen iets te herzien. In zijn *Raet voor het verdrukte, ontcierde en bedroefde Nederlant* probeerde hij ook aandacht te besteden aan de internationale context waarin de oorlog met Frankrijk gevochten werd. In de zorgeloosheid, wereldsgezindheid en ‘bespottinge Gods’ herkende hij nu ook aardse zonden die voorkomen moesten worden. Deze illustreerde hij wederom met historische voorbeelden: ‘Sigismundus de Koninck van Hungaryen / aenschouwende de grootheyt van sijn Armee, en horende van de komste der Turken, sey / wat hoeven wy der Turck te vresen / die niet behorden te vresen het vallen van den Hemel / en soo sy viel / so waren onse spiessen en hellebaerden genoegh om desselven nederval op te houden: doch Godt liet hem niet bespotten / hy kreeg weynig daer na de nederlaegh / verloor sijn meeste volk / en salveerde noch nauelijks sijn leven door een Bootje over den Donouw.’ Quintius adviseerde daarom iedereen, ondanks eventuele successen in de oorlog, de religie niet te vergeten, want de Romeinen beseften reeds hoe vitaal religie voor een staat was. Een ‘vaste Ligue / Verbont en Contract van Politijcke / Kerckelijcke en andere Persoonen’ was dan ook aan te raden. Het bestrijden der zonden was echter een taak die iedereen persoonlijk moest volbrengen. Immers: ‘Alexander was niet te vreden dat sijn Vader veel Vyanden overwon maer seyde / wat is ’t als ik het zelf niet en doen. Daer in moeten wy onse eere stellen. ... Als sijn wy swak en van kleyne kracht / wy moeten evenwel het onse doen.’³⁹⁸

³⁹⁷ Johannes Quint, *Bodegraven en Swammerdam in brandt* (1673) 31-32, knuttel 10708.

³⁹⁸ Johannes Quint, *Raet voor het verdrukte, ontcierde en bedroefde Nederlant* (1673) knuttel 10957.

Van verwijzingen naar het Goddelijk ingrijpen in de geschiedenis zijn nog meer voorbeelden te noemen.³⁹⁹ In zekere zin werd er ook in niet expliciet gereformeerde pamfletten – waaronder in de bijschriften van de propagandaprenten van Romeyn de Hooghe – gezinspeeld op wonderlijke en hoopgevende gebeurtenissen. Bij De Hooghe's *De beleggring van Groeningen* (uit het najaar van 1672) is er zelfs bewust een aparte alinea gewijd aan de rationeel onverklaarbare gebeurtenissen die zich tijdens de belegering hadden voorgedaan.⁴⁰⁰ We kunnen ons voorstellen dat positief ogende nieuwsberichten in kranten door burgers in het licht van deze zelfde wonderen zijn gezien. Predikanten moeten tijdens hun wekelijkse preken herhaaldelijk hebben gewezen op de gebeurtenissen waarvoor de Nederlandse gelovigen God mochten prijzen en waarvoor zij Hem dank verschuldigd waren. In september 1673 zag ook Simon Oomius zich weer genoodzaakt om een pamflet te schrijven, opnieuw om het Nederlandse publiek moed in te blazen. Ditmaal was het echter een *Troost-bazuyn*. Inmiddels waren de oorlogskansen van de Republiek immers op wonderbaarlijke wijze gekeerd. Daarom nuanceerde Oomius zijn vorige standpunt enigszins: een oorlog mag men alleen dan voeren wanneer het ten hoogste noodzakelijk is. De Engelsen en Fransen voeren tegen Gods kerk een onrechtvaardige oorlog, en daarom worden wij tot deze strijd gedwongen. Echter, met de Engelsen hebben wij één geloof en daarom is het des te meer te betreuren dat zij ons aangevallen hebben. Oomius ziet de vijand van overzee nu dus niet meer als een door en door slecht volk, maar lijkt – in aansluiting op het beleid van de Prins van Oranje – meer open te staan voor een verbond.⁴⁰¹ Toch was de Noord-Hollander nog zodanig militant en begaan met de oorlog, dat hij zich in deze fase van de oorlog aangemeld heeft als veldprediker. Vermoedelijk redeneerde hij dat hij in die hoedanigheid de manschappen beter moed in kon blazen.⁴⁰² Het feit dat Oomius in zijn *Troost-bazuyn*, en opnieuw in het najaar van 1673 in een tweede deel op zijn eerdere *Oorloghs-bazuyn* en in januari 1674 in een *Triumph-bazuyn* op de vele overwinningen van de Prins van Oranje, blijft volhouden dat de oorlog waarin de Republiek verwickeld was een rechtvaardige oorlog was, doet echter geen afbreuk aan het feit ook Oomius' bazuynen uiteindelijk gerekend mogen worden tot Gereformeerde geschiedschrijving, waarin Gods wonderlijke giften aan de orde werden gesteld.⁴⁰³

Begin 1674 verscheen er tot slot een preek van niemand minder dan Gisbertus Voetius zelf in gedrukte vorm op de markt.⁴⁰⁴ De hoogleraar en steunpilaar van de Nadere Reformatie was zijn 84ste verjaardag reeds gepasseerd en was eigenlijk veel te oud om nog een ferme stem te vormen. Aan zijn in druk uitgegeven *Eerste predicatie in de Dom-kercke tot Wtrecht [...] den 16. novembris 1673. Na*

³⁹⁹ Zie bijvoorbeeld: Lof-dicht, streckende ter eeren des alderhoogsten Gode en ter gedachtenisse van de wonder dader des Heeren, bewesen in onse dagen, tot bewaringe van ons vaderlandt (1673) knuttel 10964; Dominicus Lens, *De gedenckweerdighste voorvallen in en ontrent de belegeringe der stad Groningen, door den keurvorst van Cöln, en den bisschop van Munster* (1673) knuttel 10686.

⁴⁰⁰ Romeyn de Hooghe, *De beleggring van Groeningen* (1672) knuttel 10112.

⁴⁰¹ Simon Oomius, *Troost-bazuyn, geblaesen ter aenmoediginge van alle bekommerde ingesetenen in het Vereenighde, ende nu seer vernederde Nederlandt* (1673) knuttel 10962.

⁴⁰² K.Exalto, 'Simon Oomius (1630-ca 1707)', in: T. Brienens, *De Nadere Reformatie en het gereformeerd Piëtisme* ('s Gravenhage 1989) 149-179.

⁴⁰³ Simon Oomius, *Oorloghs-bazuyns tweede deel, geblaesen ter opweckinge van alle ingesetenen [...] van het nu vernederde Nederlandt, om onder de banieren van [...] stadthouder Willem de III [...] te veghten tegen onse tegenwoordige vyanden* (1673) knuttel 10963; Simon Oomius, *Triumph-bazuyn, geblaesen by gelegenthey van de [...] overwinningen [...] onder het hoogh-wijs beleydt van onsen [...] stadthouder en veldt-heer, Willem de III* (1674) knuttel 11102.

⁴⁰⁴ Jammer genoeg zijn er maar weinig 'echte' preken van predikanten bewaard gebleven, zodat het lastig is om de omvang van de hier beschreven ontwikkelingen te overzien. Omdat het een kerkdienst ter ere van een speciale gelegenheid betreft, is deze interessante preek ons desalniettemin bewaard gebleven.

dat de Fransche macht de stadt, ende die van het pausdom de Dom-kercke [...] verlaten hadden is dan ook een vervelende ondertoon verbonden. Op 23 november 1673, precies een week nadat de oude Voetius deze preek uitsprak is de goede man tijdens een preek in de Catharijnekkerk bibberend en met hoge koorts van zijn kansel gehaald. Hoewel Voetius nadien nog bijna drie jaar bleef leven, en nog wel herhaaldelijk colleges gaf op de universiteit, heeft hij nooit meer een preek verzorgd. In de in het pamflet afgedrukte preek deed Voetius uitvoerig verslag van de gebeurtenissen tijdens de Franse bezetting. Hij noemde echter wel alleen de politieke en maatschappelijke ellende: uitputtende inkwartieringen, en de plunderingen en verkrachting door Franse soldaten – over het feit dat de Domkerk door de katholieken in beslag was genomen en de auditoria van zijn academie als opslagplaats voor meel en brood waren gebruikt repte hij geen woord. Voetius trok op die manier wel een vergelijking tussen de Bartholomeusnacht van 1572 en de wreedheden in Bodegraven en Zwammerdam van een eeuw later, maar hij gebruikt deze niet om de oorlog als een strijd tegen het ‘papisme’ uit te leggen. Voetius moet een zekere reserve hebben getoond omdat op de dag dat de Fransen weg waren getrokken een opruiende menigte plunderend en vernielend de katholieke kerken binnen waren gevallen. In reactie hierop roept hij zijn toehoorders op hun vreugde en dank te tonen over het wegtrekken van de Fransen, en tegelijkertijd de eigen nietigheid, onwaardigheid en zondigheid in te zien – gelijk de Israëlieten na hun verlossing uit de Babylonische ballingschap.⁴⁰⁵

Dit was soo onverwacht ende soo wonderlijck in onsen oogen / en in de oogen van onse Nabueren / soo vrye als onder het Fransche jock suchtende. ... De verdruckte Burgeren ende inwoonderen (insonderhey die van de Gereformeerde religie) waren niet sonder achterdencken ende vreesse / datse dese plaetsen niet quiteren soudon sonder uyt-plunderinge, daer ontbraecken oock niet die een moort ende massacre vreesden / insonderhey die onder het Vrouwelijck geslacht door verhael van andere / kennisse hadden van de Parijssche moort int jaer 1572, ende van de begonnen Fransche furie tot Antwerpen int jaer 1583, ende van de onlanghs Fransche of liever Helsche / ende in den Hemel roepende furie tot Bodegraven ende Swammerdam anno 1673, ende soo yemant soude willen seggen dat dese vreesse ende die achterdenken overtolligh of ongefundeert was; sal dit alleenlijck seggen dat immers de vreesse niet geheel ongefundeert was. ... Nadien dan de Heere ons van soo grooten vreesse voor de aenwinste van dien droeven ende behoefte wintertijt / soo wonderbaerlijck verlost heeft / op dat wy geen vreesse op vreesse / geen droefhey op droefhey soudon hebben: wat resteert er als dat wy het herte in den Heere eens op-halen / voor vreesse / voor droefhey / voor suchten / onsen mondt met lachen / onse tonge met juychen / onse mont met nieuwe liederen vervullen. Wel op mijn eere, wel op mijn Psalter: Vertellet aen alle die Godt vreesen, wat de Heere aen uwe ziele gedaen heeft. Gedenckt sijner wonderen die hy gedaen heeft: sijne wonderteken, ende der oordeelen sijnes monts. ... De wonderlijckhey der verlossinge van dit harde jock der Franschen wert van ons beschreven en uytgebreydet / om te beter te konnen gevoelen ende uyt te roepen dat de Heere groote dingen aen ons gedaen heeft.⁴⁰⁶

Toenadering Gereformeerden en Katholieken

In het pamflet *Antwoord der gereformeerde, op de XXIX. articulen haer door de geestelijckhey in Vrankrijk voorgestelt, tot vereeniging van beyde de religien* konden de Nederlandse Gereformeerden lezen dat hun onderdrukte geloofsgenoten in Frankrijk nog geenszins bereid waren om in te gaan op een op initiatief van Franse clerici uitgegane oproep tot samenvoeging van de Gereformeerde en Katholieke godsdienst in het Franse koninkrijk bij wijze van een nationaal concilie, ondanks de vele vrijheden die dit voor de Gereformeerden met zich mee zou brengen. 't Is seker dattet noyt minder plaets en is geweest als tegenwoordig, yet van de Geestelijckhey te verhopon eenige saken die

⁴⁰⁵ W.J. van Asselt, *Voetius* (Kampen 2007) 35-38.

⁴⁰⁶ Gisbertus Voetius, *Eerste predicatie in de Dom-kercke tot Wtrecht [...] den 16. novembris 1673. Na dat de Fransche macht de stadt, ende die van het pausdom de Dom-kercke [...] verlaten hadden* (1674) 17-19, knuttel 11055.

vastlijck en waerlijck voordeelich soude konnen wesen voor de vrede des Christendoms, die nimmer meer goet kan wesen, ten zy die geground zy op 'd eenigheyt van een opregt geloof en ware Godsaligheyt: noyt en is haer haet grooter geweest tegen ons, noyt en hebben sy bitterder tegen ons gepredickt nochte geschreven.⁴⁰⁷ Ook in Nederland waren de meeste Gereformeerde pamfletten zoals we gezien hebben nog erg confessioneel, en probeerde men dit gevoelen eigenlijk alleen maar te verdoezelen door de focus op de geschiedenis en Gods wonderdaden te leggen, waaruit de eigen gelovigen lering konden trekken. Dat neemt niet weg dat we in 1673 toch ook de eerste tekenen van verandering in deze starre opstelling zien.

In deze periode vinden we ook weer een geschrift van de al meerdere malen in deze scriptie aan bod gekomen Goudse predikant Jacobus Sceperus. In tegenstelling tot zijn twee publicaties uit 1672 kwam deze nu weer met een geschrift dat in stijl en omvang gelijkenis vertoonde met de pamfletten die hij tijdens de eerste en tweede Engels-Nederlandse oorlog had uitgebracht. In *De Chaldeen en Babylonieren onder de voeten van den koninck aller koningen: voorbeeldende de wraecke Gods [...] op het bedrijf der koningen van Vranckryck en Engelant [...] teegens Hollant [...] voorgestelt uyt Habakuk, cap. 2, vers 7, 8.* is het opnieuw de 'Nijt' en jaloezie bij de buitenlandse vorsten die oorzaak is van de oorlog. Het pamflet verschilt desalniettemin van Sceperus' eerdere werk in de zin dat hij in het Paapse moordverbond niet meer de grootste vijand herkent. In plaats daarvan vergelijkt de predikant Frankrijk en Engeland hoopvol met de Chaldeeën en Babyloniërs: twee vijanden van het Bijbelse volk van Israël, welke eveneens naar het vergroten van hun heerschappij hadden gestreefd en hier op den duur aan ten onder waren gegaan. Paapse ideeën hadden volgens Sceperus in Parijs in 1572 en opnieuw in Ierland in 1643 voor moordpartijen onder de protestanten gezorgd, maar deze ideeën waren niet meer per definitie verbonden met specifieke staten of volken als de Fransen of de Spanjaarden. Papisme was in dit pamflet het twist en onenigheid veroorzakende gedachtegoed van de Jezuïeten, dat staatsondermijndend was en de stabiliteit in Europa en daarmee het hele Christendom in gevaar bracht.⁴⁰⁸ De Engelse koning, die toch een Gereformeerde was, behoorde dit in te zien, en moest zich niet inlaten met de snode plannen van Frankrijk:

Och! Of Godt aen den Koninck en het Volck van groot Brittanjen, oogen wilde geeven om te sien / en verstant om te merkcn / hoe ruineus / hoe schaedelijck en schandelijck het is voor de gansche, en voornaemelijck de Gereformeerde Christenheyt, en oock voor haer selven, datse t'saemen spannen met sodaenige welcke de geheele Christenheyt beroeren / het Rijcke Christi onder den Gereformeerden trachten afbreuck te doen / en het Rijcke van de Antichrist op te richten / of neevens het selve / of in des selfs plaetse/ Siet en weet den Brittanischen Beschermer des geloofds niet / dat Turcken, Tartaren, Cosacken, en andere Barebaren, met desen oorloog / waer door de gansche Christen Weerelt wordt beroert / haer voordeel en profijt doen? Datse reets eenige hondertmael duysenden Christenen hebben in slaevernye gevoert? En dat gansch Polen met het Duytsche Keyserrijck daer door wort in groot gevaer gestelt? Merckt het Engelsch Voclk niet / datter by Hollants ruine, een Stamme minder sal sijn in het Gereformeed Israel als te vooren was; en dat het niet minder steurten en berouwen sal den Engelschen, als

⁴⁰⁷ *Antwoort | der gereformeerde, op de XXIX. articulen haer door de geestelijckheyt in Vrankrijk voorgestelt, tot vereeniging van beyde de religien* (1673) knuttel 10656; als reactie op *XXIX. artijckulen der geestelijckheyt in Vranckrijck, aen die van de gereformeerde religie [...] om te vereenigen beyde de godts-diensten* (1673) knuttel 10655.

⁴⁰⁸ Jacobus Sceperus, *De Chaldeen en Babylonieren onder de voeten van den koninck aller koningen: voorbeeldende de wraecke Gods [...] op het bedrijf der koningen van Vranckryck en Engelant [...] teegens Hollant [...] voorgestelt uyt Habakuk, cap. 2, vers 7, 8* (1673) 52-53, knuttel 10958.

*het den kinderen Israels gesteurt heeft en berouwt / dat de Stamme Benjamin van haer was afgesneeden, en sy self daer toe hadden de kant geleent: Jud. 21. Verss. 2/6.*⁴⁰⁹

Echter doormiddel van deze nieuwe redenering was het voor de Gereformeerde Sceperus ook mogelijk geworden om de interconfessionele anti-Franse alliantie waar de Prins van Oranje naar streefde te rechtvaardigen en te onderbouwen. Waar het argument van universele monarchie in de jaren '50 nog gediend had om de oorlog tussen Engeland en Nederland uit te leggen in de context van de strijd tussen protestanten en katholieken, paste Sceperus dit nu toe als een argument om religieuze scheidslijnen te doen vervagen. Hij wees erop dat toen in de 16de eeuw Spanje het voornemen had een 'Monarchale heerschappye' op te richten en in dat streven de Nederlanden te gronden wilde richten, andere landen onmiddellijk te hulp schoten.⁴¹⁰ Nu was het Frankrijk dat op deze bewuste monarchie gespind was en daarom moesten andere landen – zowel katholieke als protestantse – in actie komen.

*Tijt is het oock nu / terwijl Vranckrijck tracht nae bewuste Monarchie, welcke het wil bouwen op de ruinen en steenhoopen van Hollant, en als een phaenix doen rijsen uyt des selfs asschen; Tijt is het dat het Keyserrijck ontwaeckt, vermits Vranckrijck na de Keyserlijcke Kroone staet. Tijt is het dat Spangien wacker wort / en sich stelle teegens Vranckrijck, gelijk Vranckrijck sich haute tegens Spangien, vermits Vanckrijck door het verooveren van het Vereenigde Neederlant, sich soeckt Meester te mecken van alles. ... Tijt is het dat Engelant en Schotlant wacker worden / haer selven herinneren 't geene Jacob der Schotten en daer na der Engelschen en Schotten Koninck, eertijt syde van Spangien, en dat gevoelen nu hebben van Vranckrijck. ... Tijt is het / dat de koningen van Sweeden en Denemarcken opwaecken / indien sy willen behouden haere Vryheyt / haere Kroonen / vryen koophandel / en de inkomsten en voordeelen van veele Tollen ... Tijt is het dat de Switsersche Cantons, en alle andere Republijcquen wacker worden / en uyt haer oogen sien / terwijl het noch tijt is / en eer het te laet wort. Tijt is het om te ontwaecken voor alle Printzen en Vorsten van Europa, welcke genegen zijn te houden het geen sy hebben / gewoon syn Wetten te geeven aen haere Onderdaenen / en self niet die te onfangen van vremdelingen / of andere welcke van buyten zijn.*⁴¹¹

Sceperus beseftte heel goed dat de Franse koning deze oorlog niet om religie begonnen was, en riep daarom zelfs de Fransen op om zich ten gunste van het Christendom op te stellen. Naar aanleiding van een pamflet van de Franse theoloog Nicolas de la Volpilière die een visionaire droom had gehad waarin de Republiek zich aan de voeten van de Franse koning wierp, probeerde Sceperus de doctoren van de Sorbonne te overtuigen dat ook zij erbij gebaat waren om hun koning er toe te bewegen op een eerlijke manier vrede te sluiten met de Republiek.⁴¹² Als Lodewijk XIV dat zou doen,

⁴⁰⁹ Jacobus Sceperus, *De Chaldeen en Babylonieren onder de voeten van den koninck aller koningen: voorbeeldende de wraecke Gods [...] op het bedrijf der koningen van Vranckryck en Engelant [...] teegens Hollant [...] voorgesteld uyt Habakuk, cap. 2, vers 7, 8* (1673) 48-49, knuttel 10958.

⁴¹⁰ 'Wanneer in de voorgaande eeuwe van den Duytschen Keyser, van de Koningen van Vranckrijck, van Engelant, Schotlandt, Sweden, Denemarcken, en van veel Duytsche Vorsten, wierde gemerckt het voorneemen der koningen van Spanjen, tot een Monarchale heerschappye; so hebben sy de Spaensche machten / welcke doemaels waeren formidabel voor gansch Europa, gemeender vant helpen stuyten / en verbreecken op de tanden en bolwercken van de Vereenigde nederlanden, welcke seer heftigh en onvermoeyt van de Spaensche wierden aengevoelen, want sy saegen wel / wanneer de Vereenigde Neederlanden door Spangien overwonnen waeren / dat sy oockwel haest onder een Spaensche Monarchie souden hebben moeten bucken en buygen.' - Jacobus Sceperus, *De Chaldeen en Babylonieren onder de voeten van den koninck aller koningen: voorbeeldende de wraecke Gods [...] op het bedrijf der koningen van Vranckryck en Engelant [...] teegens Hollant [...] voorgesteld uyt Habakuk, cap. 2, vers 7, 8* (1673) 40, knuttel 10958.

⁴¹¹ Jacobus Sceperus, *De Chaldeen en Babylonieren onder de voeten van den koninck aller koningen: voorbeeldende de wraecke Gods [...] op het bedrijf der koningen van Vranckryck en Engelant [...] teegens Hollant [...] voorgesteld uyt Habakuk, cap. 2, vers 7, 8* (1673) 40-41, knuttel 10958.

⁴¹² Nicolas de la Volpilière, *Holland aen des konings voeten* (1673) knuttel 10923.

zou hij volgens de Goudse predikant bovendien nog tot een held en redder kunnen uitgroeien, en heel Europa zou hem dan dankbaarheid bewijzen.

Oock behoorde dien Doctor der Sorbonne, als zijnde een Godsgeleerden / te gedencken / dat het hem noch voeght noch betaemt / een so genereusen Koninck te stijven en op te hitsen / in en tot het storten van noch meer Christen bloedt / maer dat het hem als een Christen beeter soude passen / den Allerchristelijcksten Konincke aen te raeden / om de Christenheyt niet wijders te beroeren; maer neevens andere Christen Printzen en Potentaten te helpen bevorderen een Algemeyne Vreede door de gansche Christen Weerelt; den Erf-vyant van het Christendom te beoorloogen; de Turcken, en andere Barbaren te brengen tot gehoorsaemheyt en onderdaenigheyt van Godt, en sijnen Soone Christo Jesu; en voor de voeten van de Christen koningen te doen spreecken 't geen Volpiljere heeft gedroomt / dat Hollant voor de voeten des Koninckx van Vranckrijck spreecken soude. Indien Volpiljere sijn welspreecken de Tong en Duime tot sulcks gebruyckte / dat soude Christlijck, en in hem prijstlijck zijn: So te doen / zoude Christo behaeghlijck / het Christendom profijtlijck / den Allerchistelijcksten betaemelijck / tot afbreuck van het rijcke des Sathans / tot opbouw van Christi Koninckrijck streckende / en tot saeligheyt van veele duysenden Christenen gedyende zijn. Veele Mahometaensche Printzen en Natien, jae alle Geslachten der Heydenen souden voor Gods aengesichte aenbidden, volgens de voorsegginge Psal.22. vers 28. Christus / die groote Koninck, soide Heerschen over de gansche Aerde; hy sou de Volckeren onder ons, en de Natien onder onse voeten brengen, Psal.47 verss.2/4. De Koningen van Tharsis, ende de Eylanden souden geschencken aenbrengen, de Koningen van Scheba en Seba souden vereeringen toevoeren; jae alle Koningen souden sich voor hem neederbuygen, en alle Heydenen souden hem dienen, Psal.72.vr. 10/11. Die van Tharsis aen de Middellantsche Zee / en de Volckeren daer ontrent in Celicien, Pisidien, Pamphilien, Armenien, en kleyn Asien; De Mooren / afkomstig van Scheba den Soone van Raema, welcke was en een Soone van Cus, die een Soone van Cham was / Gen.10.verss.6/7. Oock de Sabeen, welcke woonen in woest Arabien, Afkoomelingen van Seba, een Soone van Cus, die oock een Soone van Cham was / Gen.10.vers6. dese alle en andere volckeren souden worden onderdaenen van Christi koninckrijck / souden Tribuyt betaelen aen de Christen Printzen / koomende deselve begroeten met haere Geschencken en Vereeringen: Het Turckdoms soude leggen voor de voeten van het Chistendom; en die grooten en moedigen Louis, den Veerthienden van dien Naeme, hebbende tot sulcx oock het sijne / en wel met het meeste helpen toebrengen / soude door de gansche Chistenheyt hebben dien roem / dat hy met recht den naem van den Allerchistelijckten voert.⁴¹³

Natuurlijk betekent dit ene pamflet van Sceperus niet dat vanaf het Rampjaar opeens alle Gereformeerden waren bijgedraaid – zelfs bij Sceperus bestaan de dreiging van het Paaps moordverbond en de belangen van het Christendom als Europese godsdienst nog naast elkaar. Het betekent wel dat zich in deze periode een langzame verandering voltrok in de manier waarop Gereformeerden zichzelf en andersgelovigen definieerden. In het licht van deze constatering wil ik eveneens wijzen op een pamflettenreeks van de Rotterdamse predikant en bekend voorman van de Nadere Reformatie, Franciscus Ridderus. In de jaren 1672 en 1673 schreef Ridderus een stichtelijke serie over de geschiedenis van het geloof: de *Historische Doop*, de *Bloet-spiegel*, de *Kerck-spiegel* en het *Historische Sterfhuys*. En in de jaren 1674 en 1675 schreef Ridderus vervolgens een serie over de geschiedenis van vier landen of volken: de *Historischen Engels-man*, de *Historischen Frans-man*, de *Historischen Hollander* en de *Historische Spanjaert*. Jammergenoeg zijn deze pamfletten niet allen opgenomen in de knuttelcollectie, en daarom beperk ik mij hier tot een korte recapitulatie van de belangrijkste bevindingen van A.Th. van Deurzen, die hierover in 1989 een kort artikel schreef. Van Deurzen meldt ons dat al deze pamfletten zijn geschreven in dialoogvorm. In de meeste gevallen gaat het om een predikant die een aantal leken onderwijst. In de landenserie, die in relatie tot de buitenlandse politiek eigenlijk het meest interessant is, zijn er bijvoorbeeld drie vaste gesprekspartners, die Theologant, Polityk en Schipper heten. De laatstgenoemde stelde telkens de

⁴¹³ Jacobus Sceperus, *De Chaldeen en Babylonieren onder de voeten van den koninck aller koningen: voorbeeldende de wraecke Gods [...] op het bedrijf der koningen van Vranckryck en Engelant [...] teegens Hollant [...] voorgesteld uyt Habakuk, cap. 2, vers 7, 8* (1673) 65-66, knuttel 10958.

vragen, gebaseerd op zijn reiservaringen in de vaart, terwijl de eerste twee hier vervolgens een passend antwoord op probeerden te vinden. De pamfletten moeten deels in de nadagen van de Franse bezetting zijn geschreven en Ridderus ziet de toekomst dan ook met zorg tegemoet: hij hield zelfs rekening met inlijving van de Nederlanden bij Frankrijk. In de *Historischen Frans-man* en de *Historischen Hollander* probeerden Theologant en Polityk de Schipper dan ook vooral wijs te maken dat hij dapper en moedig moest zijn. Vechten en bidden waren nodig om de vijand af te wenden, net als meer pamflettisten in deze periode hadden gesteld. Ridderus doet echter geen moeite meer om deze vijand op een demoniserende wijze af te schilderen. Integendeel, 'al zijn wij met de Fransen in oorlog, zegt hij, wij horen hen niet te belasteren. Het is geen genereus gemoet, dat niet dan quaet van zijn partij spreekt: de deugt en dapperheit moet geprezen worden, selfs in onse vyanden.' Ridderus kan zich er zelfs toezetten om de Fransen te prijzen om hun buitengewone moed, en de vele geleerden die uit hun midden zijn gekomen. In de *Historischen Engels-man* wordt daarnaast de grote band tussen de Republiek en Engeland benadrukt. Engeland was in veel opzichten vergelijkbaar met de Nederlanden – niet in de minste plaats in religieus opzicht. Om die reden spraken alle gesprekspartners zich uit voor een vrede met Engeland.

In de *Historische Spanjaart*, welke in 1675 en dus net iets buiten de onderzoeksperiode van deze scriptie gepubliceerd is, waren daarentegen heel wat meer woordenwisselingen. Polityk en Theologant vermaanden de schipper hierin herhaaldelijk, 'dat een agressieve toon jegens de Spanjaarden niet langer past, nu ze bondgenoten van de Hollanders zijn geworden. Wy moeten nu wel van malkanderen leeren spreken, want wy hebben malkanderen van nooden.' In dit pamflet heeft Ridderus zich zelfs positief uitgesproken over de vrome religie van de Spanjaarden: 'ja, men moet bekennen, dat de Spanjaarts van 't begin aen dat se in Hispanjen gewoont hebben, devoot zyn geweest in haar godsdiensdienst.' Van Deurzen heeft erop gewezen dat het hier geen uitzondering betreft, want eenzelfde waardering van andere religies is terug te vinden in de *Historische Doop*. Hierin wordt onder meer van een Joods meisje uit Litouwen verhaald, dat zou zijn bekeerd door een Jezuiet. Ridderus waardeerde dit positief, omdat het meisje toegetreden was tot het Christendom en hij refereerde niet meer naar Paapse bedriegerijen. Elders stelde hij daarnaast dat andere religies niet mochten worden bespot. Van Deurzen heeft deze opmerkelijke passages in Ridderus' Gereformeerde geschiedschrijvingen afgedaan als onkunde aan de kant van Ridderus, omdat hij er niet in geslaagd zou zijn een duidelijke boodschap neer te zetten, zoals bijvoorbeeld Abraham van de Velde dat in diens een aantal jaren eerder uitgebrachte *Wonderen des Allerhoogsten* wel deed. Echter, in samenhang met het pamflet van Sceperus en de voorgeschiedenis van de pamfletten in het Rampjaar kunnen we mijns inziens stellen, dat we hier wel degelijk te maken hebben met de eerste tekenen van een bewuste koersverandering inzake de omgang met religieuze pluriformiteit.⁴¹⁴

⁴¹⁴ Wel opgenomen in de knuttelcollectie zijn: Franciscus Ridderus, *Historische kerck-spiegel, van ende voor onse eeuw* (1673) knuttel 11027; Franciscus Ridderus, *Historischen Engels-man, in bysondere Engelsche, Schotse, en Yersche geschiedenissen, gepast op de onderdruckte staet van ons lieve vaderlandt* (1674) knuttel 11155; Franciscus Ridderus, *Historischen Frans-man, in bysondere Fransche geschiedenissen, gepast op de onderdruckte staet van ons lieve vaderlandt* (1674) knuttel 11163; Franciscus Ridderus, *Historischen Hollander, vertoonende van voor de tijden Christi af tot onse tijden toe de geduerige oorlogen en ellendigheden van Hollandt* (1674) knuttel 11227. – A.Th. van Deurzen, Nadere Reformatie en geschiedbeoefening. Abraham van de Velde en Franciscus Ridderus', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 13/1 (1989) 25-39.

Vrede van Westminster

De mooie woorden van Sceperus en Ridderus ten spijt liet de vrede met Charles II toch nog even op zich wachten. Via verscheidene informatieve pamfletten volgden de Nederlandse burgers de ontwikkelingen in de het Engelse Parlement op de voet. In de knuttelcollectie zijn verschillende journaals terug te vinden van de te Westminster gevoerde debatten⁴¹⁵ – in het pamflet *Het Parlement van Engelandt, met het sitten, en de macht van het selvige* werd het lezerspubliek zelfs uitgelegd hoe het politieke systeem in Engeland in elkaar zat.⁴¹⁶ Uit de *T'samen-spraek, |tusschen een Hollander, Fransman, Engelsman, en Hooghduytser, over dese laetste, derde zee-batallie* blijkt bovendien dat na de Slag bij Kijkduin in augustus 1673 opnieuw geluiden hun toegang tot het publieke debat hadden gevonden waarin de integriteit van de Engelse koning met een beschuldigende ondertoon ter discussie werd gesteld. De 'Hooghduitse' gesprekspartner in de samenspraak stelde: 'Mogelijk is den konink van Engelandt mede self Papist / en wort sulks by vele voor waar gelooft / ende ook sy den konink daer wel na toe te doelen: / om gesheel Engelandt om te setten en Papist te maken.' In het pamflet moest er nota bene een Fransman aan te pas komen om het gerucht dat kennelijk de ronde deed te ontcrachten met de ironische opmerking dat Charles II niet zo gelukkig was om Paaps te zijn.⁴¹⁷

In het najaar van 1673 begon de situatie er echter steeds zonniger uit te zien. De publicatie van het pamflet *Den verstoorden leeuw, of den versierenden arent* moet de indruk hebben gewekt dat er op zijn minst iemand in Frankrijk inzag dat de woedende oorlog een straf van God was en alleen maar de Turkse 'bloet-hont' in de kaart speelde. De 'gewezen professor tot Parijs' riep iedereen op hun zondige gedrag te staken, zodat 'den Vrede daer op sal volgen / t' welck God ons geven wil.'⁴¹⁸ In Engeland begon het parlement, evenals het grote publiek, er eindelijk van overtuigd te raken dat de 'paapse' Lodewijk XIV een grotere bedreiging vormde dan de Nederlandse Republiek. Het vooruitzicht dat Engeland bovendien ook met Spanje en de Keizer in oorlog dreigde te raken schokte de Engelse kooplieden gevoelig en versterkte de roep om vrede. Bekende voorstanders van de oorlog als minister Clifford en de Hertog van York hadden geweigerd de 'Test' af te leggen en konden in de pers makkelijk als verraders worden geportretteerd. In oktober trad de laatst genoemde zelfs voor de tweede maal in het huwelijk met de katholieke Maria van Modena, wat zijn populariteit helemaal tot een minimum deed dalen. Een groot voorstander van de vrede, William Temple, slaagde er anderzijds juist in om enkele pamfletten op de markt te brengen. In de loop van 1673 moet in de

⁴¹⁵ Zie bijvoorbeeld: *Syn |majesteys genadighste aanspraack, mitsgaders die van den heere cancelier, aan beyde de Huysen des Parlaments; gedaan op maandag den 27 october, oude stijl 1673* (1673) knuttel 10893; *Debatten van 't Parlament Op d'Aenspraeck van sijn Majesteit* (1673) knuttel 10896; *Journael |van de debatten, besluuten, en vooten des Parlaments [...]. Begonnen [...] op den 20 october, en eyndigende op [...] den 3 november oude stijl. 1673* (1673) knuttel 10897; en in 1674 bijvoorbeeld: *Journael |van't Parlament van Engelandt. Relaes van het gene is gepasseert [...] op den 24 january 1674* (1674) knuttel 11032; *Vervolg der resolutien |van het Parlament van Engelandt, van den 31. januarii, 1,2,3,5, en 6 februarii, 1674* (1674) knuttel 11033.

⁴¹⁶ Thomas Smith, *Het Parlement van Engelandt, met het sitten, en de macht van het selvige* (1673) knuttel 10659.

⁴¹⁷ *T'samen-spraek, |tusschen een Hollander, Fransman, Engelsman, en Hooghduytser, over dese laetste, derde zee-batallie* (1673) knuttel 10810.

⁴¹⁸ In hoeverre dit pamflet werkelijk een 'translaet' uit Frankrijk betreft is op basis van de knuttelcollectie moeilijk te zeggen. In iedergeval is het zeker dat een pamflet met de bovengenoemde boodschap in het Nederlandse publieke debat verschenen is. – Martin Barbé, *Den verstoorden leeuw, of den versierenden arent* (1673) knuttel 10646.

Republiek eveneens een tweede vernieuwde druk zijn verschenen van zijn beroemde geschrift *Aenmerckingen over de Vereenigde Nederlandsche Provintien* uit 1668, waarin Temple zich eveneens positief uitliet over een verbond tussen beide landen.⁴¹⁹

Na lange en moeizame onderhandelingen stond op 19 februari 1674 uiteindelijk niets meer in de weg om de vrede tussen de Republiek en Engeland te bezegelen. De Republiek erkende de Engelse soevereiniteit over haar territoriale wateren, doch zonder betaling van recognitiegeld. Daarnaast kregen de Engelsen een vergoeding van de oorlogskosten, al moest deze wel worden gebruikt om een oude schuld aan het Oranjehuis af te lossen. De Vrede van Westminster betekende verder grotendeels een herstel van eerdere vredesverdragen. Zo kregen de Engelsen de voormalige Nederlandse kolonie New York terug, welke door Cornelis Evertsen voor korte tijd was heroverd.⁴²⁰ Op 22 april 1674 volgde een vredesverdrag met de bisschop van Munster en op 11 mei met de Bisschop van Keulen. Het conflict met Frankrijk zou pas in 1678 bij de Vrede van Nijmegen worden beslecht, waarna ook Maastricht weer in staatse handen viel – de belofte aan Spanje van 1673 werd dus nooit nagekomen. De zuidelijke Nederlanden bleven een zelfstandige bufferzone en de Republiek werd zelfs toegestaan in het gebied enkele forten te onderhouden om eigenhandig op de naleving van de akkoorden toe te zien. De oorlog die in de geschiedenis ook wel aangeduid is als de Hollandse oorlog was dus in de nadagen van het ‘lange’ Rampjaar in feite al besloten. Wat begonnen was als een aanvalsoorlog onder leiding van Lodewijk XIV, was veranderd in een Europese coalitieoorlog waarin de Prins van Oranje een centrale spil zou blijken. Frankrijk zou zich vanaf 1674 nog wel weten te verbinden met Zweden, maar tot een bedreiging vergelijkbaar met die van 1672 en 1673 kwam het niet meer. De wederopbouw van de geleden schade kon beginnen.⁴²¹

De reacties op de vrede waren over het algemeen positief. Zowel Gereformeerden als niet-Gereformeerden hadden immers een reden tot vreugde. Kort voor 19 februari 1674 moet er nog een pamflet zijn verschenen waarin de bestaande *Vredewensch* nogmaals op poëtische wijze werd verwoord.⁴²² Na die datum raakte het publieke debat voor even overspoeld met euforische gevoelens – het nieuws van de vrede werd binnengehaald als een overwinning! De dichteres Cornelia van der Veer riep: ‘Schep moedt, verdruckte Nederlanden: Slaat in uw opgeheven handen: Van Broeder strijden mat en moe; Godt heeft de schantvlek, van sijn Kerkke, Begraven onder stale-

⁴¹⁹ In de toegevoegde slotparagraaf over het jaar 1672 liet Temple zich niet alleen positief uit over een herstel van de vrede, maar hij prees daarnaast de Prins van Oranje als de nieuwe godvruchtige bewindhebber van de Republiek en – niet onbelangrijk – hij maakte een sneer naar regenten met een te Gereformeerde perceptie van de buitenlandse politiek, daar de Republiek volgens Temple bijna ten onder was gegaan doordat zij niet snel genoeg een bondgenootschap had gezocht met Spanje. ‘Dit was Spanjens begeert, d’interest of belang van alle die voor hadden de vrede des Christenmdoms te versekeren; en oock het gevoel van sommige der Hollansche Ministers ofte Staetheeren, hoewel niet van de voornaemst, tot dat’et te laet was; welcks nalatigheyt de grootste mislag was oyt in haere regeering begaen: en is voor het meerendeel gesproten uyt hun oude animositeyt of hevigheyt tegens Spanjen; het welcke, gelijk het was het begin, soo had het door dese uytwercking byna geworden het eynde van hun Staet.’ – William Temple, *Aenmerckingen over de Vereenighde Nederlandsche Provintien* (1673) 89, knuttel 11009.

⁴²⁰ *Translaet uyt het Latijn. Articulen van vrede en verbondt, tusschen [...] Karel, de tweede van dien naem, koningh van Groot Brittannien [...] ende de [...] Staten Generael [...] gesloten* (1674) knuttel 11119.

⁴²¹ Robert Fruin, *De oorlog van 1672* (Groningen 1972) 272-28; Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 889-910 – dat de hoop op een rechtvaardige en eeuwige vrede, ook tegenover Frankrijk, altijd was blijven bestaan bewijst wellicht het pamflet *Den sluymereyden /leeuw opgeweckt, en aengemoedight om een eerlijcke standvastige vrede [...] te verkrijgen* (1673) knuttel 10960.

⁴²² *Vredewensch* (1674) knuttel 11177.

sercken; En neergeleyt die scherpe roe.⁴²³ Melchior van Machwiths opende nog stijlvoller door eerst een weeklage over de wreedheid van de oorlog af te geven – ‘wanneer doch, oh Heer der Heren, sult ghy weder tot ons keeren?’ – om deze vervolgens te beantwoorden met het hoopvolle nieuws: ‘Carel wil weer gaen als te voor, met sijn Oude Bondgenoten, gaen in ’t rechte Vreden-spoor.’⁴²⁴ Josephus van Renssen verklaarde: ‘Godt heeft ons wel gekastijt, Om onse sond, een krotten tijt; Maer hy heeft door syne Genaden, Ons geholpen, doen wy baden.’⁴²⁵ Het is opvallend dat al deze pamfletten ook vol lof waren over de Prins van Oranje. In het *Verhael van 't gepasseerde van de vreughde vieringhe* kunnen we lezen dat Willem enige tijd later ook naar behoren onthaald werd door de Staten van Holland. Op 14 maart 1674 werd er ter ere van hem een uitgebreid feestmaal gehouden, waarbij naast de Prins alle afgevaardigden aanwezig waren.⁴²⁶ Een andere pamflettist herinnerde zijn lezers eraan om ook de zeehelden De Ruyter, Tromp en Van Nes niet te vergeten.⁴²⁷ Tot slot is er ook een pamflet terug te vinden waarin de hulp van de Spaanse koning en de Duitse keizers, de twee belangrijkste coalitiepartners van de Prins van Oranje, werd genoemd. De schrijver van het *Lof ende eer-gedicht op den Engelschen vrede* sprak daarnaast de hoop uit dat ook met Frankrijk spoedig vrede zou komen:

*Nu soo en sal ick vande sake niet meer Schryven,
Op dat niemant my daer over en mach bekyven.
Maer hoope dat alle Christen Princen den Oorlogh sulen staken,
Ende dat men vande Harnassen Ploegh-yzers mach maken,
Ende dat die Huysluyden haer Landt in ruste mogen bouwen,
Ende den kost gewinnen voor haer Kinderen en Vrouwen,
Nu soo salmen door het geklack vande kloeken in Dorpen en Steden,
Die goede luyden bekent maken dat groot werck van den getroffen Vreden.*⁴²⁸

Alleen van Oomius weten we dat hij enigszins moeite had om de vrede een plaatsje te geven. Van hem verscheen kort na de vrede een *Vrede-basuyt geblasen, soo by gelegentheyd der aengenaeme vrede, tusschen den [...] koningh van Groot Brittannien, ende de [...] Staeten Generael [...] gemaect tot Westmunster den 19 febr. 1674*. Hij voegde aan deze lofzang op God, die ons de vrede terug gegeven heeft en de steden in ons land op wonderlijke wijze van de vijanden heeft ontdaan, wel een waarschuwing toe aan de overheid: De vrede betekende niet dat de overheid geen zorg meer moest dragen voor de religie, en voor de Gereformeerde academiën, en dat zij niet op tirannieke wijze mocht gaan regeren. ‘In opsicht van die gene /met dewelcke onse Overheden in Vrede staen / hebben’s e oock wat te betrachten / eerst in t’gemeen, ende daer nae in’t bysonder.’ Volgens Oomius moesten de regenten waakzaam blijven dat er geen ‘verwyderingen komen tussen haer’, dat er niet opnieuw een geheime alliantie tussen een bondgenoot en een vijand plaats zou hebben. Forten, burgermilities en uitgaven aan het leger mochten niet verwaarloosd worden. De regenten moesten de bevredigde vijanden niet al te veel toevertrouwen, om niet achteloos te worden. Als voorbeeld

⁴²³ Cornelia van der Veer, *Olyf tak, over de gesloten vrede, met de Koning van Groot-brittangien, ...* (1674) knuttel 11126.

⁴²⁴ Melchior van Machwiths, *Hollandts wee-klage, over den verwoeden inval der Franschen, in de dorpen van Swammerdam en Bodegrave; den 28. december van't jaer 1672* (1674) knuttel 11127.

⁴²⁵ Josephus van Renssen, *Op de vrede, tusschen den koning van Groot Brittanje, en de Vereenighde Nederlanden* (1674) knuttel 11128.

⁴²⁶ *Verhael van 't gepasseerde van de vreughde vieringhe, over de geslooten vrede, met den koninck van Engelant, wegens desen staat en de respective ministers gedaen; mitsgaders 't tractement vande ... Staten van hollant aen ... den prince van Oraigne. Op woensdagh den 14 maart 1674* (1674) knuttel 11123.

⁴²⁷ *Op de Nederlandsche vreugde-tekenen over den vrede met Engeland* (1672) knuttel 11124.

⁴²⁸ *Lof ende eer-gedicht op den Engelschen vrede* (1674) knuttel 11125.

verwijst hij naar enkele Spaanse bedriegerijen tijdens de Nederlandse opstand, toen zij ook met een Vrede vlag zouden hebben gewapperd, maar de Nederlanders desalniettemin alert bleven. Door te verwijzen naar de geschiedenis tracht Oomius zijn lezers er nog van te overtuigen dat er tussen Gereformeerden en Paapsen nooit een echte vrede kan bestaan, daar de laatstgenoemde van de Paus zich niet aan verbonden met andersgelovigen hoefden te houden – volgens Oomius is dit zelfs een reden waarom de Turken in het verleden menigmaal huiverig waren om met Christenen te onderhandelen.⁴²⁹ Deze laatste bazuin is, hoewel een tikje vermanend, desalniettemin geen oproep om een chaotische oorlog te hervatten met alle katholieken. Het is veelzeggend dat alle onvrede over de vrede slechts weggewerkt wordt in analyses van het verleden. Op de recente ontwikkelingen geeft Oomius geen enkele directe kritiek; hierin herkent hij slechts Gods ingrijpen. Wanneer men God nabij blijft, ziet Oomius dan ook een voorspoedige toekomst tegemoet.⁴³⁰

Siet / dese is de conditie, op welke de Heere tot ons van Vrede heeft gesproocken / ende noch verder sal spreucken / Psal. 85.9/ Ick zal hooren wat Godt de Heere spreucken sal; want hy sal tot sijn Volck ende tot sijne gunstgenooten van Vrede spreucken: Maer dat'se niet weder tot dwaasheyt keeren. Indien wy dit quamen te doen / soo soude oock de Heere wederkeeren tot sijne voorgaende grimmigheyt, en onsen vrede in onvrede, onse ruste in onruste wederom veranderen. ... Indien wij ons niet en bekeeren, een yegelijck van sijne boose waegen, en van 't gewedt dat in sijne handt is, Jon.3.8. Indien wy noch voortaan quaedt doen in 't Landt, en niet leeren goedt doen, Esa.1.17/ Soo zullen, wy en onsen Koningh omkomen, Sam.12.25. Maer indien wy de voorgedachte dingen heylighlick, en behoorlick betraghten; Dan sal de Heere openbaeren overvloedt van Vrede ende waerheyt, Jer. 33.6/ Hy zal Vrede over ons uytstrecken als een Riviere, Esa.66.12; En een gewisse Vrede in dese plaetse geven, Jer.14.13. In dese Vrede sullen wy Vrede met hem hebben, Jer.29.7. Wy sullen Vrede hebben sonder vreesse, Job 21.9. Wy sullen ons verlusten over grooten Vrede, Psal.37.11. En in Vrede, alsoo sterven, Jer.34. Wy sullen in de veelheyt van Vrede bloeyen, tot dat de Mene niet meer en is / Psal. 72.7. Wel dan / mijn lieve Vaderlandt! Vrede zy in uwe Vestinge, welvaeren in uwe Palleyen; om mijner Broederen, ende mijneer Vrienden wille, sal ick nu spreucken, Vrede zy in u. Om des Huysen des Heeren onses Godts wille, sal ick het goede voor u soecken. Psal.122.7,8,9.⁴³¹

⁴²⁹ In die zin is een oorlog tegen de heydenen voor Gereformeerde Christenen altijd enigszins goed te praten – en zelfs vermakelijk vanwege de kans op het uitbreiden van het Christendom – doch Oomius wijst zijn lezers er wel ook op hoe schadelijk en gevaarlijk de voorbije oorlog was geweest. Een vrede beschouwt hij als een vrijheid die hoorde bij God en het Christelijke geloof, en deze is in die zin altijd een doel op zich. De enige voorwaarde was slechts dat de vrede rechtvaardig en veilig was, want anders was het beter om de oorlog door te zetten. Immers, beter een rechtvaardige oorlog, als een onrechtvaardige vrede!

⁴³⁰ Op een lofzang op Gods wonderen uit 1689 na zijn er van Oomius (evenals van Sceperus) in het vervolg dan ook geen pamfletten meer terug te vinden in de knuttelcollectie – al moeten van hem nog wel veel andersoortige tractaten zijn verschenen die ofwel minder polemisch waren ofwel geen betrekking hadden op de internationale politiek. Kennelijk had Oomius zich toch enigszins weten te berusten dat in de nieuwe politieke situatie de Gereformeerden idealen op een andere manier moesten worden uitgedragen. Na de oorlog zou Oomius zich vestigen in Kampen, alwaar hij zich ging inzetten om het gedachtegoed van de Nadere Reformatie op een meer lokale schaal in de praktijk te brengen. Zo 'tolerant' of ruimdenkend als zijn collega's Sceperus en Ridderus zich in de bovenbeschreven pamfletten hebben uitgelaten, zou hij echter nooit worden. Zie hierover: Frank van der Pol, 'Religious diversity and everyday ethics in the seventeenth-century Dutch city Kampen', in: *Church history* 71 (2002) 16-62.

⁴³¹ Simon Oomius, *Vrede-basuyen geblasen, soo by gelegentheyt der aengenaeme vrede, tusschen den [...] koningh van Groot Britannien, ende de [...] Staeten Generael [...] gemaect tot Westmunster den 19 febr. 1674* (1674) 157-164, 139, 98-116, 171, knuttel 11129.

Conclusie

De in deze scriptie uitgevoerde analyse van pamfletten biedt ons tot slot de mogelijkheid om enkele conclusies te trekken met betrekking tot de rol van religie in het publieke debat van de tweede helft van 17de eeuw. Het is gebleken dat Romeyn de Hooghe zeker niet de enige pamflettist was die speelde met verwijzingen naar religieuze conflicten. Termen als 'God', 'Gereformeerde kerk' en 'Papisme' passeerden veelvuldig de revue in de pamfletten van 1672 en 1673. Pieter Geyl kwam in zijn *Democratische tendenties in 1672* waarvoor hij een handjevol pamfletten bestudeerde reeds tot dezelfde bevinding. Omdat de 'democratische' boodschap uit deze pamfletten volgens hem niet overeenkwam met de orde en degelijkheid die hooggehouden werd in indertijd populaire catechismes concludeerde Geyl dat zij beslist niet Gereformeerd genoemd mochten worden. Daan Roorda zag eveneens religieuze verwijzingen, maar herkende in de pamfletten van het Rampjaar het product van factionele propaganda en stelde dat de 'het ideële element in de politiek' door de opkomst van facties in de vergetelheid raakte. Uit een in het eerste hoofdstuk van deze scriptie aangehaald citaat blijkt bovendien dat Roorda deze ontwikkeling bevestigd zag in de vervaging tussen het Voetianisme en het Coccejanisme. Pamfletten, en propaganda en ideologie in het algemeen, hebben sinds de publicaties van Harline en Israel echter een herwaardering doorgemaakt. In deze bronnen, zo weten we nu, kunnen we niet alleen dominante en officiële standpunten terugvinden, maar met name ook gevoelens die leefden bij de oppositie. Met betrekking tot het Rampjaar is de studie van Michel Reinders grensverleggend gebleken. Reinders onderzocht als eerste alle pamfletten binnen een afgebakende periode en probeerde vervolgens verschillende ideologische ontwikkelingen in de aanwezige politieke theorie te herkennen. Hoewel hij eveneens de talloze voorbeelden van religieuze retoriek opmerkte, en ook herhaaldelijk verwees naar ontwikkelingen in de buitenlandse politiek, herkende hij hierin geen 'motor' of 'instigator', die de grote pamfletten productie in de zomer van 1672 kon verklaren. Religieuze argumenten waren volgens hem eerder een vast onderdeel van politieke propaganda. De focus van zijn verklaringsmodel lag op burgers, die op vrij traditionele wijze in opstand kwamen tegen een in hun ogen tiranniserende overheid. Zijn aanpak heeft desalniettemin de weg vrijgemaakt voor een nieuwe duiding van verwijzingen naar religie in pamfletten.

Bij wijze van aanvulling op Reinders bevindingen, heb ik in deze scriptie geprobeerd om te laten zien dat een chronologisch opsommen en groeperen van de verschillende aanwezige religieuze argumentaties eveneens een totaalplaatje van het Rampjaar kan opleveren. Zowel Geyl als Roorda maakten in wezen de fout een onveranderlijk concept van religie erop na te houden. Wanneer men het verloop van het Rampjaar samenvat en let op het geluid dat Gereformeerden lieten horen in het publieke debat, kunnen mijns inziens echter drie verschillende periodes worden onderscheiden, elk gekenmerkt door een andere manier waarop de oorlog waarin de Republiek zich bevond werd uitgelegd. De bepalende factor lijkt de mate van persvrijheid die werd toegestaan door de overheid.

1. Gedurende de nadagen van het Eerste Stadhoudersloze tijdperk, en dus ook in de eerste maanden van 1672, was de dominante publieke opinie niet of nauwelijks confessioneel te noemen. Er overheerste een economische benadering van de internationale politiek, welke gepaard ging met een groot vertrouwen in het succes van de Republiek. De pamfletten, die in lijn met het Hollandse regentenbeleid werden gepubliceerd, gingen ervan uit dat God, die de Republiek ook in eerdere conflicten altijd geholpen had, de Nederlanders ook nu gunstig gezind zou blijven. Orthodoxe Gereformeerden die een andere mening waren toegedaan mengden zich niet in de lopende pamfletpolemieken. Ogenschijnlijk hadden zij zich met het overheidsbeleid geconformeerd. Hier kwam echter langzaam verandering in toen Engeland en Frankrijk aan de Republiek de oorlog verklaarden, maar betogen waarin gesproken wordt van een Paaps moordverbond vinden we ook in de maanden april en mei nog niet terug.

In pamfletten werden wel de koningen van Engeland en Frankrijk, waarmee de Republiek daadwerkelijk in oorlog was, gedemoniseerd. Daarnaast zocht men de oorzaken van de oorlog in toenemende mate in de eigen zedeloosheid, enigszins samenhangend met de bescheidenheid die paste bij de poging om met het pamflet *Consideratiën* de vijand te overtuigen alsnog af te zien van de oorlog. De ramp die op het punt stond zich te voltrekken was een teken van God, dat godslasterlijke praktijken, als bedrog, dansen of tolerantie jegens andersgelovigen, nog steeds niet waren uitgebannen. Nog steeds bestond echter de hoop dat het tij gekeerd kon worden gekeerd wanneer gehoor gegeven zou worden aan deze oproep tot 'Nadere Reformatie'.

2. In de zomermaanden van 1672 barste de bom, nadat vanuit Engeland propaganda-pamfletten het land overspoelden, waarin de Hollandse regenten van goddeloosheid werden beticht. Weldra verschenen in Nederland pamfletten waarin de eigen overheid op een vergelijkbare wijze beschuldigd werd. Dit resulteerde in massale betogingen voor de benoeming van de Prins van Oranje tot stadhouder. Nadat zijn aanstelling begin juli een feit was, escaleerde de situatie echter. Alle censuur viel weg en iedereen kon publiceren wat hij wilde. Gezien het feit dat predikanten betrokken waren bij enkele van de meest oproerige pamfletten, mag worden geconcludeerd dat predikanten het voortouw namen en andere burgers hebben aangezet om op hardhandige wijze een Nadere Reformatie op gang te brengen. Het publieke debat werd nu dus gedomineerd door een door burgers gegeneerde ideologie die in haar kritiekpunten en oplossingen hevig steunde op het Gereformeerde gedachtegoed. Hierdoor veranderde de perceptie van de buitenlandse politiek op een drastische manier. Nu werd de recente geschiedenis uitgelegd alsof de Hollandse regentenregering de oorlog had veroorzaakt, en 'vijand' Engeland juist het slachtoffer hiervan was geworden en meevocht om de Republiek van de kwade 'Arminiaanse' invloeden te bevrijden. De Franse koning Lodewijk XIV die in deze periode op een paar provincies na de gehele Republiek in handen had werd in deze duidelijk Gereformeerde theorievorming vrijwel buiten beschouwing gelaten. In augustus en september begonnen tegenstanders van de Gereformeerden dit hiaat echter onder de aandacht te brengen in pamfletten die zich tegen de burgerbeweging keerden. Nu kwamen de verschillende religieuze groepen in de Republiek lijnrecht tegenover elkaar te staan. Het tumult bereikte uiteindelijk een hoogtepunt in de brute moord op Johan en Cornelis de Witt. Hierop verzochten de Staten van Holland de Prins van Oranje om de orde en eenheid te herstellen. Wat volgde was een Orangistische coup die opnieuw de persvrijheid in het publieke debat aan bande legde. De burgeroproeren en pamfletten die deze ondersteunden werden verboden.
3. Het publieke debat in 1673 zag er heel anders uit dan dat van een jaar ervoor, maar de omstandigheden waarbinnen het debat plaats vond waren aanvankelijk niet erg veranderd. Frankrijk en Munster bezetten nog steeds grote delen van de Republiek, en Engeland bleef een dreiging op zee. De dominante publieke opinie congrueerde nu echter weer met het beleid van de overheid, en valt op te vatten als propaganda voor de militaire campagne van de Prins van Oranje. De Gereformeerde predikant Simon Oomius pleitte in deze context op een confessionele wijze voor wat veel weg heeft van een religieuze oorlog tussen protestanten en katholieken. Het nieuwe bewind in de Republiek beseftte echter dat de oorlog nooit gewonnen kon worden als er geen grootschalige tactische wijzigingen plaats vonden. Onder leiding van de Prins van Oranje ging de overheid zich actief inzetten voor het sluiten van verdragen met mogelijke bondgenoten in de oorlog. In augustus 1673 resulteerde dit in de totstandkoming van een interconfessionele coalitie tussen de Republiek, Spanje en de Duitse keizer. In verschillende pamfletten zijn legitimaties terug te vinden van dit beleid, en hierdoor werd in feite een nieuwe seculiere buitenlandperceptie verspreid die alleen in die zin congrueerde met confessionele belangen dat de Gereformeerde kerk in de positie zou worden hersteld die zij voorafgaand aan het Rampjaar had genoten. Door de aanwezige censuur alsmede de militaire successen die door dit beleid werden gerealiseerd, zagen Gereformeerde predikanten zich genoodzaakt om hun militante toon te laten varen, en hun boodschap – meer dan in het voorgaande jaar het geval was – te focussen op het ondergaan en tonen van dankbaarheid omwille van Gods wonderdaden en beproevingen. Er zijn uiteindelijk zelfs enkele Gereformeerde pamfletten terug te vinden waarin enigszins verzoenend over katholieken wordt gesproken. Onder deze omstandigheden lukte het de Republiek in het voorjaar van 1674 om vrede te sluiten met Engeland, Munster en Keulen. Het Franse leger had de Nederlanden toen inmiddels verlaten.

Gereformeerde ideologie speelde dus een niet te onderschatten rol in het publieke debat van het Rampjaar. Gezien de boven gemaakte driedeling is het echter niet mogelijk een eenduidig antwoord te geven op de hoofdvraag van deze scriptie, in hoeverre de eigentijdse buitenlandse politiek in de Nederlandse pamfletten uit het Rampjaar nu eigenlijk uitgelegd werd als religieuze oorlog. In de

eerste plaats moet het Jill Stern worden nagegeven dat er inderdaad enkele pamfletten terug te vinden zijn waar door te verwijzen naar de Bartholomeusnacht van 1572 op de religieuze dimensie van de oorlog tussen de Gereformeerde Republiek en het Paapse Frankrijk is geweest. De *Oorloghs bazuyne* van Simon Oomius uit het najaar van 1672 is hiervan het beste voorbeeld. Deze Oomius heeft wellicht de prent op de voorkant van deze scriptie als een strijdtoneel tussen protestanten en katholieken opgevat – al moet opgemerkt worden dat Oomius aanvankelijk ook in het protestantse Engeland een vijand van de Nederlandse Gereformeerde kerk herkende. Over de hele linie gezien waren dergelijke pamfletten (die aan het begin van het Eerste Stadhouderloze tijdperk nog veelvuldig werden gepubliceerd) in het Rampjaar echter verreweg in de minderheid. De Gereformeerde theorievorming in de tweede helft van de 17de eeuw was veel dynamischer en in feite ook meegaander met de actuele politieke situatie dan Sterns betoog doet vermoeden. Verwijzingen naar de vroegere strijd met Spanje hoefden op den duur niet meer noodzakelijkerwijs een terugkeer naar de chaotische periode van voor 1648 te betekenen. Een religieus conflict dat daarentegen wel veelvuldig opduikt, en in feite aan de basis ligt van de burgerbeweging van 1672, is de specifiek Nederlandse strijd tussen de Arminianen en Orthodox Gereformeerden. Op het moment dat de persvrijheid het grootst was, stond dan ook niet het heropenen van de internationale Godsdienstoorlogen bovenaan de agenda van de Gereformeerden, maar juist het vormgeven van de kerkelijke situatie in eigen land. De Gereformeerde predikanten waarvan Stern op basis van slechts enkele pamfletten heeft gesteld dat zij blij waren om de oorlog met het katholicisme te hervatten, grepen te midden van het oorlogstumult juist hun kans om een Nadere Reformatie van de eigen samenleving door te voeren en verweten de regering van Johan de Witt juist de confrontatie met Frankrijk en Engeland te hebben veroorzaakt. Het feit dat het vechten tegen de buitenlandse vijanden hierdoor zelfs zodanig naar de achtergrond verdween dat een Arminiaan als Joachim Oudaen dit als argument kon gebruiken om de Gereformeerde burgerbeweging tot bedaren te brengen, bewijst dat de tijd van de Europese Godsdienstoorlogen in het Rampjaar definitief tot het verleden behoorde.

We mogen daarnaast stellen dat Steven Pincus' constatering dat zich in Engeland in de jaren '50 en '60 van de 17de eeuw een gematigde politieke elite had gevormd met een meer seculiere visie op de internationale politiek zeker ook voor de Nederlandse situatie opging. De Louvestijnsche factie van Johan de Witt hield zowel in haar binnen- als buitenlandse beleid nauwelijks meer rekening met confessionele belangen. Om die reden werd het publieke debat omstreeks de oorlogsuitbraak dan ook gedomineerd door een seculiere perceptie van de internationale politiek. In de zomer van 1672 toen de regering van De Witt alle politieke controle verloor, verdween deze benadering enigszins naar de achtergrond, maar in 1673 dook zij weer op in propaganda pamfletten die met goedkeuring van de Prins van Oranje werden verspreid. Met een dergelijke seculiere boodschap werd in het pamflet *Englands Appeal* zelfs geprobeerd om de publieke opinie in Engeland te doen omslaan in een vrees voor het Franse streven naar Universele Monarchie. Door Pierre du Moulin werd net als Engelse Republikeinen als Slingsby Bethel eerder hadden betoogd, in feite gepleit voor een 'balance of power' welk voor orde en stabiliteit moest zorgen in Europa, en welk op die manier het meest gunstig was voor de algemene vrijheid en welvaart, en daarmee in het belang of interest was van alle landen. In dit soort pamfletten werd religie soms ook nog wel genoemd, maar dan niet in de vorm van verwijzingen naar de Heilige Schrift of een Paapse Antichrist, maar eerder als een functioneel middel om eenheid te creëren tussen verschillende beoogde coalitiepartners in de strijd tegen Frankrijk. We zien dan bijvoorbeeld verwijzingen naar het Europese Christendom als geheel, naar het belang van Godsdienstvrijheid (als tegenhanger van de onderdrukking van de Franse koning), en naar

het onchristelijke (in deze context eveneens wel ‘paapse’ genoemde) handelen van de gemeenschappelijke vijand Frankrijk waardoor deze zich tot een vijand van alle soorten Christenen zou hebben gemaakt – zelfs van de Paus. Het is tot deze categorie dat het op de voorkant van deze scriptie afgedrukte pamflet van Romeyn de Hooghe mijns inziens dient te worden gerekend. De Hooghe’s prent toont dat de Fransen zodanig slecht handelden, dat zij het niet verdienden om Christenen genoemd te worden, en zij vormden daarom een bedreiging voor iedereen. Ik ben het met Pincus eens dat in de meeste van dergelijke propaganda-pamfletten aanwezige religieuze verwijzingen niet bepaald welgemeend overkomen, en weinig van doen lijken te hebben met de daadwerkelijke geloofsbeleving van mensen. We hebben hier hooguit te maken met een Arminiaans (of in het geval van de Hooghe post-cartesiaans) regentenstandpunt dat eenheid en orde superieur aan splijtende confessionele dogma’s achtte.

Echter, ook voor de bevindingen van Tony Claydon valt wat te zeggen. Tot slot heb ik in de pamfletten van 1672 en 1673 eveneens bewijzen gevonden van een ‘nieuw protestantisme’ of in elk geval een veranderend religieconcept. In reactie op de seculiere overheidspropaganda en bijkomende censuur hebben Gereformeerden geprobeerd een alternatief wereldbeeld te schetsen waarbij op basis van theologische gronden juist Gods ingrijpen in de geschiedenis meer werd benadrukt. Op die manier konden oorlogen die niet langs confessionele scheidslijnen werden uitgevochten toch op een confessionele wijze worden verklaard. De predikant Quintius zag in de door De Hooghe weergegeven Franse slachtingen bij Bodegraven en Zwammerdam bijvoorbeeld een teken van God, dat individuele gelovigen – ook al deed vrijwel niemand in de omgeving dat – hun zonden moesten beteren. De boodschap van de Nadere Reformatie, die in de zomer van 1672 nog één van de steunpilaren was van de burgerbeweging, werd in de vorm van vermaningen aan het Nederlandse publiek voortgezet. De verwijten over het onchristelijke beleid van de eigen overheid hadden echter plaats gemaakt voor het opnieuw benadrukken van de wonderen die God met Nederland voor zou hebben. Elke militaire overwinning van de Prins van Oranje en diens internationale bondgenootschap bewees uiteindelijk deze Goddelijke genade. Voetius zelf zou aan het einde van het Rampjaar de Hemel danken dat de Franse bezettingen en daarmee ook de begane chaos en wreedheden weer tot het verleden behoorden. In de context van deze nieuwe Gereformeerde perceptie van de buitenlandse politiek begonnen de scheidslijnen tussen protestanten en katholieken enigszins te vervagen. In de loop van 1673 kon Jacobus Sceperus – een Gereformeerde predikant die in het Eerste Stadhouderloze tijdperk nog alle katholieke landen wantrouwde en die in 1672 nog een oproep deed tot Nadere Reformatie – zich er daarom zelfs toe zetten om te betogen dat Spanje de Republiek moest steunen in de oorlog tegen Frankrijk, gelijk Frankrijk vroeger de Nederlanders had geholpen in hun strijd tegen Spanje. In ditzelfde pamflet sprak hij nog steeds lasterlijk over het papisme, maar men kan zich afvragen wat dergelijke kritiek nog betekende als de Republiek onderdeel zou worden van een interconfessionele alliantie. Sceperus had in de dreiging van de heidense Turken immers een nieuwe vijand gevonden, die een gevaar vormde voor het Europese Christendom als geheel. Het was te hopen dat ook de Franse koning dit gegeven spoedig zou inzien, want als Lodewijk XIV zich voor de Europese zaak zou inzetten dan zou hij nog eens tot een held en redder van het Christendom kunnen uitgroeien.

Op basis van deze drie verschijningsvormen van religieuze retoriek in de pamfletten van 1672 en 1673 is het uiteindelijk mogelijk om het Rampjaar te plaatsen in grotere lange-termijnontwikkelingen in de aard van religieuze beleving. Het feit dat we in de zomer van 1672 een grootschalige pamfletten campagne voor een Nadere Reformatie van de samenleving zien, en we in

het jaar erna, wanneer alle hoop op een Nadere Reformatie de grond in is gedrukt door de matigende krachten van overheidsensuur en propaganda met een min of meer seculiere perceptie van de internationale politiek, juist veel pamfletten tegen komen waarin bijna krampachtig geprobeerd wordt 'het wonderwerk der historie' te herkennen in het recente – eerder nog als rampzalig ervaren – verleden, duidt er mijns inziens op dat in het Rampjaar een belangrijke stap werd gezet in het ontwikkelingsproces van het 18de eeuwse Gereformeerd Piëtisme. In 1672 zagen de Nederlandse Gereformeerden wellicht hun grootste kans op het in de praktijk brengen van de idealen van de Nadere Reformatie, in 1673 waren zij eraan herinnerd hoe rampzalig de chaos van de Godsdienstoorlogen was geweest en hoe dankbaar Nederland mocht wezen dat God hen de ergste ellende in het jaar ervoor bespaard had. Vanwege het falen van de burgerbeweging begonnen zij zich langzaam te realiseren dat een Nadere Reformatie van de maatschappij als geheel er wellicht nooit van zou komen, en dat de boodschap van de Gereformeerde 'precieze' Orthodoxie op een andere manier verkondigd moest worden. Op den duur verloren Gereformeerde pamfletten hun polemische ondertoon en ontstond een min of meer afgerond historisch beeld van de Nederlandse Opstand: 'de wordingsgeschiedenis van de Republiek als protestantse natie'. Het uiteindelijke succes van pamfletten waarin Gods ingrijpen in de geschiedenis werd benadrukt vertoont veel overeenkomsten met de ontwikkeling van het genre van de 'Gereformeerde geschiedschrijving', en de uitzonderlijke pamfletten van Sceperus en Ridderus waarin sprake is van een acceptatie van het katholieke geloof illustreren in feite de vreedzame en bevindelijke wijze waarop ook de Voetianen en Coccejanen elkaar later weer zouden vinden. Wat bovenal interessant is, is het feit dat Sceperus en Ridderus aantoonde dat het belijden van een radicale vorm van Gereformeerde Orthodoxie (in private zin) samen kon gaan met het erkennen van een interconfessionele publieke orde in de vorm van een overheid, internationale verdragen en een 'balance of power'.

Deze eindconclusie kan natuurlijk nog op verschillende manieren worden genuanceerd. In deze scriptie zijn alleen de pamfletten uit de knuttelcollectie onderzocht. Wellicht dat het aanroeren van meer pamflettenverzamelingen nog tot andere bevindingen zal leiden. Een andere mogelijkheid tot nader onderzoek vormt het uitpluizen van meer jaargangen dan alleen die van 1672 en 1673. Ook kan er gekeken worden naar de mate waarin pamfletten corresponderen met kranten, diplomatieke briefwisselingen, overheidsdocumenten, theologische traktaten, biografisch materiaal, en andere bronnen waarin eventueel een religieuze benadering van de internationale politiek teruggevonden kan worden. Op de langere termijn lijkt het mij een interessant idee om meer onderzoek te doen naar het genre van de Gereformeerde geschiedschrijving. Dit soort publicaties bestond immers al sinds de vroege 17de eeuw en het zou ook na het Rampjaar nog heel wat jaartjes duren voordat de meeste auteurs tot een zelfde standpunt als Sceperus en Ridderus zouden komen. Zijn er bijvoorbeeld op den duur andere Bijbelverhalen waarnaar werd verwezen? Of werden bepaalde historistische gebeurtenissen eerst wel en toen niet meer in het narratief opgenomen? Hopelijk mag deze scriptie fungeren als een stimulans tot nieuw onderzoek in deze richtingen. Voor al deze mogelijke aanvullingen is het echter wel van belang om het publieke debat waarbinnen bepaalde standpunten zijn ontstaan in het oog te houden. Als ik in deze scriptie immers iets heb willen duidelijk maken, is het wel dat een oordeel of iets wel of niet een religieuze oorlog betreft niet los gezien kan worden van de context waarin de betreffende stellingname tot stand is gekomen. Mensen houden – of zij het nu willen of niet – bij het formuleren van hun mening nu eenmaal altijd rekening met omstandigheden als persvrijheid, de dominante publieke opinie en bijkomstige eigen belangen en doelstellingen die voor de historicus wellicht niet altijd even makkelijk zijn te achterhalen.

Literatuurlijst

Hieronder is de literatuur, waar in deze scriptie in voetnoten naar is verwezen, op een overzichtelijke wijze gerangschikt. De secundaire literatuurlijst is alfabetisch geordend op de achternamen van de auteurs. De primaire literatuurlijst is in principe geordend op de aan de pamfletten verbonden nummers in W.P.C. Knuttels *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* in Den Haag. Met betrekking tot het jaar 1672 had ik echter de beschikking over het reeds herhaaldelijk in deze scriptie genoemde 'chronologisch overzicht' van Michel Reinders. Doordat ik toegang had tot zijn in *Microsoft Excel* opgemaakte pamfletten-index heb ik de pamfletten voor dat jaar per maand kunnen rangschikken, waardoor Knuttel's nummering enigszins door de war is gegooid, doch het publieke debat beter inzichtelijk is geworden. Hier dient wel bij opgemerkt te worden dat ik hieronder de chronologie heb aangehouden, zoals Reinders die heeft vastgesteld – ook wanneer ik in de tekst van deze scriptie in een enkel geval een bepaald pamflet in een andere fase van het Rampjaar heb behandeld. Het meest extreme geval hiervan vormt het pamflet *De loffelycke wonder-daden Gods* van Burgert van der Wael, dat Reinders dateerde op het najaar van 1672 omdat in het pamflet sprake zou zijn van een terugtocht van het leger van de bisschop van Munster. Reinders meende dat het om de aftocht na het mislukte beleg van Groningen ging, maar nadat ik het pamflet zelf gelezen had realiseerde ik mij dat met de Munsterse terugtocht op een fase uit de Tweede Engels-Nederlandse oorlog gedoeld werd, toen Munster eveneens met de Republiek in oorlog verwickeld was. Het is daarom aannemelijker dat het pamflet juist in het voorjaar van 1672 is gepubliceerd. In gevallen waar Reinders de publicatiedatum van een pamflet schatte in een periode die ruimer was dan een maand, heb ik voor de eerst genoemde maand gekozen, aangezien het pamflet in dat geval betrekking heeft op gebeurtenissen die reeds in die maand actueel waren. Een pamflet dat Reinders heeft gelabeld met 'januari-maart' is in deze literatuurlijst dus weergegeven bij de maand januari.

Secundaire literatuur

Van Asselt, W.J., *Johannes Coccejus* (Kampen 2008).

Van Asselt, W.J., 'Ultimum tempus nobis imminet. Eschatologische structuren van de theologie van Johannes Coccejus.', in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History* 76 (1996) 189-226.

Van Asselt, W.J., *Voetius* (Kampen 2007).

Benedict, Philip, *Christ's Churches Purely Reformed. A Social History of Calvinism* (New Haven & London 2002).

Bergin, Emma, 'Defending the True Faith: Religious Themes in Dutch Pamphlets on England, 1688-1689', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 217-250.

Boxer, C.R., 'Some second thoughts on the Third Anglo-Dutch War, 1672-74', in *Transactions of the Royal Historical Society* 5/19 (1969) 67-94.

Van den Brandt, Betina, *Voetianen en Coccejanen in pamfletten de politieke voorkeuren van theologische stromingen in twee conflictsituaties [ongepubliceerde masterthesis bij David Onnekink]* (Universiteit Utrecht 2009).

Busken Huet, Conrad, *Het land van Rembrand. Studies over de Noordnederlandse beschaving in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1987).

Claydon, Tony, *Europe and the Making of England 1660-1760* (Cambridge 2007).

- Darnton, R., *The Business of Enlightenment: The Publishing History of the Encyclopedie, 1775-1800* (Cambridge, Mass., 1979).
- Darnton, R., *The Literary Underground of the Old Regime* (Cambridge, Mass., 1982)
- Davis, N.Z., *Society and Culture in Early Modern France* (Stanford 1975).
- Van Deurzen, A.Th., *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974).
- Van Deurzen, A.Th., 'Nadere Reformatie en geschiedbeoefening. Abraham van de Velde en Franciscus Ridderus', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 13/1 (1989) 25-39.
- Dingemans, Clazina, *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600-1750)*(Hilversum 2008).
- Eisentsein, E., *The Printing Press as an Agent of Change, 2 vols.* (Cambridge 1979).
- Exalto, K., 'Simon Oomius (1630-ca 1707)', in: T. Brienens, *De Nadere Reformatie en het gereformeerd Piëtisme* ('s Gravenhage 1989) 149-179.
- Eyffinger, A.C.G.M. (red.) *Compendium volkenrechts-geschiedenis* (Deventer 1991).
- Van Eynatten, Joris, 'Religionis Causa. Moral Theology and the Concept of Holy War in the Dutch Republic', in *Journal of Religious Ethics* 34/4 (2006) 1-30.
- Frijhoff, Willem, en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 2000).
- Frijhoff, Willem, *Embodied Belief. Ten Essays in Dutch Religious Culture* (Hilversum 2002).
- Von Friedeburg, Robert, bookreview: 'War and Religion after Westphalia, 1648-1713', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123/1 (2010) 130.
- Von Friedeburg, Robert, *Europa in der frühen Neuzeit* (Frankfurt 2012).
- Fruin, Robert, *De oorlog van 1672* (Groningen 1972).
- Fruin, Robert, *Verspreide Geschriften. 10 vols.* (Den Haag 1900-1905).
- Van Gelderen, Martin, 'Universal Monarchy, The Rights of War and Peace and the Balance of Power: Europe's Quest for Civil Order', in Bo Strath, Hans-Ake Persson (ed.), *Reflections on Europe. Defining a Political Order in Time and Space* (Brussels 2007) 49-71.
- Geyl, Pieter, *Democratische tendenties in 1672* (Amsterdam 1950).
- Geyl, Pieter, *Orange and Stuart 1641-1672* (London 1969).
- Graafland, C., 'Het eigene van het gereformeerd Piëtisme in de 18e eeuw in onderscheid van de 17e eeuw', in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 11/2 (1987) 37-53.
- Graafland, C., W.J. op 't Hof en F.A. van Lieburg, 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 19 (1995) 105-184.
- Groenveld, Simon, *De Prins voor Amsterdam. Reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650* (Bussum 1967).
- Groenveld, Simon, 'The English Civil Wars as a cause of the First Anglo-Dutch War, 1640-1652', in *The Historical Journal* 30/3 (1987) 541-566.
- Haks, Donald, 'De Franse tirannie. De verbeelding van een massamoord', in: Henk van Nierop, *Romeyn de Hooghe : de verbeelding van de late Gouden Eeuw* (Amsterdam & Zwolle 2008) 86-99.

- Haks, Donald, 'The States General on Religion and War: Manifestos, Policy Documents and Prayer Days in the Dutch Republic, 1672-1713', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 155-176.
- Haley, K.H.D., 'Sir Johannes Rothe: English Knight and Dutch Fifth Monarchist', in Donald Pennington & Keith Thomas, *Puritans and Revolutionaries. Essays in Seventeenth Century History presented to Christopher Hill* (Oxford 1982) 310-332.
- Haley, K.H.D., *William of Orange and the English Opposition, 1672-1674* (Oxford 1953).
- Harline, Craig E., *Pamphlets, printing and political culture in the Early Dutch Republic* (Dordrecht 1987).
- Harms, Roeland, *De uitvinding van de publieke opinie: pamfletten als massamedia in de zeventiende eeuw [ongepubliceerd proefschrift]* (Utrecht 2010).
- Hartog, J., *De Patriotten en Oranje* (Amsterdam 1882).
- Hill, Joseph, *Dissertation concerning the antiquity of churches wherein is shewn, that the Christians in the two first centuries, had no such publick separate places for worship, as the papists generally, and some Protestants also presume, and plead for* (London 1698).
- Hill, Joseph, *Dissertation concerning the antiquity of temples wherein is shewn, that there were none before the tabernacle, erected by Moses in the wilderness from histories, sacred and profane* (Londen 1696).
- Hoftijzer, Paul, *Engelse boekverkopers bij de beurs : de geschiedenis van de Amsterdamse boekhandels Bruyning en Swart, 1637-1724* (Nijmegen 1987).
- Huizinga, Johan, *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets* (Amsterdam 1998).
- Israel, Jonathan I., *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996).
- Israel, Jonathan I., *Monarchy, Orangism, and Republicanism in the Later Dutch Golden Age. Second Golden Age Lecture delivered on Thursday 11 March 2004* (Amsterdam 2004).
- Israel, Jonathan I., *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750* (Oxford 2002).
- Israel, Jonathan I., *The Anglo-Dutch Moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 2003).
- Israel, Jonathan I., 'The intellectual debate about toleration in the Dutch Republic', in J.I. Israel, C. Berkvens-Stevelinck, G.H. Posthumus Meyes (eds.), *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic* (Leiden, 1997) 3-36.
- Japikse, Nicolas, *Prins Willem III. De Stadhouder-koning. 2 vols.* (Amsterdam 1930).
- Jones, J.R., *The Anglo-Dutch Wars of the Seventeenth Century* (London & New York 1995).
- Kaplan, Benjamin, 'Conclusion', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 251-254.
- Kaplan, Benjamin J., *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* (Cambridge MA, 2007).
- Van de Kolk, Femke, *Het Sion in of buiten de Republiek? Een comparatieve analyse van het gereformeerd natiebesef vanuit theologisch perspectief bij coccejansen en voetianen in de 17e en begin 18e eeuw. [ongepubliceerde masterthesis]* (Universiteit Utrecht 2009).
- Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek. Bewerkt, met aantekeningen en een register der schrijvers voorzien* ('s-Gravenhage 1889-1920).
- Knuttel, W.P.C., *Verbooden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* ('s-Gravenhage 1914).
- Kuiper, R., 'Het wonderwerk in de historie. Anti-cartesianisme in de gereformeerde geschiedschrijving van de zeventiende en achttiende eeuw', in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 15/1 (1991) 14-31.

- De Krey, Gary S., 'Bethel, Slingsby (*bap.* 1617, *d.* 1697)', in: *Oxford Dictionary of National Biography* (Oxford 2004).
- Van Lieburg, Fred A., 'From pure church to pious culture. The further Reformation in the seventeenth-century Dutch Republic', in W. Fred Graham (red.), *Later calvinism. International perspectives* (Kirkville 1994) 409-429.
- Mansfield, Bruce, *Phoenix of His Age. Interpretations of Erasmus c 1550-1750* (Toronto 1979).
- McLay, K.A.J., 'The Blessed Trinity: The Army, the Navy and Providence in the Conduct of Warfare, 1688-1713', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 103-120.
- Meeuse, C.J., 'Het rampjaar 1672 en de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie', in *Documentatieblad Nadere Reformatie* 16/1 (1992) 17-27.
- De Mowbray, Malcolm, 'Libertas Philosophandi. Wijsbegeerte in Groningen rond 1650', in H.A. Krop, J.A. van Ruler en A.J. Vanderjacht, *Zeer kundige professoren. Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996* (Hilversum 1997) 33-46.
- Mulder, Liek, e.a., *Geschiedenis van Nederland: Van prehistorie tot heden* (Baarn 2000).
- Van Nierop, Henk, 'Profijt en propaganda. Nieuwsprenten en de verbeelding van het nieuws', in: Henk van Nierop, *Romeyn de Hooghe : de verbeelding van de late Gouden Eeuw* (Amsterdam & Zwolle 2008) 66-85.
- Onnekink, David, 'Introduction: The 'Dark Alliance' between Religion and War', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 1-16.
- Onnekink, David, 'The Last War of Religion? The Dutch and the Nine Years War', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 69-88.
- Op 't Hof, W.J. 'De invloed van het puritanisme in de Nederlanden', in W. van 't Spijker e.a., *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed* (Zoetermeer 2001) 273-339;
- Op 't Hof, W.J., 'Geïmporteerde vroomheid? De zeventiende-eeuwse Nederlandse gereformeerde vroomheid in internationaal perspectief', in Karel Davids (red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800* (Leuven 1995) 83-105.
- Panhuysen, Luc, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam & Antwerpen 2009).
- Pincus, Steven, *1688, The First Modern Revolution* (New Haven & London 2009).
- Pincus, Steven, 'From Butterboxes to Wooden Shoes: The Shift in English Popular Sentiment from Anti-Dutch to Anti-French in the 1670s', in *The Historical Journal* 38/2 (1995) 333-361.
- Pincus, Steven, *Protestantism and Patriotism, Ideologies and the Making of the English Foreign Policy, 1650-1668* (Cambridge 1996).
- Van der Pol, Frank, 'Religious diversity and everyday ethics in the seventeenth-century Dutch city Kampen', in: *Church history* 71 (2002) 16-62.
- Pollmann, Judith, 'The bond of Christian piety: the individual practice of tolerance and intolerance in the Dutch Republic', in H.F.K. van Nierop, R. Hsia (eds.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge, 2002) 51-71.
- Reinders, Michel, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010).
- Reinders, Michel, *Printed pandemonium. The power of the public and the market for popular political publications in the early modern Dutch Republic* (Rotterdam 2008).
- Rommelse, Gijs, 'The role of mercantilism in Anglo-Dutch political relations, 1650-74', in *The Economic History Review* 63/3 (2010) 591-611.

Van Rooden, Peter, 'Jews and religious toleration in the Dutch Republic', in H.F.K. van Nierop, R. Hsia (eds.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge, 2002) 132-147.

Roorda, D.J., *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1978).

Santangelo, Frederico, 'The Fetials and their Ius', in *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 51/1 (Londen december 2008) 63-93.

Van Sas, N.C.F., *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).

Shakman Hurd, Elizabeth, *The politics of secularism in international relations* (Princeton 2008).

Sonnino, Paul, 'Plus royaliste que le pape: Louis XIV's Religious Policy and his Guerre de Hollande', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 17-24.

Spaans, Joke & Wiep van Bunge, *Fault line 1700: early Enlightenment conversations on religion and the state* (NWO research proposal 2009).

Spaans, Joke, 'Hiëroglifyen. De verbeelding van de godsdienst.', in: Henk van Nierop, *Romeyn de Hooghe : de verbeelding van de late Gouden Eeuw* (Amsterdam & Zwolle 2008) 48-57.

Stern, Jill, 'A righteous War and a Papist Peace: War, Peace and Religion in the Political Rethoric of the United Provinces 1648-1672', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 197-216.

Stern, Jill, *Orangism in the Dutch Republic in word and image, 1650-1675* (Manchester 2010).

Storrs, Christopher, 'The Role of Religion in Spanish Foreign Policy in the Reign of Carlos II (1665-1700)', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 25-46.

Teschke, Benno, *The myth of 1648: class, geopolitics, and the making of modern international relations* (London & New York 2003).

Thompson, Andrew, 'After Westphalia; Remodelling a Religious Foreign Policy', in David Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 47-68.

Tollebeek, Jo, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1996).

Uit den Bogaard, M.Th., *De Gereformeerden en Oranje tijdens het eerste Stadhoudersloze tijdperk* (Groningen & Djakarta 1955).

Vrieler, Joost, *Het poëtisch accent. Drie literaire genres in zeventiende-eeuwse Nederlandse pamfletten* (Hilversum 2007).

Wieldraaijer, Matthijs, 'Good Government and Providential Delivery: Legitimations of the 1672 and 1688/89 Orangist Revolutions in Dutch Sermons', in: *Dutch Crossing* 34/1 (2010) 42-58.

Winkel, L.C., 'Volkenrechtsgeschiedenis van de Oudheid', in A.C.G.M. Eyffinger, *Compendium volkenrechts-geschiedenis* (Deventer 1989) 10-20.

Primaire literatuur (knuttelcollectie) van voor 1670

5216 Jacobus Sceperus, *Verbaesde verwondering der Castilianen, en danckbare vreughde der Vereenighde Nederlanders over het innemen van de stadt Hulst [...] door [...] Frederick Henrick* (1646).

6857 Maximiliaan Teellinck, *Vrymoedige aenspraeck aen syn hoogheyt de heere prince van Oraengjen [...]. Gestelt tot vvaerschouwingh en noodige opmerckingh in desen verwerden en kommerlijcken standt van ons lieve vaderlandt* (1650).

7235 *Veen-boers |praetjen, tusschen drie gebuyren kees, laep en Syme [...] raeckende den tegenwoordigen staet der Vereenighde Nederlandtse Provintien, ende 'tParlement van Engelandt* (1652).

- 7257 Jacobus Stermont, *Eenvoudich advys om met de meeste spoet ende de minste schade te gheraken uyt den schadelicken oorloch met Engelant* (1652).
- 7301 *Den Engelschen |duyvel ontdeekt door een botte schelm, in twaalf artikelen van Cromwels geloof: vyt-ghestrooydt teghens de Louvesteynsche heeren en hare adherenten* (1652).
- 7325 *Consideratien |op eenige resolutien genomen by de [...] Staten van Holland ende VVest-Vriesland, tegens eenige predikanten in den Hage: ende specialijk tegen Jacob Stermond* (1652).
- 7441 *Ondeckinghe |van den Nederlandtschen cancker waer mede't gheheele lichaem van onsen staet deerlijck is besmet* (1653).
- 7437 Jacobus Sceperus, *Manasse teegen Ephraim: dat is Engelandt teegen Hollandt* (1653).
- 7635 Jacobus Sceperus, *Ephraim met Juda. Dat is Engelant met Hollant: toonende, dat de vereeniging van alle evangelische, protesterende, gereformeerde vorsten, staten, en kercken, een genoegsaem middel is, om tot niet te maecken het moort-verbont der papisten* (1655).
- 9389 Jacobus Sceperus, *Juda en Israel teegens Benjamin. Mitsgaders Engelant teegen Hollant* (1666).

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit 1670

- 9811 *D'ongeregeltheit |van het beleyt van Vrankryk, ende van de grond-regelen van desselfs staats-kunde, ontdekt.*
- 9812 *Consideratien en redenen of Vrankrijck oock ghefondeert is of niet, in't pretenderen van de plaetsen Condé en Linck.*
- 9821 *Relatie vande ceremonien, als andersints, ontrent de krooninge vande koninginne van Polen, tot VVarsouw den 19 october 1670 (1670) knuttel 9813; Nederlaeg der Turken, Onder 't beleit van ...*
- 9826 *Vreugde-galmen, Uit geademt, op Prins Wilhelm De Derde, Over het begunstigen in den Raat van Staat, door de ... Staten Generaal ..., op den 1 Junij 1670, binnen 's Gravenhage.*
- 9837 *A Strange and True Relation of the Prodigious Multitude of Mice, That have Destroyed the Plants, Herbs, and Grasse, between Rotterdam and Schedam.*
- 9850 Abrahamus Heidanus, *Oratio de Ivctvosa calamitate, quæ anno domini M DC LXIX. civitatem Leidensem [...] graviter afflixit.*
- 9858 Constantijn Huygens, *Sedige en sielroerende aenspraecke aen juffr. Anna Maria van Schuurman, om haer af te trecken van Jan de Labadie.*
- 9864 Stephen Crisp, *Een klaren vvegh, geopent, voor de eenvoudighe van harten.*
- 9865 Stephen Crisp, *De waerheydt triumperende over valscheyt.*

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit 1671

- 9893 *Den Hollandschen verre-kyker. Verhalende den tegenwoordigen toestant van ons lieve vaderland.*
- 9912 Jacobus Borstius, *Getuygenis |en verklaringe van eenighe predikanten uyt Schotlant [...] tegen de opinien en practijcken van m.r Jean de Labadie.*
- 9918 Paschier de Fijne, *Kort, waerachtigh, en getrouw verhael van het eerste begin en opkomen van de nieuwe seckte der propheten ofte Rynsburgers in het dorp van Warmont, anno 1619, en 1620.*
- 9920 Stephen Crisp, *Een geklanck des allarms, geblaesen binnen de landtpaelen van't geestelijck Egypten; 'twelck gehoort sal worden in Babylon.*

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit 1672 (ongedateerd)

- 9929 *Desz Holländischen Nabuchodonosoris traurigen und erschröcklichen Gesichts, so ihme in seiner besten Ruhe und Wohlleben erschienen, Verdolmetschung oder Auszlegung durch den Propheten Daniel.*
- 9937 *A prophetic lately transcribed from an old manuscript of doctor Barnaby Googe that lived in the reign of qu. Elizabeth, predicting the rising, meridian, and falling condition of the States of the Vnited Provinces, which started up immediately after the appearance of the new star in Cassiopæia.*
- 9940 *Verhael |van d'erbarmelijcke staet der protestantsche kercken in Vrankrijk.*
- 10237 H. van Bulderen, *Beklagh, over den bedroefden toestant in de Nederlandtse Provintien.*
- 10240 Johann Jakob Fabricius, *Oorsaecke der ellenden en verderf van land en luyden.*
- 10277 *Het ancker |van een gelovige ziele, geworpen op de rots-steen des heyls.*
- 10622 *Nimrods mugge-swarm noch in 't harnasch. Tegens Oranje.*
- 10627 Wouter Schouten, *Moedt-scheppingh, op Nederlants droevige val.*

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit januari 1672

- 9923 *Fransche prognosticatie, ofte Prophetische voorseggingen, vorseyt door Michiel Ruholts [...] aan den bisschop van Keulen, en bisschop van Straatsborgh.*
- 9932 Johannes Rothe, *Eenige prophetien en revelatien Gods, aengaende de christen werelt in dese eeuw.*
- 9933 Johannes Rothe, *Eenige prophetien en revelatien Gods, aengaende de christen werelt in dese eeuw.*
- 9935 Bartholt Jacobi, *Wonderlijcke voorsegginge tot Roomen, uyt seker seer oudt boeck, in een kerck uyt-getrocken in't jaer 1510.*
- 10001 *Neerlandts [fooytje, de koele Franse-wijnen, met al haer gesnor en aenhang van Franse-azijnen [...] geschonken [...] in een drollig kroegs praetje.*
- 10002 *Positie van de gerechtigheyt en het recht van oorloge, in Vranckrijck tegenwoordigh gebruickelijck.*
- 10028 Eberhard Wassenberg, *De gout-myn van Vranckryck, voor de staten en standen van't Roomsche keiserryck geopent en gestopt.*
- 10360 Jan Zoet, *De sprekende toonbanck, aen de verkofte Hollander.*

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit februari 1672

- 9965 M. van Westhuysen, *Hulde-kroon van sijn hoogheyt Willem-Henderick, by der gratien Gods prins van Oranjen, &c. tot capiteyn generaal vande seven vereenighde Provincien gekoren op den 24 van sprockel-maant des jaars 1672.*
- 9966 *Veersche vreughde-galm en zege-wensch, over het kapiteinschap generaal van de seven Vereenigde Provintien; op-gedragen aan sijn hoogheyt Willem-Hendrik, by der gratie Gods prins van Oranjen, &c. Op den xxiiij. van sprockel-maandt 1672.*
- 9970a Pieter de Huybert, *Verdediging van de oude Hollantsche regeringh, onder een stadhouder.*

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit maart 1672

- 9939 *His majesties delcaration[!] to all his lovings[!] subjects, march 15th 1671/2.*
- 9962 Petrus van Balen, *Zegenwensch aan sijn hoogheyt, den heere prince van Orange, &c. als capitain generaal van't Vereenigd Nederland [...] in een predikatie.*
- 9967 Rosaeus Ketelanus, *Den helderen morgenstont, van den aenstaenden dagh van heerlyckheyt, van sijn hoogheyt den heere prince van Orange, als sijn doorluchtigheyt wiert gestelt tot velt overste generael, en daer op de Staten van Hollant en Westvrieslant op de zael van haer ed. gro. mog. vergadering tracteerde.*
- 9972 *Pertinent rapport, door den capiteyn Ysselmuyde in 'sGraven-hage gedaen, zijnde het gepasseerde in de attacque van de Engelse oorlogh-schepen, op de convoy en koopvaerdye-schepen van de Vereenighde Nederlanden.*
- 9973 *Omstandigh verhael hoe't zich toe-gedragen heeft met 'slandts vloot, van convoy en koopvaerdy-schepen, en der selver vyandlijcke bejegeningh met de Engelschen, op den 23, 24, 25. en 26. maart 1672.*
- 9976 *T'samen-spraeck, [tusschen Jaep en Teun, zijnde Hollandtsche boeren. Een Fransman, zijnde een soldaet. Ende Nickles, een Engelsman. Over het verradelijck bedrijf der Engelsche aen de Smirnaes, en Spaensche vloot.*
- 9977 *Veel honden was de haes sijn doot. Gebleecken in het convoyeren vande Spaensche en Smyrnaesse vloot, als commandeur van dien; in het t'huys komen verradelijck van de Engelsche koninghs-vloot aengetast op den 23. en 24. martij 1672.*
- 10032 *Concept van finantie, omme 'slants inkomsten, sonder meerder belasting der gemeente, te vergrooten.*

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit april 1672

- 9928 *De verborgentheit, en den ondergang des konings van Vrankryk, gevonden in de letteren van sijn naam.*
- 9941a *Der beyden Kronen, Franckreich und Schweden, Defensiv-Alliance wie solche Anfangs den 12/22. Septemb. 1661. zu Fontainebleau in Franckreich ... auffgerichtet, und nachgehends in diesem 1672. lahre, zu Stockholm in Schweden wieder erneuret und verlängert worden.*
- 9951 William de Britaine, *The Dvtch vsurpation: or, a brief view of the behaviour of the States-General of the United Provinces, towards the Kings of Great Britain.*
- 9952 *The dangerous condition of the United Provinces prognosticated, and plainly demonstrated, by Mr. William Lilly, in his observations of that comet which appeared in the year of our Lord, 1652. And published in his annual predictions in the year 1654, &c. Together with some hints, and touches, of the most inhumane and unparaleld cruelties committed by the Dutch upon our English-men at Amboyna, Polaroon, and Lantore in the East-Indies.*

- 9983 *Declaratie van den koning van Vrankryk, waer by sijne majesteit, na geresolveert te hebben, de Staten van Hollandt den oorlogh aen te doen, aen sijne onderdanen verbied, aldaer eenige ommegang, nochte handeling te hebben. Den 6 april, 1672.*
- 9985 *Translaet uyt het Engelsch. Syne |majesteits declaratie tegens de Staten Generael.*
- 10004 *Engelands interest, ofte tegenwoordich waerachtigh belangh.*
- 10005 *Over de declaratie van oorlogh der koningen van Vrankryck en Engelandt, tegens de geunieerde staet.*
- 10008 *Consideratien |over den tegenwoordigen toestant van het Vereenigde Nederland.*
- 10013 *Verbreydinge |en aenteyckeninge op de Consideratien over den tegenwoordigen toestant van het Vereenigde Nederland.*
- 10014 *Eenvoudig burgerpraetje, over een boekje, genaamt Consideratien over den tegenwoordigen toestant van het Vereenigde Nederland.*
- 10019 *Trouloosheyt |der Engelsche, van eenige jaren herwaerts aengewesen.*
- 10022 *T'samen-spraeck, |voor-gesteld van vier personen [...]. Dewelke t'samen discourerende over den staet van Hollandt, Engelandt, Vrankrijck, Keulen en Luyck.*
- 10024 *Bondigh bescheyt uyt Engelandt en Vrankryk. Van een duivel en dry duivelinnen, rakende den toestant des tegenwoordigen tijds; gedrukt na de helsche copie.*
- 10026 *W. van Schuylenburgh, Aenspraeck tot het gedreygde Nederlandt.*
- 10037 *J. Vinck, Aanspraak aan alle voorstanders der vryheit van de Verenigde Nederlanden.*
- 10242 *Jacobus Sceperus, Aendachtigh gebedt tot Godt [...] om te hebben de goddelijcke hulpe en bystandt in desen oorlogh te water en te lande.*

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit mei 1672

- 9942 *Der Keulscher Bauren Vatter unser.*
- 9944a *Considerationes politicæ super præsentis statu Europæ. Sive dissertatio de causis imminentium bellorum et inde natis animorum motibus, ex Italico sermone in Latinum versa ... Politische Betrachtungen, über den gegenwärtigen Zustand Europæ.*
- 9997 *Declaratie van sijn hoogh-furstelicke genade, den bisschop van Munster, tegens de Staten Generael [...] aengaende den tegenwoordigen oorlogh.*
- 10017 *Henry Stubbe, A justification of the present war against the United Netherlands. Wherein the Declaration of his majesty is vindicated, and the war proved to be just, honourable, and necessary ... Illustrated with sculptures. In answer to a Dutch treatise entituled, Considerations upon the present state of the United Netherlands.*
- 10034 *Arend Tollenauer, Remonstrantie ofte vertoogh, inhoudende verscheyden schatten van groote consideratie tot behoudinge ende vermeerderinge van het welvaren van de republieque van Hollandt ende West-Vrieslandt.*
- 10363 *Politycque Prognosticatie Getrocken uyt seeckere Brief van sijn Cheurvorstelijcke Doorluchtigheyt Van Brandenburg, Geschreven den 8. July 1659. Gedrukt te sien in't negende deel van de Historien van Staet en Oorlogh, synde het negen en dertigste boeck van L. van Aitzma, in quarto pag. 430, 431.*

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit juni 1672

- 10004a *Interesse der Cron Engeland, in dem gegenwärtigen Kriege gegen Holland.*
- 10025 *Levijn van Dyck, Een ootmoedige smeekinge tot Godt almachtigh, over den droevigen toestandt van ons lieve vaderlandt.*
- 10045 *Bondigh |en waerachigh verhael van het voornaemst voorgevallen aen den Rhijn bysonderlijck in, voor, en omtrent Orsoy, Rhynderck, Weesel, Burick, Rees en Emmeryck.*
- 10053 *Twee brieven, geschreven uyt Middelburgh den 26. en 27. iuny 1672. raekende 't bestormen der stad Aerdenburgh door de Franschen.*
- 10057 *Waerachtige |verklaringe van den slag en gevolgh van Aerdenburgh, jegens de Franssen, die die stadt wilden innemen. Geschied den 26. en 27 junij deses jaers 1672.*
- 10080 *Waerachtigh verhael, van twee wonderlycke voorteeckenen ... omtrent de stadt Aernhem.*
- 10124 *Kort begriep van de tydinge, die tot noch toe uyt s' landts-vloot bekend is. donderdagh den 9. iuny, 1672. 's middaghs ten twee uyren.*
- 10125 *Cornelis de Witt, Edele groot mogende heeren, sedert mynen laetsten van gisteren geschreven.*

- 10128 *Afbeelding van 't groote zee-gevecht, tusschen de drie krijgs-vlooten, als van haer ed. groot-mog. heeren Staten der Vereenigde Nederlanden, onder't beleyt van den heer admirael de Ruyter; en ter ander sijde van de koningh van Vranckrijck, onder't beleyt van den admirael Montague; en ten derde van de koning van Engelandt, ondert't beleyt vanden hartogh van Jorck; voorgevallen voor Saulsbay, den 6. juny 1672.*
- 10130 *Genadige declaratie van zijn majesteyt van Groot Brittanien, &c. om de onderdanen van de Vereenighde Provintien der Nederlanden te animeeren hun selve nevens hare capitalen te transporteren, ende setelen in zijn majesteyts koninkrijk van Engelandt.*
- 10133 *Copie. Ed. gr. mo. heeren, bysondre goede vrienden, nabuyren en bontgenooten.*
- 10220 *Discours noopende den tegenwoordigen tijdt.*
- 10222 *Ronde waerheydt, in t'midden der leugenen.*
- 10241 *Johan de Bye, Meditatie, dienende tot opmerkinge, over den bedroefden oorloog, nevens agt gebeden.*
- 10244 *Reyndert Jansz Moerbeek, Het klaegh-huys des Heeren: of het Christelijck zee-schip, waer van Christus de zee is, waer door wy alle moeten passeren.*
- 10248 *Letzter Wille der verrathenen Vereinigten Staaten.*
- 10251 *Op 't verkiesen van sijn hoogheydt, tot stadthouder over Hollandt en Rotterdam, en breken van 't Eeuwigh Edict, door de wille der gemeynte verrigt.*
- 10265 *Bedenkingen over het geene door de borgeryen van Hollandt is te weegh gebracht, in het avancement van zinn hoogheydt, den prince van Orange.*
- 10280 *Hollandt | hollende na 't verderf, beklaegt, bestraft, getroost.*
- 10327 *Brillen voor alderhande gesichten.*
- 10642 *Joachim Oudaen, Aanmerkingen over het verhaal van het eerste begin en opkomen der Rynsburgers.*

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit juli 1672

- 10072 *Eyschen |vande koningen van Vranckryck en Engeland; aen de Staten der Vereenigde Nederlanden.*
- 10141 *Missive van sijn hoogheydt den heer prince van Orange, aen de E.E heeren burgermeesteren der stadt Rotterdam.*
- 10145 *Versoeck gedaen aen de E.E. heeren burgermeesteren ende vroedtschappen der stadt Rotterdam, door de gemeene burgery der selver stede, op den 8 julij 1672. Ende aen haer terselver tijdt toegestaen, ende alsdoen oock gepubliceert .*
- 10171 *Nader tractaet tusschen Vranckryck en Engelandt, op den 16. july 1672. in't Fransche leger gecampeert te Heeswyck geslooten.*
- 10172 *Missive van sijn majesteyt den koningh van Groot Brittanje, aen sijn hoogheydt den heere prince van Oranje. Uyt Witthal den 28 julij 1672.*
- 10224 *Jacobus Borstius, Verscheyde |consideratien over den tegenwoordigen toestant van ons lieve vaderlant.*
- 10243 *Jacobus Sceperus, Tweede gebedt tot Godt, om hulpe teegens de geweldige krijghs-machten der koningen van Vranckrijck en Engelandt.*
- 10256 *Aensprake |uyt naem der kercken van Zeelant [...] aen [...] Willem-Henrick de III. [...] bestaende in een geluckwenschinge over sijn [...] bevorderinghe tot [...] stadthouder over de provintie van Zeelant.*
- 10262 *Apologie of verdediginghe, van 'tgene by de gemeente in Zeelandt is gedaen, tot herstellinge van sijn hoogheydt den heere prince van Oranjen Willem-Henrick in alle't gesagh.*
- 10267 *Vrymoedige aenspraeck, aen sijn hoogheydt de heere prince van Orangien [...] tot waerschouwingh en noodige opmerckingh.*
- 10281 *Brief uyt 'sGravenhage, daer in dat de oorsaken van desen tegenwoordigen droevigen. oorloogh worden aengewesen.*
- 10285 *L. Junius Brutus, Klachte over den voorspoet der land-verraderye.*
- 10286 *Hollandt ont-kermist, door de Franse kermis-gast.*
- 10290 *Algemeene Hollandze kerk-mis, tegen het gevoelen van die geen, die zeggen derven, dat Holland is ontkermist.*
- 10292 *Den politiquen |mantel opgelicht in't princen leger, door een Hollander, Zeeuw, Utrechts-man, en Fries.*
- 10311 *De heldere dageraed verschenen over de provintien van Hollandt, Zeelandt, &c. in den jare MDCLXXII.*
- 10341 *Een sociniaensche consultatie tusschen Jan en Arent.*
- 10346 *Waerschouwinghe aen alle edelmoedige en getrouwe inwoonderen van Nederlandt.*
- 10352 *'tSecreet van de mis, of Kristalyne bril; vvaer door men sien kan in Vranckrijck, Engelandt, Hollandt, Westphalen, en in andere omleggende koninckrijcken [...] wat de oorsaek is, waarom [...] de Geunieerde Provintien den oorloogh is aengedaen.*
- 10366 *Missive van den koningh van Vranckryck aen den raed pensionaris de Wit. Geschreven op zinn vertreck nae Parijs.*

- 10389 *Naebedenckingen |over seeckere waerschouwinge, en verscheyde consideratien over den tegenwoordigen toestant van ons lieve vaderlant.*
- 10455 Simon Simonides, *De worstelinge Jacobs, vervattende de wonderlijke worstelinge, en salige overwinninge van Jacob vander Graef.*
- 10630 Aquila Jacobides, *Rechtvaerdige wapenen des Vereenigde Nederlands tegen de vyandlijke indruk en heilloose toeleg der Fransche en Engelsche koningen.*

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit augustus 1672

- 10112 Romeyn de Hooghe, *De belegringh van Groeningen.*
- 10115 Samuel Maresius, *Brevis discvrsvs, de revolutionibus hujus anni, ac nominatim de foeliciter soluto Groningæ obsidio [...].*
- 10116 Samuel Maresius, *Brevis discvrsvs, de revolutionibus hujus anni, ac nominatim de foeliciter soluto Groningæ obsidio [...].*
- 10264 *Kort Verhael, van de Oorspronck en onderganck der Loevesteynsche Factie.*
- 10376 *Genees-middelen |voor Hollants-qualen. Vertoonende de quade regeringe der Loevesteinse factie.*
- 10384 Theophilus Naeranus, *Verhael van't voornaemste, 'tgene desen staet 'tseder eenige iaren is overgekomen.*
- 10387 *Wederlegging-gedicht, |van het lasterschrift, genaemt, verhael van't voornaemste 't gene dezen staet sedert eenige jaren is overgekomen.*
- 10427 *De hel in roeren, ofte de verslagentheyt en schrick van de onderaertsche geesten. Op de aenkomst van [...] Jan en Kees de Wit.*
- 10431 *De vast-gekuypte |Loevesteynsche ton aen duygen.*
- 10432 Jan Zoet, *'tLeven en bedrijf van mr. Jan van Oldenbarnevelt, over-eengebraght met dat van mr. Jan de Wit.*
- 10445 *Graf-schrift op mr. Jan de Wit.*
- 10479 *Copie van een brief, geschreven uyt Rotterdam aen NN. licentiaet in de rechten tot Dantzigh: behelsende in't korte 'tgeene in de Vereenigde Nederlanden sedert den jare 1648, tot den jare 1672 voorgevallen is.*
- 10480 *Den bedrogen Engelsman met de handen in't hair. Of t'samenspraeck tusschen drie personen.*
- 10482 *Discoursen, over den tegenwoordigen interest van het landt. Tusschen een Zeeu, Hollander en raedsheer.*
- 10497 *Den oprechten |patriot; aangewesen tusschen een Amsteldammer en Hagenaer.*
- 10606 *Hollants |venezoen, in Engelandt gebacken.*
- 10619 *De Hollandtsche burgery in ruste. Ghefondeert op de heylsaeme maximen, liever prins als Frans.*

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit september 1672

- 10309 *Het rechte fundament van het nieuwe herstelde oudt Hollands regt, ofte de wettige vryheydt der borgeren.*
- 10316 *Krachtige beweegh-redenen, dienende tot opweckinge van alle vaderlandt-lievende ingesetenen van Hollandt: daer inne aangewesen werdt hoe men sekerlick de vrede met Engelandt sal betreffen, ende alle inlantsche beroerten: als moorden, plunderen, en anders voor te komen.*
- 10499 *D'oprechte Oranje oogen-salf, opgeveylt door een Hollantse quaksalver.*
- 10564 *Wacht-praetje, |tusschen een sarjant, adelborst, en schutter. Gehouden over de oude voor-rechten der Amsterdamse burgers.*
- 10567 *Dam-praetje, tusschen vier Amsterdamsche burgers: Waermond, Geerlof, Stouthart, en Heb-recht. Handelende van de oude privilegien, vryheden, en gerechtigheden van de burgery en schuttery.*
- 10597 *Nodige consideratien op den tegenwoordigen tijdt.*
- 10598 *Het Hollandts |A. B. boeck.*
- 10599 *Het gecorrigeerde Hollandts A. B. boeck. Of Den voorlooper van d'uytsteekentheyt der republijcken.*
- 10601 J.A. Hercules vriendt, *Hydra of monster-dier, dat tzedert den iare 1650. in de Vereenighde Nederlanden gewoedt heeft.*
- 10612 *Hollandts venezoen, verkneedt: ende in een oranjen oven herbakken.*
- 10614 *Wederlegginge van den vergiften ende lasterlijcken Hollandtschen venezoen, gebacken in Engelandt.*
- 10616 *'tOntdekte vergift, gevonden in de Hollandtse venezoen.*
- 10617 *Een varsche saus, op de oubacke Engelsche venesoen, in Hollandt opgedischt.*
- 10620 *Decreet der Louvesteynse vaders ontdeekt. En tegen gegaen door de liefhebberen des vaderlants.*
- 10621 *De drie Neerlantsche juffers, geschaeckt op de Parysse bruyloft [...]. In een t'samen-spraeck, tusschen een advokaet, Amsterdammer heerschop, en Keesje, Delfze boer.*

- 10623 *D'Orangie vlagge op den Haegschen tooren: of den tweeden Trits van verstanden.*
 10625 *Niet goet Frans, maer goet prins. Of den derden Trits van verstanden.*
 10629 Stephen Crisp, *De gronden en oorsaecken, van de ellende der Nederlanden ontdeekt.*
 10639 Burgert van der Wael, *De loffelycke wonder-daden Gods.*

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit oktober 1672

- 10631 Simon Oomius, *Oorloghs bazuynne, geblaesen ter opweckinge van alle ingesetenen [...] van Nederlandt, om [...] kloeckmoedighlick te veghten tegen onse tegenwoordige vyanden.*

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit november 1672

- 10526 Johan Gribius, *D'ontroerde leeuw: Behelsende een historisch relaes van de merkweldigste geschiedenissen van tijt tot tijt voorgevallen sint de beginselen van desen oorlog, tot nu toe.*
 10634 Josias Maenhoudt, *Drouve Nederlandts klachte, soo over de sware elenden van straffe als over die van sonden.*
 10635 Jacobus de Rooy, *Stadthouders eerste geboorte-galm, uytjuychende des daghs-geboorte, van sijn Hoogheydt, Wilhem de Derde [...]. Oudt geworden zijnde den veerthienden november anno 1672. XXII. Jaren.*
 10636 J. v. Bos, *Heyl en zegen-wensch, aen [...] Wilhem Henrik, [...] prince van Orangien [...]. Den 14. november 1672. Oudt 22. Jaren.*
 10637 *Hollands geboorte-vermaningh aen sijne hoogheydt Wilhelm Hendrick, prince van Orange ... Voor de 22. mael verjaert den 14. november 1672.*

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit december 1672

Geen

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit 1673

- 10646 Martin Barbé, *Den verstoorden leeuw, of den versierenden arent.*
 10655 *XXIX. artijckulen der geestelijckhey in Vrankrijck, aen die van de gereformeerde religie [...] om te vereenigen beyde de godts-diensten.*
 10656 *Antwoort |der gereformeerde, op de XXIX. articulen haer door de geestelijckhey in Vrankrijck voorgesteld, tot vereeniging van beyde de religien.*
 10659 Thomas Smith, *Het Parlement van Engelandt, met het sitten, en de macht van het selvige.*
 10660 *Ne'erlandts |vallende oorsaeck, en hulp-middelen tot desselfs her-stel. Aengewesen in verscheyde antwoorden: op de vrage Waerom kreeg Nederlant in dit jaer sulken crack? [...] voorgesteld by de hoofden der reden-kamer binnen Vlissingen, genaemt De Blauve Acoleye.*
 10686 Dominicus Lens, *De gedenckweerdighste voorvallen in en ontrent de belegeringe der stadt Groningen, door den keurvorst van Cöln, en den bisschop van Munster.*
 10687 Frans Esausz den Heussen, *Noahs arcke, en Zions burght. Vertoont door de bewarende handt des almachtigen Gods [...] aen sijn volck en kercke [...] in Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt, en Groeningerlandt.*
 10695 *Oprecht Verhael Van 't innemen van Coeverden, Op Vrydag den 20 December 1672.*
 10696 *Waerachtigh |verhael van't gepasseerde ontrent de verovering der stercke vestingh Coevorden.*
 10698 *Memorie van 't gene na het veroveren in de stadt Coeverden is gevonden.*
 10699 *Lyste, |van de ammunitie van oorloge, midtsgaders Munsterste[!] gevangenen, soo als de selve nae het innemen op den 20/30 december 1672. gevonden zijn binnen Coevorden.*
 10708 Johannes Quint, *Bodegraven en Swammerdam in brandt.*
 10709 Romeyn de Hooghe, *Spiegel der France tirannye gepleecht op de Hollantsche dorpen [met bijschrift Adam Thomasz Verduyn].*
 10710 Romeyn de Hooghe, *Spiegel der France tirannye gepleecht op de Hollantsche dorpen [met bijschrift Govard Bidloo].*
 10718 *De Rechte beschrijvinge van de processie tot Uytrecht op den 2. Juny 1673*
 10721 *Eenige oude reliquien, die de catholijcken by dese nieuwe herstellinge, in den dom van Uytrecht*
 10723 *Protestatie van sijn keyserlycke majesteyt, over het aenvaerden der wapenen, naer dat hy het heyligh sacrament te Marienheym in der Stiermarck ontfangen hadde.*
 10730 *Capitulatie tusschen den koning van Vrankrijck ende de stadt van Maestricht, raeckende 't overgaen vande selve.*

- 10732 *Lyste van de doode en gequetste officieren van 't uytghetrocken guarnisoen van Maestricht.*
- 10749 *De verovering van Bon, Brueil, Rynbach, Duyts, Zons, etc. door ... den .. prince van Oranje, nevens de geconjungeerde keyserlijke Spaansche volckeren.*
- 10754 *Gedenck teecknen vande Franse vlucht uyt Vijtrecht.*
- 10756 *Wyn en olie in de wonden van het onlangs benaude, dog nu verlost Utrecht.*
- 10762 *Utrechts aanspraak aan Zyn Koninglykke Hoogheid ... de Prince van Oranjen, op zijn intree in de stad Utrecht op den 1673.*
- 10763 *Poetische |gedagten, van verscheide lief-hebbers op alderhande groene zeegen-boogen, oranje-poorten, huysen, pyramiden, kroonen en kranssen binnen Utrecht. Toe-gesteld op d'inkomste van zijn koninklijke hoogheyd Willem Hendrik den III.*
- 10776 *Triumphante Vreugde-Galm, Over de beooghte Victoie Van onse Scheeps Vloot ...*
- 10790 *Katharina Lescaille, Hollants zege ter zee, onder 't beleit van den manhaften helt Michiel de Ruiter [...] den VII. en XIV. van zomermaant, 1673, kloekmoedelijk bevochten.*
- 10793 *Erentfeste, VVyse, Voorsienighe, seer Discrete Heere.*
- 10796 *Missive van de heer lieutenant-admiraal De Ruyter, geschreven aen haer Hoogh. Mog. in 't schip de Seven provincien, den 22 augusti 1673.*
- 10810 *T'samen-spraak, |tusschen een Hollander, Fransman, Engelsman, en Hooghduytser, over dese laetste, derde zee-batallie.*
- 10811 *Vreughden-olie voor treurigheid. Dat is: blydschap van Nederland, over 't afgekeerd geweld der vyanden Den 21. van oeghst-maand ... 1673.*
- 10812 *Nederlandts Darde Zeetriomf ... bevochten den XXI van Ooghstmaandt, 1673.*
- 10813 *Zegen-Krans, Ter eeren van ... Cornelis Tromp Over de ... Victorie op den 21 Augusti 1673 ... bevochten.*
- 10827 *Omstandigh |verhael van de Fransche rodomontade voor het fort Curassau.*
- 10833 *Eerste maandags |relaes.*
- 10843 *Antwoorden des keurvorstelijken Brandenburgschen gesantschaps, op de memorien van den gevolmachtigden des [...] koninks.*
- 10848 *Authentijcke |oratie, van de koning van Engelandt [...]. Gedaen in beyde Huysen des Parlements. Den 4 en 5 februarii, oude stijl, 1673.*
- 10849 *Aenspraecke |van den heer cancellier van Engelandt, gedaen aen beyde de Huysen van't Parlement, op vwoonsdach den 5/15 februarij 1673.*
- 10864 *Memorie van de heeren extraordinaris ambassadeurs van syne konincklijke majesteyt van Sweden: overgelevert aen de [...] Staten Generael [...] in 'sGravenhage den 12/22 maart 1673. Over de verkiesinge van de stad Ceulen aen den Rhyn, tot de handel-plaetse.*
- 10869 *Tractaet |of alliantie, geslooten tusschen den keyser, koning van Spanjen, en de Staten Generael [...] ter eenre; en den hertogh van Lotharingen, ter anderen zijde.*
- 10871 *Hippophilus Salicetus, tCabinet der Fransche en Nederlandtsche gesanten, ter Ceulen vergadert op de vrede-handeling.*
- 10875 *Hippophilus Salicetus, Het tweede cabinet, behelsende de handeling der Engelsche en Nederlandtsche gesanten, tot Ceulen vergadert op de vrede-handeling.*
- 10877 *Artikelen van de alliantie tussen de Staten Generael der Verenigde Provintiën en de koning van Denemarken.*
- 10878 *Manifest of Redenen en oorsaken, die sijn keyserlijke majesteyt, &c. bewogen en aengeport hebben [...] krijgsvolcken in het H. Roomsche Rijck af te senden.*
- 10880 *Tractaet |tusschen sijn keyserlijke majesteyt, en [...] de Staten Generael [...]. Gemaect op den 30 augusti, des jaers 1673.*
- 10881 *Naerder |alliantie of verbond tusschen sijne catholijcke majesteyt van Spanje [...] en de heeren Staten Generaal.*
- 10893 *Syn |majesteyts genadighste aanspraak, mitsgaders die van den heere cancelier, aan beyde de Huysen des Parlaments; gedaan op maandag den 27 october, oude stijl 1673.*
- 10897 *Debatten van 't Parlement Op d'Aenspraeck van sijn Majesteyt (1673) knuttel 10896; Journael |van de debatten, beslyuten, en vooten des Parlaments [...]. Begonnen [...] op den 20 october, en eyndigende op [...] den 3 november oude stijl. 1673.*
- 10902 *Euroop |vol verwerring, waer in te sien zijn de heimelijkste driften van alle de potentaten in christenrijk.*
- 10904 *Visio Algarazabel, super revolutione politica. Dat is: Gesigt van Algarazabel, oover de wisselvalligheyd van staat.*
- 10907 *Verhael |van staet-saken, vertonende d'oprechtingh van de Triple Alliantie [...] tusschen Engelandt, Sweden, en de Vereenighde Nederlanden.*
- 10908 *Een klaer vertoogh der raets-plegingen van het Hof van Engelandt.*

- 10911 Joseph Hill, *Het tegenwoordige interest der Vereenigde Provinciën. Nevens verscheyde aanmerckingen op de tegenwoordige, en conjecturen op de toekomstige stand van zaken in Europa: voornaamlijk betreffende deze republijke.*
- 10912 Pierre du Moulin, *Engelandts appel en beroep van de secrete cabale of vergaderinge te Withall.*
- 10917 *Tweede deel. Engelandts apél en beroep aen en op de gemeente.*
- 10918 *Derde deel van Engelandts apél en beroep aen en op de gemeente.*
- 10920 *Appendix van Engelandts apél en beroep, aen de communs.*
- 10921 Franz Paul von Lisola, *Considerations politiques au sujet de la guerre presente entre la France & la Hollande.*
- 10922 *Extraordinaire fyne bril oft verrekijker om door te sien, hoedanigh den koningh van Vrankrijk sijne desseyne heeft voortgeset, om in de Vereenigde Nederlanden te komen.*
- 10923 Nicolas de la Volpillière, *Holland aen des konings voeten.*
- 10925 Raymond Poisson, *De ziecke gravin. Bly-spel. Vertonende op't toneel de herberg van Bourgondien [... met privilegie van de Koning gedrukt].*
- 10926 Francois van Warendorp, *De Verjus-saus, voorgesteld aen syne hoogheit, mijn heer, de vorst van Wolffenbuttel.*
- 10927 Alexandre Chrétien de Metre, *Het France Turckye, toegestelt door Ariante en Polidor de groote staetsmannen. Of Kort verhael van de principaelste wercken van sijn christelijckste majesteyt van Vrankrijk.*
- 10928 Alexandre Chrétien de Metre, *Vervolgh van't Franse Turckye, tweede deel. Inhoudende het werck van Borgondien en Lorainen.*
- 10930 *Het geabuseerde Vrankryck of Verscheyde duystere wolcken die men over eenen korten tijdt sal sien oplaren.*
- 10932 *Advys |of bericht aen de heeren Staten der Vereenigde Nederlanden, waer in sy sullen sien dat het haer lieden seer profijtelijck is, van Spanjen af te scheyden, en een goeden vrede met Vrankrijk op te richten.*
- 10933 Johannes Ulaeus, *De doodelijke na-smaek van de Franse brandewijn, en de levende voor-smaek van 't Orangie-water.*
- 10934 Henricus Pontanus, *Op den Alderchristelijcksten Coningh.*
- 10935 *Louis, of verwaende son.*
- 10942 Johannes Antonides van der Goes, *Oorspronk van 'slands ongevallen.*
- 10943 *Delenda Carthago, ofte Carthago moet werden uytgeroeyt. Anders Dat Nederlandt verwoest werdt na het voorbeelt van Carthago.*
- 10946 *Staetkundige |bedenckingen over den tegenwoordigen oorloge.*
- 10948 *De fabel uyt Æsopus, van de vorschen met haren koning.*
- 10950 *De oyevaers en kikvorschen, of een nieuw gevonde fabel van den ouden Esopus.*
- 10951 *Ruste |voor de ongeruste in ons vaderlandt, zijnde een t'samen-spraeck tusschen twee Noordt-Hollanders.*
- 10955 *Toets-steen voor de herten der Batavieren tot onderscheydt van de goede en quade.*
- 10957 Johannes Quint, *Raet voor het verdrukke, ontcierde en bedroefde Nederlant.*
- 10958 Jacobus Sceperus, *De Chaldeen en Babylonieren onder de voeten van den koninck aller koningen: voorbeeldende de wraecke Gods [...] op het bedrijf der koningen van Vrankryck en Engelant [...] teegens Hollant [...] voorgesteld uyt Habakuk, cap. 2, vers 7, 8.*
- 10960 *Den sluymerenden |leeuw opgeweckt, en aengemoedicht om een eerlijcke standvastige vrede [...] te verkrijgen.*
- 10962 Simon Oomius, *Troost-bazuyn, geblaesen ter aenmoediging van alle bekommerde ingesetenen in het Vereenighde, ende nu seer vernederde Nederlandt.*
- 10963 Simon Oomius, *Oorloghs-bazuyns tweede deel, geblaesen ter opweckinge van alle ingesetenen [...] van het nu vernederde Nederlandt, om onder de banier van [...] stadthouder Willem de III [...] te veghten tegen onse tegenwoordige vyanden.*
- 10964 *Lof-dicht, streckende ter eeren des alderhoogsten Gode en ter gedachtenisse van de wonder dader des Heeren, bewesen in onse dagen, tot bewaringe van ons vaderlandt.*
- 10966 *Geboorte-vermaningh, aen ... den ... prince van Orangie, stadthouder ...*
- 10967 Abraham Godart, *'s Princen-lied na den ouden trant op een nieuwe manier gestelt.*
- 10975 *Rehabeams regeering ontdeckende d'intrigues der Machiavelsche politijken van Utrecht.*
- 11007 *Concept, om Hollandt by gelegenthey onwinbaar te kunnen maken, dat het soude wesen als een stad ofte eylandt.*
- 11009 William Temple, *Aenmerckingen over de Vereenighde Nederlandtsche Provintien.*
- 11012 Cornelis Gravesteyn, *De lydende kercke in de psalmen van den coninglijcken propheet David. [...] de Nederlandtse kercke in den iare 1672. toegepast.*
- 11013 Jean Baptiste Stoupe, *De gods-dienst der Hollanders, vertoont in verscheide brieven.*
- 11014 Samuel Maresius, *Een kort en merck-weerdigh tractaet, van den bedroefden toestant der H. theologie in ons Vereenight Nederlandt.*

- 11016 *Kort antwoordt, op het faam-roovent laster-schrift, genaemt Extract uyt het register der resolutie vande [...] curateuren over de universiteyt binnen Leyden.*
- 11018 *Ireneus Philaletius, Een heylige voorsienigheyt, van verscheyde voorname godsgeleerden [...] om van de inwoonderen der Vereenighde Provintien te worden behertight.*
- 11019 *Johan Steengracht, Oordeel van vrede: of Ouderlinghs advijs, aengaende het tegen-spreken. van't gene by eenige genoemt wordt Cocceianerie.*
- 11021 *Herman Wits, Goede trouwe van Hermannus Witz: verdedigt tegen [...] Petrus Allinga.*
- 11022 *Johannes Rothe, Spiegel voor alle menschen, besonderlijck voor de leeraren, in dese eeuw.*
- 11023 *Johannes Rothe, Een nieuwe hemel en aerde. [2nd enl. Impr].*
- 11027 *Franciscus Ridderus, Historische kerck-spiegel, van ende voor onse eeuwe.*

Primaire literatuur (knuttelcollectie) uit 1674

- 11032 *Journal van't Parlement van Engelandt. Relaes van het gene is gepasseert [...] op den 24 january 1674.*
- 11033 *Vervolg der resolutien |van het Parlement van Engelandt, van den 31. januarii, 1,2,3,5, en 6 february, 1674.*
- 11055 *Gisbertus Voetius, Eerste predicatie in de Dom-kercke tot Wtrecht [...] den 16. novembris 1673. Na dat de Fransche macht de stadt, ende die van het pausdom de Dom-kercke [...] verlaten hadden.*
- 11102 *Simon Oomius, Triumph-bazuyn, geblaesen by gelegentheyt van de [...] overwinningen [...] onder het hoogh-wijs beleydt van onsen [...] stadthouder en veldt-heer, Willem de III.*
- 11119 *Translaet uyt het Latijn. Articulen van vrede en verbondt, tusschen [...] Karel, de tweede van dien naem, koningh van Groot Brittannien [...] ende de [...] Staten Generael [...] gesloten.*
- 11126 *Cornelia van der Veer, Olyf tak, over de gesloten vrede, met de Koning van Groot-brittangien, ...*
- 11127 *Melchior van Machwiths, Hollandts wee-klage, over den verwoeden inval der Franschen, in de dorpen van Swammerdam en Bodegrave; den 28. december van't jaer 1672.*
- 11123 *Verhael van 't gepasseerde van de vreughde vieringhe, over de geslooten vrede, met den koninck van Engelandt, wegens desen staat en de respective ministers gedaen; mitsgaders 't tractement vande ... Staten van hollant aen ... den prince van Oraigne. Op woensdagh den 14 maart 1674.*
- 11124 *Op de Nederlandsche vreugde-tekenen over den vrede met Engeland.*
- 11125 *Lof ende eer-gedicht op den Engelschen vrede.*
- 11128 *Josephus van Renssen, Op de vrede, tusschen den koning van Groot Brittanje, en de Vereenighde Nederlanden.*
- 11129 *Simon Oomius, Vrede-basuyn geblasen, soo by gelegentheyt der aengenaeme vrede, tusschen den [...] koningh van Groot Brittannien, ende de [...] Staeten Generael [...] gemaect tot Westmunster den 19 febr. 1674.*
- 11155 *Franciscus Ridderus, Historischen Engels-man, in bysondere Engelsche, Schotse, en Yersche geschiedenissen, gepast op de onderdruckte staet van ons lieve vaderlandt.*
- 11163 *Franciscus Ridderus, Historischen Frans-man, in bysondere Fransche geschiedenissen, gepast op de onderdruckte staet van ons lieve vaderlandt.*
- 11177 *Vredewensch.*
- 11227 *Franciscus Ridderus, Historischen Hollander, vertoonende van voor de tijden Christi af tot onse tijden toe de geduerige oorlogen en ellendigheden van Hollandt.*
- 11230 *Grondig bericht van de godsdienst der Hollanders, strekkende tot wederlegging van zeker ongenoemt schryver, die in zes brieven, over enige maanden uit Utrecht aan een professor der theologie te Bern in Switserlant geschreven is, en door de druk gemeen gemaakt, de Hollanders, wegens hun godsdienst, gelijk hy die vertoont, tracht gehaat te maken. Daar voor by gevoegt is: Wat d'eigentlijke oorzaak van de Fransche oorlog tegen Hollant is ...*
- 11249 *Staetdiscours, van een uytgeputte burger, een moderaet politicq, en een korswijlige soldaet.*
- 11250 *Everard van Someren, Predicatie over de woorden Daniels cap. 2. verss. 44, 45.*